

POLITIKATÖRTÉNETI FÜZETEK
XXIII.

Sorozatszerkesztő
Földes György

KONOK PÉTER

*„... a kommunizmus
gyermekbetegsége”?*

Baloldali radikalizmusok
a 20. században

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000504814

Megjelent a

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

és a

Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

X17 5 3 1

ISBN 963 9350 82 6

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
Első kiadás: 2006
e-mail: kiado@napvilagkiado.hu
www.napvilagkiado.hu
© Konok Péter, 2006

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni,
bármely formában vagy eszközzel
– elektronikus, fényképeszeti úton vagy más módon –
a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés	7	
A bőség zavara – a „baloldali radikalizmus” tipológiája	16	
Állam és/vagy forradalom? – A baloldali radikalizmus államkapitalizmus-koncepciója	31	
Útkeresések 1945 után	53	
I. A NÉMET–HOLLAND BALOLDALI RADIKALIZMUS		
(TANÁCSKOMMUNIZMUS)	63	
A tanácskommunizmus előképei és kialakulása	63	
Az új Internacionálé felé: a német–holland baloldali kommunizmus az első világháború után	91	
Válság és válságelméletek	122	
II. A SZOVJET–OROSZ BALOLDALI RADIKALIZMUS		133
A forradalomtól Kronstadtig	137	
A kronstadti felkelés értékelése a baloldali kommunista áramlatokban	143	
A Munkásigazság és a Munkáscsoport	148	
Az orosz anarchista baloldali radikalizmus – a mahnovscsina és a platformizmus	169	
III. BALOLDALI RADIKALIZMUS AMERIKÁBAN – AZ IWW ÉS A MEXIKÓI ANARCHIZMUS		192

IV. FASIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA	211
A bordigizmus fasizmusképe	211
Hogyan tovább? A baloldali radikalizmus a második világháború végétől 1968-ig	219
V. A VÍZVÁLASZTÓ: 1968	227
A lázadás globalitása	230
Új utakon – A szituacionisták	244
„Napirenden a forradalom...” – 1968 májusa	252
Az elszalasztott forradalom – 1968 után	261
EPILÓGUS: AZ UTÓVÉDHARCOKTÓL A „POSZTMODERN” RADIKALIZMUSIG	267
FÜGGELÉK	277
Herman Gorter: Nyílt levél Lenin elvtárshoz (1920) (Részletek)	277
A baloldali kommunisták kiáltványa Európa proletárjaihoz (1945)	282
Guy Debord: A proletariátus mint alany és reprezentáció (1967) (A látvány társadalma. IV. fejezet. Részletek)	291
Jacques Camatte: A domesztikáció ellen (1973) (Részletek) ...	313
NÉVMUTATÓ	321

Bevezetés

Mintegy másfél évtizede, a Szovjetunió és a kelet-európai tömb felbomlásakor, a világ médiája nap mint nap a „kommunizmus bukásáról” elmélkedett. Nemigen vizsgálták azonban, hogy mi is volt ez az elbukott „kommunizmus”, amely – egykori impériumának legnagyobb részén – valóban eltűnt a történelem sülyesztőjében, miután képtelen volt továbbra is fenntartani működését, amelyet a fennen hangoztatott elvek és a prózai valóság közötti égbekiáltó antagonizmus jellemezett. A „kommunizmus bukása” a legtöbb elemző számára egyszerűen csak a polgári demokrácia (*horribile dictu* a kapitalista társadalom, hogy egy mind kevésbé divatos terminológiával éljünk) valamiféle apoteózisához szolgált ideológiai takaróul. Francis Fukuyama nyomán többen odáig jutottak, hogy még a „történelem végét” is meghirdették.¹ Az euforikus hangulatban szinte észrevehetetlenné halkult azoknak az intranzigens marxistáknak és más baloldaliaknak a hangja, akik nem azonosultak az alapjaiban megrendült „szocialista” világrendszerrel, és azt bizonygatták, hogy annak sem korábbi regnálása, sem pedig látható kudarca lényegileg nem változtatott a kapitalizmust jellemző osztálystruktúrán. A *mainstream* baloldal termék-

¹ Marx az osztálytársadalmakat sokkal inkább az emberiség (*nota bene* amíg osztályok léteznek, ez csupán absztrakció, legfeljebb biológiai meghatározás) *előtörténetének* tekintette. Az emberiség *története* számára éppen ott kezdődik, ahol az utolsó osztályformációt, a kapitalista demokráciát lerombolják saját korlátai.

szétesen már jóval korábban megkezdte rugalmas elszakadását a marxizmustól. A szociáldemokrata (illetve magukat ekként definiáló) mozgalmak történetében talán a Szocialista Internacionálé 1951-es frankfurti kongresszusán meghirdetett „demokratikus szocializmus”, majd ennek nyomán a német SPD 1959-es Bad Godesberg-i konferenciája tekinthető egyfajta szimbolikus fordulópontnak, míg a magukat „kommunistának” nevező pártok a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján fújtak takarodót addigi politikájuknak, többnyire nevüket is megváltoztatva. Azokat a baloldaliakat, akik továbbra is ragaszkodtak a kapitalista társadalom osztályalapú szemléletéhez, hovatovább afféle csodabogárnak tekintették. Ahogy Felipe Fernández-Armesto oxfordi professzor megfogalmazta *Millennium* címmel megjelent, számos nyelven bestsellerré vált „alternatív világtörténetének” epilógusában: „A keményvonalas baloldalnak két mentsége is van, amit tovább finomíthat: először is leszögezi, hogy a 20. század végén szétesett államok és pártok nem voltak igaz kommunisták, csupán az »államkapitalizmus« vagy valamilyen más deviancia és eretnekség követői. Másodszor kifejti, hogy Marx történelmi sémájának nem adatott elegendő idő a megvalósuláshoz: az osztályharc tovább folytatódik, bár most éppen a viszonylagos nyugalom időszakát éli; a forradalmi robbanás azonban – még ha tétova léptekkel is – visszavonhatatlanul közeledik. A marxizmus, hasonlóan a legszilárdabb vallásokhoz, nem zavartatja magát a racionális érveléstől; követőinek konoksága a hitre emlékeztet, amely az egyházat azután is egyben tartotta, hogy Jézus eszkatologikus jóslatainak beteljesedése – amit apostolai még minden percben vártak – kitolódott a távoli jövőbe.”² Munkámban a „keményvonalasok” némelyikének elképzeléseit járom körül, kialakulásuktól lényegében napjainkig. Bár Armesto inkább a „hivatalos” kommunista mozgalom utóvédharcosaira gondolt, leírása mégis meglehetősen pontosan illik egy „másik kommunizmusra” is. Célom azoknak a baloldali radikális mozgalmaknak a bemutatása és elemzése, amelyek a bolsevik orientációjú vagy a bolsevizmust

² Felipe Fernández-Armesto: *Alternatív világtörténet. 3. A jelenkor története*. Athenaeum 2000 – Pannonica, Bp., 2001. 231.

legalábbis előképüknek valló kommunista mozgalmaktól, valamint a Szovjetuniótól, a kommunista pártoktól függetlenül, illetve azokkal szemben állva alakultak ki és működtek. Az alábbiakban tárgyalt mozgalmak és ideológiák még abban az esetben is kívülállónak számítottak, ha – leginkább genezisükben – szervezetileg nem szakadtak még el a marxizmus szociáldemokrata inspirációjú fővonalától. Míg ők maguk ezt a szakítási folyamatot valamiféle forradalmi evolúciónak tekintették, és a fejlődés (ráébredés, folyamat, letisztulás stb.) metaforáival ábrázolták, addig ellenfeleik egyfajta (külső és/vagy belső eredetű) betegséget, torzulást láttak benne. Az alkalmazott metaforák, többé-kevésbé időrendben haladva, az „elhajlástól” a klasszikus lenini „gyermekbetegségen” át az immár visinszkiji hangulatú „rákfenéig” és „fekélyig” terjedtek.

Olyan körutazásra invitálok az olvasót a baloldali radikalizmus sokszor igencsak kanyargós útvesztőiben, amelynek sem a kezdetét, sem pedig a végét nem tudjuk még hozzávetőleg sem meghatározni. És körutazás lévén, nemigen lenne követhető a mechanikus, lineáris kronológia sem: a baloldali radikalizmus reflexiók és önreflexiók oda- és visszaható hálózataként sokkal inkább elemezhető, mint pusztá események, pártalakulások és felbomlások, újságok és beszédek, konferenciák és utcai harcok monoton egymásutánjaként. Ezek a mozgalmak a mindenkori politikai hatalom mindenkori partvonalán kívül állva, a margóról követték a világ változásait, ugyanakkor azonban egy öntörvényű miliőben (vagy inkább miliő-halmazrendszerben) folytattak nemritkán inkább monológoknak tűnő diskurzusokat. Éppen ezért ez a tanulmány is bőséggel tartalmaz előre- és visszautalásokat, hiszen a téma sokkal inkább egy kaotikusan kavargó expresszionista képre, mintsem egy klasszikus csendéletre emlékeztet. Meglehet, ez néha az érthetőség rovására megy – ez azonban nem kizárólag a szerző bűne. A zűrzavar, az impulzív káosz (ha úgy tesszük: az *anarchia*³) tulajdonképpen a baloldali radikalizmus egyfajta lételeme. A káosz, a fragmentáltság itt nem csupán történeti, de stíláris, műfaji kérdés is... Ugyanakkor elsősorban a terjedelmi korlátok

³ Bár az egyik elterjedt anarchista jelszó szerint „az anarchia nem káosz”.

készítettek arra, hogy legnagyobb sajnálatomra csupán érintőlegesen foglalkozzam olyan témákkal, amelyek kötődnének ugyan a baloldali radikalizmus történetéhez, de magyarul mégis viszonylag bőséges irodalmuk van – gondolok itt elsősorban az anarchizmus egyes irányzataira, a magyarországi radikalizmus előtörténetére (Szabó Ervin, magyarországi anarchizmus stb.), az első világháború alatti vitákra (Zimmerwald), a spanyol polgárháború eseményeire, de mindenekelőtt a 20. század második felének némely mozgalmára: az amerikai kontesztációs hullámra, vagy éppen az 1970-es évek németországi és olaszországi baloldali terrorizmusra. Óhatatlanul többet írok az ukrainai anarchista mozgalmakról, mint a Kominternről, több fényt vetül az 1968-as szituacionistákra, mint a jóval ismertebb Daniel Cohn-Benditre, és bővebben foglalkozom az 1990-es évek angol anarchistáival, mint akár az 1917-es oroszországi forradalmakkal. Mégis, a hangsúly tulajdonképpen a baloldali radikalizmus *kommunista* inspirációjú vonulatára helyeződött, bár – mint látni fogjuk – a „mozgalmi műfajok” határainak átlépése, a különféle ideológiák fúziója a baloldali radikalizmusnak tekinthető eszmerendszeren belül mindennapos jelenség volt, sőt mindmáig az.

Mindazonáltal nem kerülhetem meg az összefüggések és a kontinuitás kérdését: amennyiben elfogadjuk, hogy a baloldali radikalizmusok története nélkülöz mindenfajta történelmi kohéziót, akkor csupán afféle esetleges és aktuális reagálásokat láthatunk: egyes események és szituációk így újra és újra életre hívják a baloldali radikális kritika eszközkészletét, szervezeteit. Ez azonban megtévesztő. A baloldali radikalizmusok hullámszó, de folyamatos vonalként követik a világ változásait. A 20. század utolsó harmadáig önmagukra is egy-egy forradalmi tradíció folytatóiként tekintettek, és komoly erőfeszítéseket tettek önnön előképeik megtalálására és kidolgozására. A töredéknek látszó események felfűzhetők egy olyan folyamat láncára, amelynek ábrázolása a történész elsőleges feladata. Niels Bohr óta úgy tudjuk, hogy a fény részecskék és hullámok, vagyis fragmentumok és folyamatok ellentmondásos egysége: „*contraria sunt complementa*”. Anélkül, hogy e fizikai analógiának bármilyen mélyebb, misztikusan ontologikus jelentést tulajdonítanánk, látnunk kell, hogy

a baloldali radikalizmusok története is leginkább a kontinuitás és a diszkontinuitás, a hosszú távú tradíciók lényegi változatlansága⁴ és a fragmentális, *ad hoc* jellegű reagálások dialektikus egységében ragadható meg.⁵

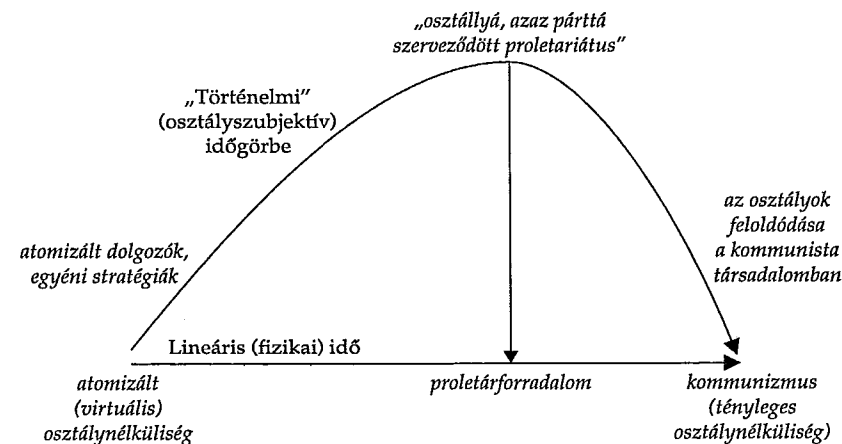
A baloldali radikalizmus történelemszemlélete ugyanis – legalábbis kívülről vizsgálva – nem lineáris. Míg a nagy paradigmák jellegzetesen modernizációs ideológiák, amelyek szerint a fejlődés, bármilyen jelzöt kapjon is, egyértelműen pozitív és progresszív, vagyis *előrehaladó* és *tökéletesedő* folyamat, addig a baloldali radikalizmusok más nézőpontból ugyanezt a fejlődést sokkal ellentmondásosabbnak látták.⁶ Az emberi élet bővített újratermelésének kiterjedése egyszerre teremti meg egyfelől az emberi lét magasabb szintű lehetőségét (a kommunizmus anyagi feltételeit), másfelől az emberiség atomizálásának, kontrollálásának és végső soron virtuális és/vagy valóságos megsemmisítésének eszközeit. Ezért a baloldali radikalizmus ideológusai többnyire elképzeléseik alanyát, a „proletariátust” is dinamikusan, egy történelmi ív adott pillanataként képzelték el. Ennek az ívnek az egyik végén a teljesen atomizált, minden tudatosságtól mentes „dolgozók” találhatók (a „szociológiai értelemben vett proletariátus, tulajdonképpen az „önmagában való osztály”). Ez esetben, vagyis a

⁴ Mindezt jól illusztrálja, hogy az 1970-es évek elején a baloldali radikális hagyományt szinte teljesen felforgató, a „posztmodern radikalizmus” úttörőjeként fellépő Jacques Camatte *Invariance* (Változatlanság) címen indította meg elméleti folyóiratát. A bordigista csoportok egyik központi tétele volt a „tartalmi ortodoxia és a formai heterodoxia” dialektikus egysége.

⁵ Ahogyan annak idején Marxra nagy hatást gyakorolt a darwini evolúciós elmélet, úgy a baloldali radikalizmus egyes ideológusai is figyelemmel kísérték koruk tudományos vitáit. Herman Gorter költészetében például gyakran felbukkan a fény természetének kettősségére utaló metafora, egy ízben éppen a munkástanácsokra alkalmazva (De Arbeiterraad); de a berlini radikálisok egyik legnagyobb hatású folyóirata is *Lichtstrahlen* (Fénycsóva) címen jelent meg 1913 és 1919 között Julius Borchardt szerkesztésében.

⁶ Bár az eredeti marxi elmélet nem tekinthető modernizációs ideológiának, a szociáldemokrácia marxizmusa már egyértelműen ilyen gondolatrendszer – különösen, ha a Bernstein nyomdokain haladó evolucionista irányzatot tekintjük, amely a 20. század során egyre inkább a szociáldemokrácia fő vonalává vált.

relatív társadalmi béke időszakában az osztály termelőerőként, a kapitalizmus szervezőerejének és gazdasági szükségszerűségeinek eredményeként létezik, társadalmi-harci kategóriaként azonban nem fogható meg: tulajdonképpen virtuális *osztálynélküliségről* beszélhetünk. A görbe gyújtópontján az „osztályharcban vasba öltözött”, a kommunista (anarchista stb.) programot *kitermelő* és *elsajátító* forradalmi osztály áll (a „történelmi értelemben vett proletariátus”, vagyis az „önmagáért való osztály”). Az „osztályá, azaz párttá szerveződött” proletariátus csúcspontját (az osztályszervezettség maximumát), a lineáris történelmi síkra vetítve, a proletárforradalom időszakában éri el. Innen (a forradalom győzelmétől) a proletariátus mint osztály megindul önmaga feloszlata felé, hogy végül a *kommunizmus* feltételezett végpontján egy magasabb szinten ismét az (ezúttal már gyakorlati) *osztálynélküliségbe* jusson vissza. Az egyes konkrét történelmi szituációkban (vagyis a forradalom győzelméig bekövetkező eseményekben) a proletariátus valahol a kezdőpont és a gyújtópont között helyezkedik el, miközben az adott osztályerőviszonyoknak, a termelőerők fejlettségének, az objektív és az abból következő szubjektív feltételeknek megfelelően állandó mozgásban van. Míg a lineáris síkon a „proletárforradalom” időszakig a felkészülés és a forradalmi feltételek kialakulásának kora, a forradalomtól a kommunizmusig pedig a „forradalom konszolidációja”, vagy éppen a „proletárdiktatúra” (lenini értelmezésben az elhaló proletár „félállam”) időszaka ábrázolódik, tehát két jól elkülöníthető fázis jelenik meg, addig a „történelmi ív” oda- és visszamozgásaival *maga a forradalmi mozgalom* totalitása, ahol utat és célt, alanyt és tárgyat jószerével nem lehet elkülöníteni. Az osztály tehát nem statikus, és nem is lineárisan fejlődik, hanem egyfajta ingamozgást végez e történelmi ív mentén. Márpedig az osztály – vélték a baloldali radikalizmus ideológusai – maga a mozgalom, amely elmélet és gyakorlat, tudat és lét, ideológia és szervezet, út és cél dialektikus egysége. Tulajdonképpen ez az oka, hogy a baloldali radikalizmus történelemképe nem igazán kompatibilis a szokványos, lineáris történelmi elemzéssel, hiszen célja nem a történelem *leírása*, hanem prekonceptuális értelmezése, aktív *befolyásolása*. „A filozófusok

A baloldali radikalizmus történetiszemléletének vázlata

a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy megváltoztassuk” – írta Marx 1854-ben.⁷

Hasonló problémákat vet fel a források sokrétűsége: egy effajta áttekintő tanulmányban – amelyet az ezoterikus téma miatt vélhetőleg nem követnek majd újabb, a részletekre koncentráló kötetek – van-e helye a jellemző, de kisebb „köztörténelmi jelentőségű” illusztrációknak: életutaknak, az oral historynak, mikrotörténelmi esettanulmányoknak stb.? Félő azonban, hogy ha csupán, vagy legalábbis túlnyomó mértékben a külvilágnak szánt anyagokra (cikkek, kiáltványok, könyvek, beszédek stb.), valamint a belső szervezeti anyagokra (levelezés, programok, viták stb.) támaszkodunk, akkor túlságosan egy-síkú lesz a kép. A források bősége nem csupán előny, de egyben probléma is. Persze a komplementer források nélkülözhetetlenek, amikor egy-egy publikált dokumentumot saját valóságába kell beilleszteni: egy világforradalomra felhívó lángoló kiáltvány más megvilágításba kerül, ha egy visszaemlékezésből tudhatjuk, hogy egy öttagú szerve-

⁷ Marx: *Tézisek Feuerbachról*. 11. tétel. Karl Marx és Friedrich Engels Művei (MEM). 3. k. 10.

zet adta ki... Így a szövegben időnként nagy szerepet kapnak egyes, talán nem elsőrendű fontosságúnak látszó személyek és szervezetek, irányzatok, egyes írások vagy könyvek, dokumentumok; egy-egy jellemző vagy éppen sajátos életút néha többet mutat meg a vizsgált valóság *sokrétűségéből*, mint egy tömegszervezet összes konferenciájának jegyzőkönyvei. A baloldali radikalizmusról nemigen lehet „nagy történetet” írni. Reflexiói többé-kevésbé folyamatos széljegyzetekként tűnnek fel újra és újra a történelem margóján. Ezek éppenséggel a „negáció történetei”, szükségszerűen „kis történetek”, bármit is gondoljanak világfelforgató és világmegváltó hevületükben e történetek szereplői, akik persze óhatatlanul mindig az éppen aktuális „nagy történetekhez”, vagyis a nagy paradigmákhoz képest határozzák meg magukat. Mivel mozgalmuk a 20. század nagy (és genezisében szintén kritikai) paradigmájának, az (állam)szocializmusnak a kifejlődésével párhuzamosan alakult ki, a baloldali radikálisok lényegében folyamatosan kétfrontos harcra kényszerültek. A két nagy paradigma – a liberálglobalizmus és az államszocializmus – vetélkedésében mindig az adott erőviszonyoknak megfelelően, fluxusszerűen hangsúlyozták szembenállásukat, miközben egy másik síkon a két oldalt egységesen szemlélve fenntartották az alapvető rendszerkritika folyamatosságát. Részben ezt a folyamatosságot is hivatottak érzékeltetni a *Függelékben* közölt szövegek, amelyeket úgy igyekeztem kiválogatni, hogy a baloldali radikalizmus fő korszakainak jellemző textusai legyenek: az állandóságot, de egyben a kor elvárásainak megfelelő változást is tükrözzék.

Éppen ezért az alcímben a 20. század nem pusztán időhatározó szerepet tölt be a „fő téma” mellett: ez a történet tulajdonképpen a század történetének *egy lehetséges percepciója* (sőt, annak lehetséges percepciói), a baloldali radikalizmus szűrőjén (szűrőin) keresztül bemutatva. A baloldali radikális mozgalmakat századunk során számtalanszor eltemették már – 1923 után, 1939 után, 1945 után, 1968 után, a nyolcvanas évek közepén stb. – és mégis: mindig képesek voltak valamilyen formában megújulni. Ennek okaira is igyekszem válaszokat találni, bár ezek nem feltétlenül lesznek meggyőzőek. Reményeim szerint az olvasó mégis megragadhatja a baloldali radikalizmus fo-

lyamatosságát, ám a történet hol dőcögve, hol nekilódulva többször is újramezdődik: a közös fonalra felfűzhető események és mozgalmak, ideológusok és ideológiák, pártok és csoportok sok szempontból elkülönülnek egymástól. Történetük az én leírásomban akarva-akaratlanul összefüggő tanulmányok egyfajta sorozatává formálódott, olyan történelmi szappanoperává, amelynek részei reményeim szerint külön-külön is élvezhetőek, ám a teljes történetet mégis csak a teljes sorozat megtekintésével érthetjük meg.

A baloldali radikalizmusok közös erőssége (és persze egyben gyengesége is) éppen az állandó és *saját logikai rendszerében* következetes rendszerkritika, a tudatos és akaratlagos kompromisszumképtelenség. Soha nem folytattak aktualizált *reálpolitikát*: így egyrészt soha nem válhattak hatalmi tényezővé a különféle politikai konstellációkban, másrészt viszont gyakran képesek voltak feltárni az adott társadalom olyan alapvető ellentmondásait, amelyeket más politikai-elméleti irányzatok nem tudtak, vagy éppenséggel nem akartak meglátni. Huszadik századi történetük így nem csupán egyfajta *mozgalomtörténet*, hanem a század *mozgásainak* története is, sajátos szűrőn át szemlélve azokat. Ezért írásom célja sem elsősorban a fenti irányzatok konkrét történetének feltérképezése – bár a főbb mozzanatok ábrázolása természetesen elengedhetetlen –, hanem azoknak a reflexióknak a története, elemzése és ütköztetése, amelyeket e mozgalmak és teoretikusaik a század eseményeire adtak, vagyis – reményeim szerint – a 20. század ebből a sajátos „alulnézetből”, a problémafelvetések és az alternatívakeresések perspektívájából tárul fel, talán lehetőséget adva újfajta értelmezésekre.

Fontos a baloldali radikalizmusok megismerése a szűkebben vett (és bár manapság nem túl „divatos”, de véleményem szerint mégsem elhanyagolható) munkásmozgalom-történet szempontjából is. Korábban – objektív, ideológiai okokból – nem kaptak nagyobb figyelmet, és gyakran elhallgatták még a létüket is. Valójában az „oldalvonalról” fontos szerepük volt általában a munkásmozgalom, és még általánosabban véve a politikai gondolkodás fejlődésében. Egyes ritka időszakokban (1918–1923; 1968) a baloldali radikális mozgalmaknak viszonylagos tömegerejük is volt, de mégis inkább abból a szempont-

ból voltak fontosak, hogy pusztán létezésükkel, kritikájukkal maguk is formálták a *mainstream* mozgalmak – a kommunista, szociáldemokrata pártok, szervezetek stb. – elméletét és gyakorlatát. Kritikájuk és elemzéseik hasznosak lehetnek a teljes munkásmozgalom megértéséhez is. Különösen igaz ez a „létező szocializmusra” nézve (illetve, az időhatárokat kitágítva, a bolsevizmus hatalomra kerülésétől egészen a mindmáig létező „szocialista országokat” tekintve); jól ismerjük ezek legitimizációs ideológiáját, akárcsak az antitéziseként fellépő „antikommunista” ideológiát. Kevésbé ismert azonban a „harmadik oldal” véleménye (pontosabban, némi képzavarral élve: az egyik harmadik oldal véleménye), amely nem támaszkodhatott ugyan óriási tömegekre, mégis komoly felkészültségű és tehetségű ideológusok képviselték. Az 1920-as évektől kibontakozó és lényegében mindmáig tartó „államszocializmus” kontra „államkapitalizmus” vita például önmagában is hasznos köteteket tölthetne meg. A baloldali kritika folyamatosan jelen volt és van a munkásmozgalomban. E *kritika kritikája*, vagyis a szociáldemokrácia és a „hivatalos” kommunista mozgalmak véleménye meglehetősen jól feldolgozott, míg magáról a *kritikáról* mindmáig csupán töredékes információink vannak. Pedig egyik a másik nélkül aligha értelmezhető.⁸

A bőség zavara – a „baloldali radikalizmus” tipológiája

Természetesen maga a „baloldali radikalizmus” meglehetősen esetleges megfogalmazás – bizonyos értelemben idesorolható a bolsevizmus is –, ám egy ilyen összetett jelenség megnevezésére nehéz frappáns terminológiát találni. Egyébként „tudományos igénnyel” először Daniel Cohn-Bendit foglalta össze ezen a néven 1968-ban a mozgalmakat, bár magát a terminust Anton Pannekoek már 1909-ben használja önmeghatározásként. Kiindulópontunk inkább a pannekoeki értelemben vett *Linksradikalismus* lehet, amely munkahipotézisként,

⁸ A „kritika kritikája” fordulatért Kende Tamásnak tartozom köszönettel.

kiindulási pontként mindenképpen felhasználható. Részletesebben a következő irányzatokat sorolnám ide:⁹

– *trockizmus* (különösen a „IV. Internacionálé” megalapítása utáni trockista irányzatok);¹⁰

– *tanácskommunizmus* (a húszas évek klasszikus tanácskommunizmusa, amelyet Anton Pannekoek, Otto Rühle, Herman Gorter, Sylvia Pankhurst stb. neve fémjelez, valamint az ötvenes–hatvanas évek „második hulláma”, Paul Mattick, Cajo Brendel stb. korszaka);

– *kollektivistá anarchizmus*;

– *anarchista kommunizmus* („platformizmus” – Nyesztor Mahno, Pjotr Arsinov stb.; „anarcho-marxizmus” – Guy Aldred és köre; napjaink liberter kommunizmusáig);

– *bordigizmus* (a húszas–harmincas évek franciaországi szervezeteitől a hetvenes évek bordigista miliőjéig – Jacques Camatte *Invariance*-áig és napjaink neobordigista csoportjaiig);

– *ouvrierizmus* (a *Socialisme ou Barbarie*, az ICO és az *Echanges et Mouvement*, a *Collective Action Notes*);

– *terciermundista baloldaliság* (a nyugati maoizmus, guevarizmus);¹¹

– *szituacionizmus* (az ötvenes évektől napjaink „posztmodern kommunizmusáig”);

⁹ Természetesen sokkal több csoport, szervezet vagy személy sorolható az egyes kategóriákba. Itt csak az adott irányzat legjellemzőbb és/vagy legismertebb reprezentánsait említem. Az egyes kiemelkedő személyiségeket vagy csoportosulásokat ott mutatom be, ahol részletesebben szívesen nézeteikről.

¹⁰ Mint látni fogjuk, a trockizmus csupán hatásában, nem ideológiájában sorolható ide.

¹¹ Itt hangsúlyozottan a nyugati (nyugat-európai, USA-beli) mozgalmakról van szó, amelyek igen messze kerültek az általuk mintának tételezett eredeti mozgalmaktól. A harmadik világbeli maoizmus, illetve a Dél-Amerikában valódi mozgalmakká sohasem szerveződött „guevarizmus” lényegében afféle agrárius, alkalmazott „szocializmusként” funkcionált. Nyugaton azonban Mao és Che neve olyan mozgalmak zászlaján vált szimbólummá – különösen 1968 körül –, amelyeket sok szempontból besorolhatunk a baloldali radikalizmus valamely alcsoportjába.

– *anarcho-szindikalizmus* (szovjet-ország, francia, német, spanyol, amerikai – ipari unionizmus – és ex-szovjet változatai).

A fenti felsorolás esetleges és korántsem teljes. A fókusz nemcsak mégis szűkíti: egyrészt – sajnos – túlhangsúlyozott a nyugati (nyugat-európai és amerikai) térség. Másrészt alapjában a marxista vagy legalábbis marxizáló irányzatokra koncentrál; ebből a szempontból a *kollektivistá anarchizmus* kakukktójsának látszik, története azonban többnyire párhuzamosan fut a többi baloldali radikális mozgalommal, amelyek egyébként éppen a jelentősebb történelmi csomópontokban és meglehetősen gyakran törekedtek egyfajta „szintézis” kialakítására. A fenti irányzatok még abban sem közösek, hogy „baloldalinak” tartják magukat: sokan értelmezték közülük úgy, hogy kívül állnak a jobb- és baloldaliság rendszerén, mivel a forradalmi cselekvés többé már nem a rendszeren belül, hanem csak azzal szemben kereshet alternatívákat. Nem soroltam közéjük azokat a csoportokat és ideológiákat, amelyeket a szociáldemokrácia és – kisebb mértékben – a hivatalos kommunista mozgalom bomlása termelt ki magából a 20. század során, főleg a század második felében. Ezek – mint pl. a brit Független Munkáspárt (Independent Labour Party – ILP), a francia radikális szocialisták, a rengeteg német csoportosulás stb. – sokkal inkább az „újbaloldal” részét (vagy egyfajta prefigurációját) képezték, és bár ez utóbbit sokszor és sokan összemosták a baloldali radikalizmussal, ez nem teljesen indokolt. Az „újbaloldal” szervezetei jobbra a hagyományos baloldal radikális *reformját* tűzték zászlajukra – ezzel a politikával viszont a baloldali radikalizmus már az 1910-es évek végén, de legkésőbb a következő évtized elején-közepén végleg szakított.

Az egyik legfontosabb probléma éppen magának a „baloldaliságnak” a megragadása; világos, hogy egységes „baloldallal” a vizsgált időszakban csak olyan absztrakciós szinten beszélhetnénk, amely már alkalmatlan lenne az elemzésre, de még az események puszta leírására is. Éppen a 20. század – és különösen a legvége – bizonyította be egyértelműen, hogy sem a „baloldaliság”, sem pedig a „radikalizmus” nem statikus fogalmak. A baloldali radikalizmus a mindenkori

társadalmi-gazdasági-politikai viszonyok terméke, és egyben – ezzel többé-kevésbé ellentmondásos összefüggésben – a társadalmi, nemritkán pedig egyéni fejlődés függvénye. A fő kérdés a negációk struktúrája: mivel (kivel) szemben, illetve mi (ki) ellen kell „baloldalinak” lenni? (E két, látszólag azonos kérdés messzemenően különböző problémákat takar. Az elsőre többé-kevésbé egységes válasz született: a „baloldaliság” a kapitalizmussal, gyakorlatilag a burzsoáziával szemben fogalmazódik meg. A második szempont viszont, a *konkrét* ellenség meghatározása – vagyis az adott harci tevékenység taktikája – már igen sokrétű, és magában foglalja a „baloldal” belső háborúit, sőt nemritkán az első alapkérdésre is visszahat: népfrontok, osztályközi szövetségek, illetve ezek elutasítása; a nemzeti burzsoázia támogatása az „idegen tőkével” szemben; a „kisnemzetek” kérdése stb.) A „kommunizmus” (vagy tetszés szerint „anarchia”, „szocializmus”, „akrácia” stb.) elsődlegesen a negációkban fogalmazódott meg, és ezt éppúgy tekinthetjük erősségnek, mint gyengeségnek. A realpolitika megkívánta a pozitív állításokat, sőt a pozitív cselekvést. A baloldali radikalizmus – szemben a szociáldemokráciával, illetve a „radikális szociáldemokráciának” (Pannekoek) tételezett bolsevizmussal – a pozitív állítást jobb esetben naiv utópiának, rosszabb esetben politikai machiavellizmusnak, a „munkások becsapásának” tekintette, a pozitív cselekvést pedig (mind a szociáldemokrácia parlamentarizmusát, mind pedig a bolsevik hatalmat) revizionizmusnak tartotta. Ennek megfelelően a bolsevizmus és a baloldali radikalizmus konkrét ellenségképe módosult: az 1920-as évek elejétől a fő veszélyt immár kölcsönösen többé-kevésbé egymásban látták. (Csupán próbaképpen elemezve – számítógépes kollokációs analízissel – Lenin néhány, 1917 és 1921 között írt pamfletjének angol fordítását [a magyarban a toldalékok problémát jelentenek] kiviláglik, hogy a „burzsoázia”, illetve a „kapitalizmus” sokkal pozitívabb – vagy legalábbis semlegesebb – kontextusban jelent meg bennük, mint az „eszer”, a „balos” [*leftist*] vagy éppen az „anarchista” szó – igazolva ekképp a korabeli baloldali radikális mozgalmak később „paranoiásnak” titulált véleményét. A baloldali radikálisok szövegeinek elemzése vélhetőleg ha-

sonló eredményt hozna.)¹² Természetesen itt nem Lenin vagy a baloldali radikálisok személyes szimpátiáiról és ellenszenveiről volt szó: a kritika irányát és hevesességét mindig az adott történelmi helyzet határozta meg, és Lenin az adott pillanatban legfeljebb *taktikai* szempontból osztorozta ilyen mértékben a baloldalt, amely „házon belüli” problémaként fontosabb volt, mint a burzsoázia elleni sokkal egyértelműbb fellépés. Lenin mindig sietett tisztázni, hogy éppen a „jobb oldallal” szembeni kommunista *egység* érdekében irányítja kritikáját a „baloldali gyerekeségek” ellen. Hasonlóképpen, a baloldali radikálisok fő problémája is az volt, hogy „visszatartsák” a kommunista mozgalom fő vonalát, mindenekelőtt pedig a Kominternt a „kompromisszumoktól”.

Lényegében mindegyik elemzendő mozgalom és irányzat egységes abban, hogy a társadalmat osztályalapon szemléli, abban osztályharcot lát. Az egyik pillér a baloldali kommunizmus: eszmerendszere nem az 1917–1921-es forradalmi hullám terméke.¹³ A marxizmuson belül mindig is léteztek olyan irányzatok, amelyek a parlamentarizmust elutasították, bírálták a szakszervezeti formákat, s antietatista módon fogták fel a proletárdiktatúrát. 1917–1918-ig ezek azonban jórészt teoretikus viták maradtak, hiszen a baloldali kommunisták elsősorban a *hatalomgyakorlás konkrét formáit*, a forradalom *gyakorla-*

ti megszervezését kritizálták. Taktikai-szervezeti ellentéteket emeltek általánosabb síkra, és ennek megfelelően a baloldali kommunizmus kulcskérdése a szovjet-orosz példa kritikája lett. A baloldali kommunista irányzatok leginkább éppen ebben a kérdésben, illetve a hozzá kapcsolódó szervezeti konklúziókban különböznek egymástól és sorolhatóak többé-kevésbé egységes típusokba. Más baloldali radikális áramlatoktól – főleg a kollektivistá anarchizmus különféle változataitól – ugyanakkor a proletariátus diktatúrájának elfogadása, a centralizációs szervezeti törekvések, a föderalizmus elutasítása különböztette meg őket.

Amennyiben az általános, tágan értelmezett „baloldaliságot” inkább morális oldalról közelítjük meg, mint egyfajta értékek gyűjteményét, hasonló eredményre jutunk: nincs, nem létezett egységes „baloldaliság”. Valójában szinte lehetetlen olyan értéket találni, amelyet az összes, magát baloldaliként definiáló vagy kívülről ekképpen definiált irányzat, szervezet stb. elfogadna és felvállalna. Ez nem csupán ezeknek a feltételezett „alapértékek” (pl. demokrácia, öngazgatás, szabadság, egyenlőség, szolidaritás stb.) viszonylagosságát, de *rendszerspecifikus voltát* is jelzi. Ugyanezek az elnevezések már az 1920-as években antagonisztikusan mást jelentenek a radikális baloldal, mint a hagyományos – a revizionista szociáldemokratáktól a bolsevikokig terjedő spektrumú – baloldaliak számára. Ebből következően egy, a radikális baloldallal foglalkozó munka jelentős terminológiai problémákba ütközik. A fenti terminusokat – és számos más fogalmat – újra kell definiálni, illetve bemutatni radikális baloldali interpretációikat, különben félrevezető lesz egy-egy olyan – önmagában helytálló – megállapítás, hogy a német-holland tanácskommunizmus harcosan demokráciaellenes volt, vagy hogy a bordigisták elutasították az antisziszmust stb. A terminológiai elemeket lehetőleg a hozzájuk tapadt pozitív és/vagy negatív árnyalatoktól és értelmezésektől megtisztítva kell vizsgálni. Nem meglepő, hogy a radikális baloldalon olyan sokan foglalkoztak nyelvészeti, nyelvfilozófiai kérdésekkel – a teljesen amatőr szinttől egészen a generatív grammatika pápájának számító Noam Chomskyig –, sőt próbálkoztak egy új, mesterséges, a kapitalista osztályviszonyokról leválasztott nyelv, afféle *lingua proletariata*

¹² A leginkább irodalomtörténészek által használt kollokációs analízis az adott szótávolságú közvetlen szöveggörnyezetben található szavak érzelmi, indulati töltését vizsgálja egy – természetesen meglehetősen szubjektív és esetleges – skálán. Én jelen esetben négy-négy szó távolságra vizsgáltam a kijelölt szavakat. Egy kollokációs analízis egzakt eredményt persze nem produkálhat, pusztán érzékeltethet bizonyos viszonyulásokat. (A számítógépes szövegelemzés módszereinek rövid áttekintéséhez magyarul lásd: Evan Mawdsley – Thomas Munck: *Számítógép a történettudományban*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.)

¹³ A forradalmi hullám időhatárait meglehetősen nehéz lenne egzakt módon meghatározni. Az 1917-es kezdőpont eléggé egyértelmű, és 1921-re meglehetősen világossá vált, hogy a világforradalom legalábbis „elnapolódik”. Bár utóvédharcok (pl. a hamburgi felkelés), vagy egyes periferikusabb területek küzdelmei (így a bulgáriai események) még 1923-ban is folytak, mindez a nemzetközi erőviszonyokat már nemigen befolyásolta.

kialakításával és propagálásával is (ez többnyire, de nem kizárólag az eszperantó volt).¹⁴

A fenti szempontoknak megfelelően négy alaptípust különíthetünk el, amelyek elsősorban Nyugat-Európára voltak jellemzőek, de mindegyik irányzat képviselőit megtalálhatjuk Szovjet-Oroszországban éppúgy, mint több kelet-európai országban, köztük Magyarországon is.¹⁵ Ez a négy, elnagyoltan felvázolt típus is megmutatja, hogy mennyire nem beszélhetünk egységes „baloldali kommunizmusról”. (E tipologizálási kísérletbe nem veszem bele a bolsevik pártion belül Szovjet-Oroszország első éveiben fellépő, szintén „baloldali kommunistáknak” nevezett forradalmárokat – Buharint, Pjatakovot,

¹⁴ Az eszperantomozgalom és a munkásmozgalom kölcsönhatásainak komoly irodalma van. A legjelentősebb baloldali eszperantista szervezet, a Sennacieca Asocio Tutmonda (SAT, kb. Nemzetnélküli Világszövetség) 1921-ben alakult meg Prágában. Alapelvei sokkal közelebb álltak az anarchizmushoz, mint a szociáldemokráciához, alapítójának és – 1933-ig – vezetőjének, Eugeno Lantinak a nézetei (sernaciismo) pedig tisztán anarchisták. A SAT-ból már 1924–1925 folyamán kilépett a bolsevik irányzatot követő eszperantisták túlnyomó többsége. A húszas évek végétől a szovjet SAT-tagokat egyre többet zaklatták a hatóságok, végül 1932-ben létrejött a szovjet vezetésű ellenszervezet, az Internacio de Proleta Esperantistaro (IPE, Proletár Eszperantista Internacionálé). A SAT (akárcsak az IPE) mindmáig működő szervezet. Rövid történetéhez lásd: Henri Masson: *Kio estas S.A.T.? Párizs, 1985.* A munkáseszperantista mozgalom jó áttekintése a német Fritz Hüser Institut kiadványa: *Ilustrita Historio de la Laborista Esperanto Movado.* Dortmund, 1993.

¹⁵ Lengyelországban és Bulgáriában főleg a tanácskommunisták és az anarcho-kommunisták jelentettek számottevő erőt. Csehszlovákiában a klasszikus, kollektivistá anarchizmus volt erősebb, Romániában pedig az ipari unionizmus. Általában elmondható, hogy a kelet-európai baloldali kommunizmus története ma még igen kevésbé feldolgozott téma. Az USA radikálisai ugyanakkor sajátos utakat követtek, amelyek az új nagyhatalom politikai-gazdasági dominanciájának erősödésével visszahatottak Európára (és természetesen a világ többi részére is), ám az ottani sémákat alapvetően nem voltak képesek átalakítani. Elnagyoltan kijelenthetjük, hogy az egyes régióknak, sőt, egyes országoknak megvoltak azok a baloldali radikális sémái, amelyeket a gazdasági viszonyok, a hagyományok, a politikai struktúrák alakítottak ki, és ezek a sémák többnyire meglepően tartósan bizonyultak.

Preobrazsenszkijt, Radeket, Oszinszkijt stb. –, akik a bolsevik politikai koordináta-rendszeren belül foglaltak el „baloldali” pozíciót, de a bolsevizmussal mint olyannal soha nem álltak szemben. Ugyanez vonatkozik a „baloldali ellenzékre” is. Trockij és követői is csak akkortól tartoznak érintőlegesen e kategóriába, amikor a trockizmus – a húszas évek legvégétől – önálló, nemzetközileg szerveződő politikai mozgalommá fejlődik. Persze mindezen mozgalmakon belül is voltak olyan személyek, akiket „baloldali kommunistának” nevezhetünk, de esetükben „baloldali kommunizmusról” mint világosan elkülöníthető – sőt elkülönülő – mozgalomról nem beszélhetünk.)

A trockistákat nem elsősorban az jellemezte, hogy Lev Trockij – önmagában is folytonosan változó – tanait követték, hanem az, hogy a Szovjetunióval szemben a „kritikus támogatás” talajára helyezkedtek. „Baloldaliságuk” sokkal inkább volt egyfajta „ellenzékiesség” a hivatalossá jegesedett, sztálinizmussá transzformálódó marxizmus-leninizmussal szemben, mintsem alapvető elvi egyet nem értés. Ez látható öndefinícióikban is: „bolsevik leninistákként”, „igazi leninistákként” stb. tekintettek önmagukra, és jöllehet magukat gyakran „baloldaliaknak” definiálták, alapjában nem akartak mást, mint ami az „elfajult munkásállam” gyakorlati politikája volt. Ennek megfelelően a többi baloldali kommunista irányzattal csak eseti kapcsolataik voltak, azoktól lényegében – többnyire éppen Leninre hivatkozva – élesen elkülönültek. (Más kérdés, hogy a sztálinista terminológiában többnyire az összes baloldali kommunistát, de nem ritkán még a – Trockij kronstadti szerepe miatt általában harcosan trockistaellenes – anarchistákat is „trockistának” bélyegezték. Ez azonban sokkal inkább volt szitokszó, mint politikai jellemzés, és lényegében annyit jelentett: az ellenség.) A baloldali kommunizmust jellemző kritikai elemzést általában nem vették át; a forradalmi mozgalom aktuális kérdései a trockista csoportok számára mindig taktikai, a baloldali kommunisták számára stratégiai-elvi kérdésként jelentek meg. A trockizmus tulajdonképpen a leninizmus forradalmár-mozgalmár aspektusát hangsúlyozta, és egyfajta, a gyakorlati következtetéseket ignoráló, ám ideológiailag következetes leninizmust képviselt – szemben a sztálinizmussal, amely a leninizmus gyakorlati következtetéseit

vitte *ad absurdum*, és az ideológiát néhány sematikus megállapítással silányította. A trockizmus ellensúlyként szerepelt azon a politikai mérlegen, amelynek tengelyét a sztálinizmus képezte. Ebben az értelemben egyáltalán *nem része a baloldali kommunizmusnak*, még ha avval sok ponton érintkezik is. A trockizmus ugyanakkor sok baloldali kommunista számára az első lépcsőfok volt a hivatalos irányzattal való szakításhoz: logikus következménye volt ez a világ kommunista mozgalmában a húszas-harmincas évek fordulóján megjelenő ideológiai sematizmusnak és a kibontakozó politikai boszorkányüldözésnek. Trockij – a sztálini ikonográfia mitikussá növő főgonosza – afféle „csakazértis” személyiséggé magasztosult a sztálinizmussal szembe forduló kommunisták számára; ebben persze fáradhatatlan önreklámozó tevékenysége, kiváló íráskészsége és vitathatatlan karizmája is szerepet játszott.

Az *anarcho-kommunisták*¹⁶ teljesen szembefordultak a leninizmussal és a Szovjetunióval. Elutasítottak mindennemű állami szervet, és az állam „elhalása” helyett annak azonnali eltörlését, forradalmi harcot követeltek. Ez lényegében a kollektivista anarchistákkal rokonította volna őket, ám az anarcho-kommunisták emellett többnyire a proletariátus diktatúráját is szükségesnek tartották, és ez az anarchista számára elfogadhatatlan volt. Az anarcho-kommunisták szerint ezt a diktatúrát az önmagát megszervező proletárostály gyakorolja

¹⁶ Az anarcho-kommunisták nem tévesztendőek össze a kropotkinista anarchistákkal. Itt egy *lényegében* marxista irányzatról van szó (akár megtörtént ennek verbális felvállalása, akár nem), amely azonban mélységesen antietatista, és a szerveződésben elutasítja a hagyományos pártformát. Az anarcho-kommunizmus (Angliában anarcho-marxizmusnak is nevezték) gyökerei a 19. század hatvanas-hetvenes éveig nyúlnak vissza; előképeit – Marx és Bakunyin mellett – Joseph Dietzgenben, Johann Mostban, Ricardo Flores Magónban stb. találta meg (akik mindnyájan fontosnak tartották a marxizmus és az anarchizmus „újrakegyesítését”). Németországban az anarcho-szindikalizmushoz (Karl Roche és az FVGDS), Angliában a Guy Aldred vezette Antiparlamentarista Kommunista Föderációhoz (APCF), Franciaországban a „platformista” Pjotr Arsinovhoz és Nyesztor Mahnához, valamint az Anarchista-Kommunista Unióhoz (UAC) kötődött.

majd (e szerveződés adekvát formájának többnyire a munkástanácsokat vagy a kommunákat tartották), amely kíméletlen diktatúrát gyakorol a burzsoáziával, de adott esetben akár a mozgalmakon belül jelentkező reformizmussal szemben is. Így elutasították a klasszikus anarchizmus univerzális szabadságképét, és sokkal kisebb hangsúlyt helyeztek az egyén szerepére, mint általában az anarchisták.¹⁷ Viszolyogtak azonban minden politikai szerveződéstől: a forradalmat mindig a termelők önfelszabadításaként értékelték, és a gazdasági harc formáira, mindenekelőtt az általános sztrájkra és az abból-amellett kifejlődő fegyveres felkelésre helyezték a hangsúlyt. A célzott politikai merényleteket adott esetben elfogadhatónak, sőt szükségesnek tartották, ám ideológiájuknak ez csak periférikus része volt: az 1890-es évek híres anarchista merényleteiért magányos, individualista anarchisták, illetve ilyen elméleti alapon álló kis csoportosulások voltak inkább felelősek; az 1970-es évek újbaloldali terrorhullámának pedig semmi köze sem volt az anarchizmushoz: a Vörös Hadsereg Frakció (*Rote Armee Fraktion* – RAF), a Vörös Brigádok (*Brigate Rosse*) stb. afféle „alkalmazott leninizmust” vallottak.¹⁸ Az anarcho-kommunizmus gyakran összefonódott a tanácskommunizmussal, különösen Németországban.

¹⁷ Az „anarchizmus” mint terminológia tulajdonképpen éppúgy absztrakcióvá vált, mint a „kommunizmus”. Az idesorolt irányzatok legkisebb közös nevezője – az államellenesség – olyannyira esetleges támpontot nyújt, hogy az „anarchizmus” címkéje alá homlokegyenest eltérő ideológiájú csoportosulások is besorolhatók. Ahogy semmi közöset nem találhatunk, mondjuk, Marx és Pol Pot között (pedig, úgymond, mindketten „kommunisták”), éppúgy nehéz lenne bármi közöset találni egyfelől például Nyesztor Mahno, másfelől Stirner vagy az „anarcho-kapitalista” M. N. Rothbard között. Más részről feltűnő, hogy egyes, a kommunizmushoz, illetve az anarchizmushoz sorolt irányzatok sokkal több ideológiai hasonlóságot mutatnak *egymással* (nem beszélve az esetenként megfigyelhető gyakorlati fúziókról), mint más „kommunista”, illetve „anarchista” mozgalmakkal. Eerre talán legjobb példa éppen az anarcho-kommunizmus.

¹⁸ A baloldali radikális miliókben ezen csoportok ideológiáját „fegyveres reformizmusnak” titulálták már az 1970-es évek közepétől. Elitizmusukat jól kifejezi a RAF elhíresült kiáltványának címe: „Hatvanan hatvanmillió ellen”...

A különféle kommunista és szocialista szervezetek, konferenciák vitáit olvasva könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy az anarchizmus – különösen a 19. század második és a 20. század első felében – jóval nagyobb szerepet játszott a munkásmozgalomban, mint amennyire általában értékelni szokták. Ez azonban inkább arra utal, hogy az anarchizmus a polémiákban egyszerre számított vádnak és a vádak alátámasztó érvnek. Leegyszerűsítve: az ellenfél érvei anarchista érvek, tehát az ellenfél anarchista, ezért érvei eleve nem számítanak, a vita értelmetlen... Mivel az anarchizmus igen nehezen definiálható, természetéből következően sokrétű és gyakran ellentmondásos eszmeegyveleg (és mivel minden egyes áramlat hívei lándzsát törnek amellett, hogy csakis ők az igazi anarchisták), az adott politikai ellenfél „leanarchistázását” többnyire nehéz elhárítani vagy alátámasztani. *Általában véve* a baloldali radikalizmusok „anarchistának” tekinthetők abban az értelemben, hogy *erőteljesen építenek a proletár tömegek tudatára és spontaneitására; a szervezet helyett a szerveződésre teszik a hangsúlyt* (ám ebben pl. a bordigisták mindenképpen kivételt jelentenek).

A *tanácskommunizmus* nem volt *ab ovo* bolsevikellenes. Szovjet-Oroszország fejlődése, a Komintern taktikázó politikája vezette el őket oda, hogy előbb azok gyakorlatát, majd a teljes lenini elméletet tagadni kezdjék. Az irányzat vezető ideológusai régi, közismert kommunisták voltak: Anton Pannekoek, Otto Rühle, Herman Gorter.¹⁹

¹⁹ Anton Pannekoek (1873–1960) holland csillagász. A Holland Szociáldemokrata Párt, majd Hollandia Kommunista Pártjának alapítója, a *De Tribune* szerkesztője. 1921-ben kilépett a kommunista pártból és a baloldali kommunista KAPD-hez csatlakozott, majd a harmincas évektől a holland GIK (Internacionalista Kommunista Csoport) egyik vezetője lett. A tanácskommunizmus legjelentősebb teoretikusa, Otto Rühle (1874–1943) német tanár, újságíró. Az SPD parlamenti képviselője, Karl Liebknecht mellett a másik képviselő, aki az első világháború idején a Reichstagban elutasította a hadihiteleket. A tanácskommunista *drezdai baloldal* képviselőként lépett be a KPD-be, ahonnan 1920-ban elávolították. A KAPD egyik vezetője, majd – nem értve egyet a pártpolitikával – az AAUD-Einheitsorganisation (Németországi Általános Munkásszövetség – Egységszervezet) vezetője, amely igyekezett feloldani a politikai és a gazdasági

A baloldali kommunista irányzatok közül messze ez volt a legnagyobb hatású; pártjainak és szervezeteinek taglétszáma a húszas évek elején Németországban a százezer főt is megközelítette. Önmagában is több irányzatra oszlott, és széles, nemzetközi szervezeti bázisra épült. Szervezeteit az 1923-ban létrehozott Kommunista Munkásinternacionálé (Kommunistische Arbeiter-Internationale – KAI) igyekezett összefogni.²⁰ Bomlásából (amely az 1920-as évek közepén-végén kezdődött) szinte a teljes baloldali radikális paletta újratermelődött: anarchista csoportok, szindikalisták éppúgy, mint terrorista áramlatok, vagy éppen pártkommunisták. 1945 előtt egyértelműen a tanácskommunista miliő tekinthető a baloldali radikalizmus (de legalábbis a baloldali kommunizmusként definiálható szféra) centrális erejének, 1945 után – és különösen az 1960-as évek végén és a rákövetkező évtized első felében – pedig az új baloldali radikalizmus talán legfontosabb forrása és ideológiai előképe lett. A tanácskommunista tradíció erejét részben éppen az adta, hogy követői szemében a hivatalos kommunista mozgalom „gyötrő lelkiismeretként” lépett fel: olyan „forradalmi értékeket” képviselt *elméletileg* hitelesen, amelyekről a kommunista pártok és szakszervezetek *gyakorlatilag* már régen lemondtak.

harc, illetve a párt- és szakszervezeti forma közti különbségeket és ellentéteket. Anarchizmushoz is közelítő nézeteivel a tanácskommunizmus „legbaloldalibb” irányzatát képviselte. Jelentős pedagógiaelméleti munkásságát ma is számon tartják. Herman Gorter (1864–1927) holland költő. Pannekoekkel együtt a tribunistákhoz tartozott, majd a baloldali kommunistákkal, mindenekelőtt a KAPD-vel működött együtt. Leninhez címzett 1920-as „nyílt levele” a tanácskommunizmus egyik alapidokumentuma. 1923-ban ő szövegezte a Kommunista Munkásinternacionálé programját is.

²⁰ A Kommunista Munkásinternacionálé központja Berlinben volt. Legnagyobb pártja, a Németországi Kommunista Munkáspárt (KAPD) mintájára a tagpártok általában az adott ország kommunista munkáspártjának nevezték magukat. Magyarországi csoportjuk, a Magyarországi Baloldali Kommunista Szervezete ezt a gyakorlatot – nem tudni, miért – nem követte. Ez utóbbi csoporttal részletesebben foglalkoztam „A trockizmustól a tanácskommunizmusig. A magyarországi baloldali kommunizmus és a »Hartstein-csoport« 1928 – 1933” című tanulmányomban. *Múltunk*, 2002. 2. sz.

Legkisebb nemzetközi ereje a *bordigizmusnak* volt. Ez az irányzat Amadeo Bordiga²¹ szellemi irányításával elsősorban a franciaországi olasz emigránsok között működött (többé-kevésbé egységes, letisztult mozgalomként csak a húszas évek legvégétől). A sztálinizmus-sal Lenint – pontosabban egy általa kreált, más módon idealizált Lenin-képet – állította szembe, s Trockijt és a trockistákat is lényegében sztálinistának tartotta. Elitista, szigorúan szervezett mozgalomként épült fel, amely azonban élesen elutasított minden kompromisszumot a burzsoá állammal, elítélte a parlamentarizmust, a népfront-jellegű paktumokat, és tiszta proletárforradalmiságot kért számon a munkásosztályon. Fontosságát nem tömegereje adta – ilyennel sosem rendelkezett –, hanem azok a finoman dialektikus, részletes elemzések, amelyekkel a bordigista hagyományokat ápoló csoportok koruk munkásmozgalmának eseményeit, illetve a kapitalizmus működését értelmezték. Ezek az írások csak alaposan megkésve, az ötvenes-hatvanas évekre váltak szélesebb körben ismertté a „balos” mozgalmakban, és így – dacára autentikus forradalmi gyökereiknek – inkább csak az új baloldali radikalizmus eszközkészletébe olvadtak be, alaposan felpozsztítva az érdeklődést a dialektika iránt, és az 1970-es évek közepétől egyre inkább átvéve a tanácskommunizmus központi szerepét a baloldali kommunista miliőben.

Nem tartozik szorosan a baloldali kommunizmushoz, ám világszerte, így Magyarországon is jelentős hatással működött a Világ Ipari Munkásai (Industrial Workers of the World – IWW) nevű ame-

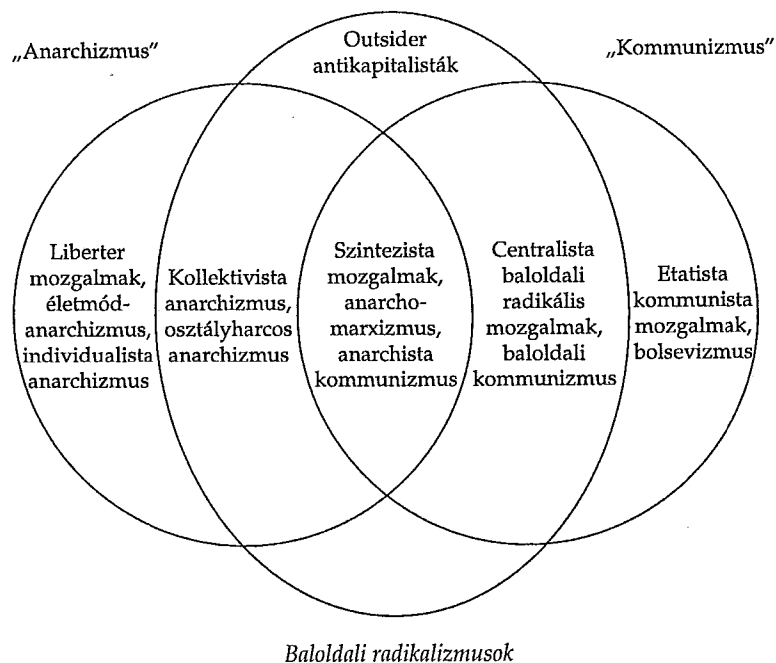
rikai szervezet. Ez a leginkább anarcho-szindikalistának tekinthető csoport 1905-ben alakult meg az USA-ban, ahol harcos fellépésének és ugrásszerűen növekvő taglétszámának köszönhetően hamarosan kiérdemelte a munkaadók között az „első számú közellenség” címet. Az 1910-es években milliós sztrájkokat is vezényelt, ám a mi szempontunkból fontosabb volt internacionalizmusa. Az IWW tagságának jó részét első-második generációs bevándorlók tették ki. Újságjai több nyelven (1912-től magyarul is) megjelentek, és a *wobbllyk* (ahogy magukat nevezték) igyekeztek szervezkedni az óhazában is. Európa több országában is alakultak IWW-csoportok, amelyek infrastruktúrájukat – nyomdák, helyiségek stb. – szívesen bocsátották az anarchisták, illetve a hozzájuk közel álló baloldali kommunisták rendelkezésére.²²

A „baloldali kommunizmusként” meghatározható irányzatrendszernél persze sokkal szélesebb a „baloldali radikalizmusok” tábora. A következő oldalon lévő ábra nyilván nem alkalmas az egyes irányzatok árnyaltabb ábrázolására, de talán segíthet eligazodni köztük.

Az ábrán a középső kör jelöli a „baloldali radikalizmus” néven absztrahált eszme- és mozgalomrendszert. Látható, hogy mind az „anarchizmus”, mind pedig a „kommunizmus” részben kikerül ebből a kategóriából: a nem osztályalapú anarchistákat éppúgy nem sorolom ide, mint az etatista kommunistákat: a „baloldali radikalizmus” ugyanis sokkal inkább negációk, mintsem pozitív állítások halmazaként értelmezhető: többek között nem individualista (bár nem szükségképpen osztályalapú), és nem etatista (bár nem feltétlenül decentralista). A központi halmaz baloldalán, az „anarchizmus” és a

²¹ Amadeo Bordiga (1889–1970) olasz mérnök. Az Olaszországi Kommunista Párt (PCI) alapítója, első vezetője. Absztencionista álláspontja, a párt „bolsevizálásának” ellenzése és a szociáldemokrácia baloldalával való szervezeti együttműködés opponálása miatt 1926-ban leváltják pártelnöki tisztéről, majd – ismét a PCI bolsevizálásának jegyében – 1930-ban eltávolítják a pártból. Az antifasiszta harcot burzsoá harcként elutasította, helyette forradalmi harcot követelt. 1945-ig az őt követő bordigista csoportokkal sem tartott sok kapcsolatot, ám ezután következett politikailag legtermékenyebb korszaka: az Internacionalista Kommunista Párt (PCInt) vezetőjeként és a *Battaglia Comunista* c. lap szerkesztőjeként komoly – gyakran extravagáns – elemző munkát végzett. A nápolyi mérnöki kamara elnökeként halt meg.

²² Az IWW *explicit*e nem vallotta magát marxistának, ám nem is utasította el a marxi kommunizmust. Akció-orientált szervezet lévén, nem alakított ki szilárd ideológiát: az „ipari unionizmus” (*industrial unionism*) sokkal inkább a hagyományos szakszervezeti struktúrák elutasítását és egyfajta akcióprogramot jelentett, mint ideológiai vezérfonalat. A kapuk nyitva álltak a kommunizmus felé, olyannyira, hogy a húszas évek elején szóba került az IWW csatlakozása a Kominternhez. Ez ugyan – nem utolsósorban a baloldaliak ellen a KI II. és III. kongresszusán indított harc miatt – elmaradt, de az USA Kommunista Pártjának sok tagja és vezetője (William Zebulon Foster, „Big Bill” Haywood, Elisabeth Gurley Flynn stb.) az IWW-ből érkezett.

„baloldali radikalizmus” külső metszetében a klasszikus, kollektivistá, „forradalmi” anarchizmus csoportjai helyezkednek el: általában osztályalapú, mindenképpen antietatista mozgalmakról van itt szó. A másik oldalon azok a centralista elképzelések találhatók, amelyek határozottan marxista gyökerűek, elutasítják az anarchizmus decentralizáló vagy föderalista elképzeléseit, ugyanakkor államellenesek, és tagadnak mindenféle kapitalista hatalmi struktúrát (parlamentarizmus, hagyományos pártok, illetve szakszervezetek stb.). Idetartoznak pl. a bordigisták, a tanácskommunisták pártszervező irányzatai, vagy éppen egyes „renegát” trockista csoportok.

A középső, centrális helyzetű metszetben azok a decentralizáló, marxista és anarchista elképzeléseket szintetizáló csoportosulások kaptak helyet, amelyek – éppen e szintézis igénye miatt – lényegében a legtipikusabb „baloldali radikális” szerveződéseknek tekinthetők.

Ezek képviselik tulajdonképpen mindazt a negációt és állítást, amelyekből összeállíthatjuk a „baloldali radikalizmus” (persze vázlatos és vitatható) ideáltípusát. Olyan szervezetek tartoznak ide, mint az angol anarcho-marxisták, a francia–orosz „platformisták”, az Otto Rühle vezette „Egységszervezet”, vagy éppen a későbbi szituacionisták és mai utódaik.

Végül az egyik nagy „baloldali” politikai áramlatba sem tartozó baloldali radikálisokhoz olyan outsider antikapitalista mozgalmak tartoznak, amelyek vagy csupán részleges problémákat vetnek fel a radikális változtatás igényével (anarcho-feministák, zöld anarchizmus, egyes földfogláló mozgalmak, squatterek, korunk neozapatistái stb.), vagy pedig tudatosan távolodtak el a „hagyományos” politizálás akár forradalmi kereteitől („posztmodern kommunisták”, az antiglobalizációs mozgalmak egyes csoportjai stb.).

A fenti besorolások közös gyengéje, hogy valójában nyilván egyik mozgalom sem fogadná el benne saját besorolását, kapcsolódásait, hiszen általában véve mindegyikük az „egyetlen igaz út” letéteményesének tekinti magát. A mi feladatunk azonban most nem valamilyen „igazság” keresése, csupán ezen „igazságok” ábrázolása. Hogy kicsoda a forradalom vörösbe öltözött Vitéz Lászlója, és ki az Ördög, akinek a fején az ideológiai palacsintasütő csattog? Ahány néző és szereplő, annyiféle válasz.

Állam és/vagy forradalom? – A baloldali radikalizmus államkapitalizmus-koncepciója

Jelen munka egyik kulcsproblémája a bolsevizmus (majd a század során a világrendszerre dagadó „létező szocializmus”) és a baloldali radikalizmus viszonya. Kezdetben, körülbelül az 1920-as évek közepéig, még felmerülhet a bolsevizmus és a baloldali radikalizmus bizonyos mértékű érintkezése is; később már a konfrontáció és a kritikai elemzés válik hangsúlyossá. A Szovjetunió eltűnével komoly forrásanyag vált hirtelen kutathatóvá (különösen a megfelelő anyagi bázissal rendelkező nyugati kutatók számára), ugyanakkor a felka-

pott témára rátaláló történészek egy része nemigen látszik zavartatni magát a tényektől, és ragaszkodik az átpolitizált értelmezésekhez. A témával foglalkozó jó néhány szakember azonban – pro vagy kontra álljanak is vizsgálatuk tárgyához – egy dologban egyetérteni látszik: általánosan „kommunizmusként” definiálják a volt Szovjetunió és a szocialista országok (önmagukban is komoly eltéréseket mutató) politikai és gazdasági berendezkedését. Mellettük kisebbségbe szorultak azok a tudósok, akik nem fogadják el ezt a tézist: ilyeneket egyébként inkább a baloldalon találunk (erre céloz Armesto már idézett véleménye is). Történetileg a kommunizmus úgy jelenik meg a többség számára, mint a bolsevik irányzathoz kinövő mozgalom – egy egyedi politikai jelenség, amely képes volt a világ jelentős részén ontologikus érvényre jutni. E „bolsevikológia” horizontján csupán az ötvenes évek derekától jelenik meg egy olyan „reformkommunista” irányzat, amely a klasszikus kapitalista piacgazdaság és a piaci demokrácia, illetve a posztstálinista állami berendezkedés és tervgazdálkodás között igyekezett lefektetni a konvergencia pilléreit, hogy azokra hidat verve jusson el az „emberarcú szocializmusba” – egy tervezett piacgazdaságba, amely ötvözné a polgári jogokat, az állami tulajdont és a paternalista szociális berendezkedést. Mindebben jelentős hatása volt az 1956-os magyarországi és lengyel eseményeknek, de mindenekelőtt a szovjet desztalinizációnak.

A „kommunizmusról” szóló politikai diskurzusokon túl azonban a komolyabb kutatók és gondolkodók tisztában voltak vele, hogy maga a demonizált vagy éppen szentként tisztelt *fogalom* nem alkalmas a Szovjetunióban és a „szocialista” országokban létesített (sok helyen még ma is domináns szerepet játszó) gazdasági-társadalmi-politikai berendezkedés leírására. Maguk a vizsgált rendszerek sem így határozták meg önmagukat, hiszen a kommunizmust csupán valamiféle végcélként tekintették (és „tudományos” alapossággal a hozzá vezető út fejlődési szakaszait is előre lefektették). Bárki, aki kicsit is elmélyedt Marx műveiben – és ilyenek nem kizárólag a „baloldalon” akadtak – tisztában lehetett azzal, hogy a kommunizmus eredeti elméletének nem sok köze van a megvalósult rendszerekhez. A „szocializmus”

– amelynek jelentése a 19. század végéig nem különült el igazán a „kommunizmusétól” – éppen a bolsevik forradalom győzelme után, a szociáldemokráciával való *szakítást* követően, alkalmas terminusnak tűnt: az új rendszer ideológusai valamiféle átmenetnek tekintették, és formáját a „munkásság, a parasztság és a szövetséges értelmiség” (meglehetősen paradox módon hangzó) „demokratikus diktatúrájában” határozták meg. Kiindulópontként tehát a „szocializmus” megfelelőnek látszott; a probléma azonban 1918 után újra jelentkezett: az *etatizmus* és az autentikus – ha van ilyen – szocializmus konfrontációja nyilvánvalóvá vált. Az 1920-as évek elején pedig egyre több olyan, magát kommunistának vagy éppen anarchistának valló forradalmár akadt mind Szovjet-Oroszországban, mind pedig a világ más részein, aki legalábbis kétségbe vonta, hogy a szovjetek országában eltörölték volna a kapitalizmust.

A *mainstream* kommunizmus „jobboldali revízióival” (tulajdonképpen az eredeti szociáldemokrata program egyfajta felújításával), valamint később az ortodox neo- és posztstálinista pártokkal és szervezetekkel szemben egyaránt fellépő szélsőbaloldali erők többnyire marginálisak maradtak. A politikai közgondolkodásban sokkal jelentősebb szerepet játszó ideológiai ellenfeleik, különösen az 1968-as forradalmi reneszánszot követően, könnyűszerrel extremistának vagy akár terroristának titulálhatták őket. Ezt egyébként időnként saját politikai akcióik, nemritkán pedig elméleti produktumaik is alátámasztották. Léteztek, mint láttuk, „baloldali” kommunista erők már a bolsevizmus kialakulásának időszakában is, ám az ő – elhallgatott és félreértelmezett – gyakorlatuk és elméleti tevékenységük a „győztesek” árnyékában mindinkább a margóra szorult. Pedig a maguk korában kétségtelenül kifejtettek bizonyos hatást, amely még ma is érezhető. Anélkül, hogy „mi lett volna, ha...” típusú fantáziálgatásokba kezdenénk (a történelem bebizonyította, hogy a baloldali kommunizmus nem jelentett gyakorlati alternatívát), fontos látnunk, hogy a kommunizmuson belül voltak olyan irányzatok, amelyek a bolsevikokkal szemben teljesen más elképzeléseket vallottak osztályról, pártról, önkormányzatról, forradalomról és – végső soron – magáról a kommunizmusról is. Jelenlétük egyrészt hatott arra, hogy mivé is

fejlődött a bolsevizmus (amelynek mindig komoly ideológiai harcot kellett vívnia „balos” ellenfeleivel), másrészt mai közgondolkodásunk, kultúránk, politikaképünk sokat örökölt attól az 1968-ban kicsúcsosodó ideológiai forrongástól, amely részben éppen ezekből a – nálunk jórészt ismeretlen – irányzatokból eredt. Elég, ha olyan, egymástól látszólag távol eső, eltérő történelmi súlyú jelenségekre gondolunk, mint az „ellenkultúra”, a punkmozgalom, a társadalmi öngazgatás, az antiglobalizációs mozgalmak, vagy akár a bázisdemokratikus civil szféra.

Valójában „kommunizmusról” beszélni egy szinten már lehetetlen: maga a szó absztrakcióvá vált, felemésztették, jelentését kiüresítették és esetlegessé tették a hozzá kapcsolódó politikai hányattatások; a kommunizmus helyett kommunizmusok voltak és vannak, amelyek többnyire kompetitív és nem komplementer viszonyban állnak egymással. Vannak különféle, a kommunizmusról szóló narratívák és értelmezések, amelyek viszont az üdvtörténet és az összeesküvés-elmélet kettősségében mozogva valójában kiegészítik egymást.²³ A „kommunizmus” lényege a negáció: *ab ovo* a kapitalista, illetve osztálytársadalmi viszonyok negációja. A harcok során viszont ez az egységes cél más és más értelmezéseket kapott. Az egyes irányzatok ellenfeleiket könnyen összemosták az őseredeti ellenséggel, vagyis a mozgalmon belüli riválisaikat minden eszközzel igyekeztek kivetni az egységesnek és egyetlennek tételezett mozgalom keretei közül. Mozgalomtörténetileg ezért a negáció gyakran az összes többi „kommunista” mozgalom kommunistaságának totális tagadásaként, létjogosultságuk megkérdőjelezéseként fogalmazódott meg. A 20. század elején ez még csak vitákat és denunciaciókat jelentett,

²³ Ennek a kettősségnek a „kommunizmus” historiográfiájára tett hatásáról lásd Kende Tamás tanulmányát: A Nagy Terv, avagy kik azok a kommunisták? *Beszélő*, 2003. december, 52–64. A sztálinizmus vizsgálatának historiográfiai irányzatait legújabbban Bartha Eszter elemezte kitűnően: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, 2003. 15–40.

de előbb-utóbb már az ellenfél likvidálása is a politikai viták lezárásának eszközüvé vált, természetesen nem csak a bolsevikok vagy a sztálinisták részéről.

A bolsevik vezetés és személyesen Lenin 1917-es etatista „pálfordulása”²⁴ már arra engedett következtetni, hogy a vezetésük alatt esetleg valóban kialakuló „szocializmus” egyik központi kategóriája éppen az *állam* lesz, amely sem öngyilkosságot elkövetni, sem pedig „elhalni” nem fog, sőt alaposan megerősödik. Ezzel párhuzamosan a hatalom centrumába kerülő bolsevikok hozzákezdtek a „kommunizmus” intézményesítéséhez és egyben kisajátításához (ez sokkal inkább egyazon folyamat két aspektusaként, mintsem elkülönült politikai szándékokként jelentkezett). 1918-ban leszámoltak az addig szövetséges baloldali eszerekkel, akiknek 1917-es programjuk nem egy elemét köszönhatték. Magukba olvasztották a (csekély tömegerejű) narodnyik gyökerű nem bolsevik kommunista pártokat, majd 1920-ban – a *Baloldaliság: a kommunizmus gyermekbetegsége* megjelenésével – nemzetközi méretekben is támadást indítottak a „baloldali kommunizmus” állásai ellen. Erre ekkor már lehetőséget adott, hogy az oroszországi bolsevizmus – váratlan és vitathatatlan, világpolitikai jelentőségű sikereinek fényében – a legfőbb viszonyulási ponttá vált a különféle kommunista (és egy ideig számos más baloldali) csoportosulások számára. Ezzel párhuzamosan haladt a korábban erős oroszországi, és a nemzetközi összehasonlításban is páratlanul virulens ukrajnai anarchista mozgalom felszámolása.²⁵ Minderre a kron-

²⁴ Lenin másként – bár nem alapvetően másként – válaszolt 1917 derekán (az *Állam és forradalom* megírásakor) és őszén, csupán néhány héttel később arra a kérdésre, hogy *Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?* Lenin valójában realpolitikát folytatott, ám a realitásnak és gyakorlati sikereinek oltárán éppen azt a forradalmat volt kénytelen feláldozni, amelyben – ehhez nemigen férhet kétség – szilárdan hitt egész életében. Mire azonban rádöbrent például a bürokrácia veszélyeire, betegsége és az új politikai elit (főleg, de nem kizárólag Sztálin és klikkje) már kiragadta kezéből a kezdeményezést.

²⁵ Ukrajnában a Vörös Hadsereg egységei valóságos háborúban számolták fel a Nyesztor Mahno vezette anarchista felkelést, amelynek fegyvereseit teljesen kivégeztette a Gyenyikin ellen – egyébként a Vörös Hadsereggel szövetségben –

stadti felkelés leverése tette fel a koronát, amelyet a NEP meghirdetése és a bolsevik párt első komoly belső meghasonlása követett. A „kommunizmus felépítése” – bármi légyen is az – látható fordulatot vett, és az autentikus „szovjetdemokráciát” követelő tömegek számára a Vörös Hadsereg ágyúai adtak csattanós választ. Az oroszországi eseményeket egyre több kétellyel figyelő radikális baloldaliak – jóval a kronstadti lázadás leverésében és a Lenint félreállító hatalmi játszmákban kulcsszerepet játszó Trockij előtt – úgy látták, hogy megvan a veszélye a forradalom thermidoriánus fordulatának. Számos régi bolsevik is hasonlóan vélekedett.

Maga a bolsevizmus eredetileg csupán egy volt a kommunizmus számtalan irányzata közül.²⁶ A legelső, magukat kommunistának nevező csoportok már a 20. század legelején megalakultak Dél-Amerika több országában – ám ezeket kollektivistá anarchisták (elsősorban kropotkinisták) alapították. A bolsevizmus – amely szintén egy, a szociáldemokrácián belüli szakítás terméke volt – maga is számtalan szakítást élt át 1917-ig, és sok új elemet is magába olvasztott, elsősorban persze 1917-ben és közvetlenül azután. Sokáig egyáltalán nem volt egyértelmű a bolsevizmus és a „baloldali kommunizmus” vagy éppen az anarchista kommunizmus alapvető különbsége. Sőt, amikor Lenin *Állam és forradalom* című írása 1919-ben először megjelent Nyugat-

vívott harc. Itt a halottak száma jóval meghaladta a kronstadtiakét, ám ehhez két év kellett. Ugyanakkor ez a mozgalom nem kapott olyan nemzetközi figyelmet, mint a kronstadti felkelés.

²⁶ Bolsevizmuson az eredeti, lenini ideológiát értem. *Szerves* összefüggést nemigen találhatunk a lenini bolsevizmus és a sztálinizmus között; egyértelműnek látszik, hogy valóban „Nagy Fordulat” történt. A kapitalizmus felszámolására irányuló, de az objektív és szubjektív feltételek által szükségszerűen korlátozott próbálkozás torkollott itt a kommunizmus következetes kiirtásába – amely azonban még mindig nem jelentette a kapitalizmus teljes, még kevésbé tudatos restaurációját. A kérdést részletesen körbejárja a lenini szocializmuskonceptió egyik legfrissebb magyar nyelvű elemzése: Székely Gábor: Lenin és a szocializmus. *Múltunk*, 2001. 2–3. sz. 130–178. Jellemző egyébként a magyar gondolatpiac helyzetére, hogy míg Sztálinról szóló könyvekkel maholnap Dunát lehet rekeszteni, Leninről a „rendszerelváltás” óta nem jelent meg használható kötet.

Európában, a különféle baloldali radikális csoportosulások – amelyek ellen Lenin nem sokkal utóbb elkeseredett ideológiai támadást indított – szinte egyöntetű lelkesedéssel fogadták. Nem volt ebben semmi meglepő: ugyanezt az írást az ortodox szociáldemokraták „az anarchizmus és a blanquizmus keverékének”, „bakunyinizmusnak” nevezték – ugyanakkor maguk az anarchisták és az anarcho-szindikalisták érdeklődéssel és szimpátiával fogadták Lenin új irányvonalát. Az első angol nyelvű kiadást az antiparlamentarista-kommunista Guy Aldred *Worker* című lapjának hasábjain olyan munkaként üdvözölte, amely egységbe kovácsolja Marx és Bakunyin legfontosabb gondolatait; sőt, egy másik írásában egyenesen azt bizonygatta, hogy „...senki sem lehet valóban anarchista anélkül, hogy bolsevikká válna... és senki sem lehet igazán bolsevik, ha nem áll egyben az anarchizmus talaján is”. Aldred tehát ekkor még (a második írás 1920 elején jelent meg a *The Spur* hasábjain) a bolsevizmust egyszerűen a kommunizmussal azonosította – hiszen egész életében az anarchizmus és a kommunizmus azonosságát hirdette. Az *Állam és forradalom* elolvasásakor úgy látta, hogy végre akadt egy marxista ideológus, aki felelevenítette az eredeti *államellenes* koncepciót, és a kommunizmus etatista kitérői után visszakanyarodik abba az irányba, amelyet Angliában Joseph Lane már a 19. század hetvenes éveiben kijelölt.²⁷ A könyvet a tanácskommunista Herman Gorter fordította hollandra, és olyan híres – nemsokára a lenini pellengérré kerülő – radikálisok is jó véleménnyel voltak róla, mint Anton Pannekoek, Karl Korsch vagy az anarchista Pjotr Arsinov, a mahnovscsina intellektuális alvezére. Hiszen a bolsevizmus központi szerepe vitathatatlan: oroszországi győzelmével az első, lázas hónapokban a világ minden rendű és rangú kommunistája és sok anarchista számára is követendő példává vált, a világméretű forradalmi mozgalom vezető ereje lett. 1918 után azonban a kommunista mozgalom fő dilemmái egyre inkább így fogalmazódtak meg: érvényes lehet-e az orosz modell a világ más

²⁷ Joseph Lane (1851–1920), kezdetben liberális, majd az 1880-as évek elejétől anarchista-marxista militáns. Legismertebb műve, az *Anti-etatista kommunista kiáltvány* 1887-ben jelent meg.

országokban is? Egyenlő-e a világméretű kommunista mozgalom a bolsevizmus elterjesztésével? Végso soron pedig: kommunizmusnak (illetve szocializmusnak) tekinthető-e a bolsevizmus gyakorlati és/vagy elméleti síkon? Amennyiben igen, akkor milyen szocializmusról beszélhetünk? Ha mégsem, akkor leírható-e a szovjet rendszer a klasszikus kapitalizmus fogalmaival? Ennek a kérdésnek igen szétágazó irodalma van. A szovjet államot először vélhetőleg Karl Korsch és a német-holland tanácskommunisták (mindenekelőtt Herman Gorter) tekintették *lényegében* kapitalista (radikális szociáldemokrata) formációnak az 1920-as évek közepén. Az „államszocializmus” kontra „államkapitalizmus” viták során mindkét álláspont védelmezői komoly érveket sorakoztattak fel véleményük alátámasztására. Születtek köztes megoldások is: Samir Amin például a semleges „szovjet termelési mód” fogalmát használja. Mészáros István úgy érvel, hogy „...a Szovjetunió nem volt sem kapitalista, sem államkapitalista. De a szovjet rendszert jelentős mértékben a tőke hatalma irányította: a munkamegosztás érintetlen maradt, megőrződött a tőke hierarchikus parancsrendszere is, amelynek működési módja a felhalmozásra épül”.²⁸ Igen szellemes a romániai politológus, Ana Bazac terminológiája, aki a sztálinizmust „a kapitalizmus izotópjának” nevezi.²⁹ De vajon tényleg csupán akörül folyt és folyik a vita, hogy miként írható le a „létező szocializmus”?

Mint láttuk, a mozgalmon belüli frontvonalak jórészt már 1918-ra kialakultak. A kommunista csoportok számára az lett a legfontosabb kérdés, hogy valóban az orosz példa követése, de legalábbis a bolsevikok dominanciájának és stratégiai-taktikai elképzeléseinek elfogadása és adaptálása jelenti-e a világforradalom zálogát? Lenin és a bolsevik párt válasza egyértelmű, határozott *igen* volt a fenti kérdésekre. Nem elsősorban a bolsevik, pontosabban az oroszországi példa szolgái követése volt a központi kérdés. Lenin és elvtársai túlnyomórészt

²⁸ Idézi Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus”. In: *A sztálinizmus hétköznapijai*. 269.

²⁹ Ana Bazac: Az antisztálinista disszidensek és a „vox intelligent(s)iae”. *Eszmélet*, 60. sz. 68–81.

igen képzett, széles látókörű, a nemzetközi viszonyokat alaposan ismerő forradalmárok voltak. Ha valamit nem ismertek eléggé, akkor az sokkal inkább az oroszországi, mintsem a nyugat-európai forradalmi mozgalom valódi helyzete volt. Az orosz forradalom fennmaradását Lenin teljes egészében a nyugati, különösen pedig a német forradalom függvényének tekintette. Az 1919-ben megalakult Kommunista Internacionálé hivatalos nyelve elsődlegesen a német lett, és úgy tervezték, hogy remélhetőleg rövid időn belül Berlinbe helyezhetik át a székhelyét. Ugyanakkor Lenin – a győztes forradalom vitathatatlanul első számú vezére és teoretikusa – határozott elképzeléseket fogalmazott meg a nyugat-európai forradalmakról is. A mozgalom középpontja, tetszett vagy nem, Szovjet-Oroszország lett, és ez főszerepet, de egyben fokozott felelősséget is rótt a bolsevik vezérkarra. A kiformalódó kommunista világmozgalom óhatatlanul Moszkvára és Petrográdra vetette „vigyázó szemét”. Így egyrészt a szociáldemokrácia bomlásának egyik legradikálisabb irányzata került centrális helyzetbe – és ez jelentősen elősegítette, hogy a legkülönbébb elégedetlen baloldaliak kommunista mozgalmakká kovácsolódjanak –, másrészt megrendült a mozgalom korábban érezhető nyugati dominanciája. A „keleti fordulat” hirtelen a kialakuló baloldali közbeszéd alapelemévé vált, új metaforák születtek, már-már spengleri ihletettséggel hirdetve az „új fény születését”. Az orosz forradalom példává vált az USA-tól Angliáig, Argentínától Németországig, és bár maga Lenin soha nem javasolta, még kevésbé erőltette e „példa” lemásolását, az egyes országok újdonsült kommunistái gyakran éppen erre törekedtek – miközben nemegyszer csak igen vázlatos elképzeléseik és torzképeik voltak az oroszországi eseményekről, amelyekbe saját vágyaikat igyekeztek belevetíteni. A baloldali radikalizmus gyors kiábrándulásának gyakran inkább ez a fals vágyakozás az oka, mintsem a bolsevikok valódi tevékenysége.

1919–1920 körül mindenesetre sokaknak úgy tűnhetett, hogy a világ kommunistái előtt csupán két választási lehetőség áll: Leninnel (illetve a bolsevikokkal, a Kominternnel, az orosz példát követő helyi kommunistákkal), vagy ellene. Ezt a kényszerűséget lassanként a bolsevikok is felvállalták: az információk igencsak akadozva ter-

jedtek, és az egyes országok mozgalmairól éppúgy ellentmondásos hírek érkeztek Oroszországba, mint ahogyan Oroszországból a világba. Leninnek határozott elképzelései voltak a világforradalom menetéről, és semmi esetre sem kívánta megkockáztatni, hogy a nyugaton jelentkező széthúzás (így a baloldali radikális kritika) alapján fenyegetse az elért eredményeket. Úgy látta, hogy a likvidátorok és otzovisták század eleji küzdelmei ismétlődnek meg nagyobb méretekben, és mind a „megalkuvók”, mind pedig a „túlzók” álláspontját helytelenítette, az adott helyzetben pedig egyenesen életveszélyesnek tartotta. Annak azonban, hogy a kommunista mozgalmakban a „megalkuvás” jelenjen meg, kisebb volt a közvetlen veszélye, hiszen a mérsékelt baloldaliságnak széles szervezeti infrastruktúrája létezett, már eleve a kommunista mozgalmon kívül. A „maximalisták”, vagyis a baloldali radikálisok ilyen értelemben sokkal inkább konkrét veszélyt jelentettek, arról nem beszélve, hogy éppen a „reformistákkal” szembeni egységet gyengítették. Az ideológiai küzdelem tehát elsősorban a baloldali radikalizmus ellen indult meg. Lenin teljes egészében ennek a harcnak szentelte *A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége* című pamfletjét, amelyet a Komintern második kongresszusának összes küldöttje megkapott, és ez meg is határozta a viták hangulatát. *A „baloldaliság” – a kommunizmus gyermekbetegsége* megjelenésétől kezdve az egész világon a kommunisták kézikönyve lett, amely segíti őket abban, hogy következetes kommunista taktikát alkalmazzanak a politikai szektásság, doktrinerség megnyilvánulásai és az egyéb hibák elleni küzdelemben. Óriási szerepet játszott a kommunista pártok feladatainak meghatározásában és politikai irányvonaluk kidolgozásában. Legfontosabb tételeire és megállapításaira épültek a Komintern II. Kongresszusának határozatai³⁰ – szögezték le utóbb Lenin *Összes Műveinek* magyarországi szerkesztői.

A Komintern első öt kongresszusán és a Végrehajtó Bizottság ülésin állandó napirendi pontként szerepelt a „baloldali elhajlás” elleni harc. A témák vissza-visszatérnek: „Határozat Németország Kommunista Munkáspártjáról, amely elhagyta a kongresszust”; „Az olasz

kérdésről”; „Kiáltvány Max Hölzről a német proletariátushoz”... Időközben azonban a nyugat-európai kommunisták egy jó része előtt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Szovjet-Oroszországban nem az a kommunista társadalom épül, amelyet ők Marx nyomán megálmodtak. A hírek, ha nehézkesen, akadózva is, de folyamatosan érkeztek: 1918-ban a breszt-litovszki békeszerződés aláírása, majd a baloldali eszerek lázadásának leverése; 1921-ben a petrográdi éhséglázadás, a kronstadti felkelés véres megtorlása és a NEP meghirdetése – megannyi lépcsőfok, amelyen haladva a nyugati kommunisták komolyan kritizálni kezdték a lenini irányvonalat. Időközben a nyugati színtéren sorozatos kudarcok érték a kommunistákat és a lázadó munkásokat: a várva várt világforradalom hamarosan defenzívába szorult, majd egyre inkább felmorzsolódott; gondoljunk csak a Magyar Tanácsköztársaság leverésére vagy az 1921-es német „Märzaktion”, illetve az 1923-as hamburgi felkelés bukására. A „baloldali elhajlás” ideológiai-gyakorlati gócpontjai és szervezetei Németországban, a „balos” hagyományokban oly gazdag Hollandiában és Olaszországban alakultak ki, ahol az erős munkásmozgalom 1920-ban, a gyárfoglalások során először szembesült a fasizmus kirobbanó erejével. Velük „szemben” pedig megtépázva, de mégis győztesen ott állt a Szovjetunió, az első és egyetlen „proletárállam”, maga köré tömörítve a világ kommunistáinak túlnyomó részét. A nyugati radikálisok támadásaiban egyfajta mozgalmi féltékenység éppúgy szerepet játszott, mint az anarchista ideológiai kötődések. Létüket, elkülönülésüket nem csupán lehetséges bázisuk, hanem még saját maguk előtt is igazolni kellett. Erre pedig a legalkalmasabb *casus bellinek* az *államiság* kérdése látszott.

Az *etatizmus* és a *szocializmus*, tulajdonképpen a statikus állam és a dinamikus *forradalom* ellentmondásos viszonyára elvi síkon sokan rámutattak. Az anarchizmus tradícióinak jó része éppen erre épül.³¹ Amíg – tulajdonképpen 1917-ig – mindez csupán teoretikus viták

³¹ Annak dacára is, hogy Mihail Bakunyin főműve, az anarchizmus egyik bibliájaként olvasott *Államiság és anarchia* tulajdonképpen csupán érintőlegesen foglalkozik a címében jelzett témával.

³⁰ Szerkesztői előszó Lenin *Összes Műveinek* 41. kötetéhez. LÖM 41. XVI.

formájában fogalmazódott meg, nem is okozott különösebb problémákat. Az oroszországi forradalom győzelme azonban egészen más megvilágításba helyezte a kérdést: a forradalom proletár jellegét (vagyis *forradalmiságának* feltételezett biztosítékát) hosszú ideig szinte senki sem kérdőjelezte meg, bár természetesen azért még ebben a tekintetben is akadt néhány kivétel. A „Munkásigazság” (Rabocszaja Pravda) nevű oroszországi illegális csoport 1923-ban már odáig jutott, hogy magának az 1917-es forradalomnak a proletár voltát is vitatta. Véleménye szerint Oroszországban az „államkapitalizmus” jutott hatalomra, és az átmeneti – a hadiállapot diktálta – szükségintézkedések (a hadikommunizmus) után az államkapitalista forma védelmezői, Leninnel az élen elérkezettnek látták az időt a magánkapitalizmus részleges újraélesztésére is (a NEP).³² Ebben az értelemben 1917-et a kifejlődő orosz burzsoázia progresszívista szárnyának forradalmaként szemlélték, amelyet a proletariátus vívott ugyan meg, ám a hatalom egy értelmiségi-technokrata irányító réteg kezébe került. A Munkásigazság tagjai szerint egy új, szigorúan proletár kommunista pártot kell alapítani. Hasonlóan vélekedett a kalandos sorsú Gavril Mjasznyikov is, ám ő a német tanácskommunistákhoz és az amerikai IWW-hoz hasonlóan a megoldást inkább az osztályharcos üzemi szervezetekben kereste.

A bolsevizmus (illetve a legkülönbözőbb szociáldemokrata szerveződések és irányzatok), valamint a baloldali radikalizmus közötti vita természetesen nem csupán a szigorúan vett *államról*, hanem a radikálisok által *állami jellegűnek* tekintett (tehát „statikus”) struktúrák elfogadásáról vagy elutasításáról is szólt. Ezek közül is nyilvánvalóan legfőképp azokról, amelyek közelről érintették a munkásmozgalom, vagy tágabb értelemben az egyetemes osztályharc szempontjait: a propagandát, a forradalom és/vagy reform kérdését, illetve a munkások (ön)szerveződését. Nem véletlen tehát, hogy a legelkeseredettebb polémia a parlamentarizmus, illetve a szakszervezetek szerepe körül alakult ki.

³² A NEP-et Gavril Mjasznyikov elhíresült szóviccében a „proletariátus új kizsákmányolásának” (Novaja Ekszplutacija Proletariata) nevezte.

Lenin számára a parlamentarizmus elsősorban taktikai kérdésként jelentkezett: a parlamenti harc szükségességét vagy elvetését mindig az adott körülmények határozzák meg. „Az a kísérlet, hogy »megkerüljék« ezt a nehézséget olyanformán, hogy »átugorják« a reakciós parlamentek forradalmi célokra való kihasználását – tiszta gyerekség – írta. – Új társadalmat akartok teremteni? és félték azoktól a nehézségektől, amelyekkel együtt jár egy meggyőződéses, odaadó, hősiességekkel, amelyekkel együtt jár egy meggyőződéses, odaadó, hősiességekkel álló jó parlamenti frakció megteremtése a reakciós parlamentben! Hát nem gyerekség ez? Ha Karl Liebknecht Németországban, Z. Höglund Svédországban még a tömegek alulról jövő támogatása nélkül is példát tudtak mutatni a reakciós parlamentek valóban forradalmi kihasználására, hogyan lehetséges az, hogy egy gyorsan fejlődő forradalmi tömegpárt a tömegek háború utáni kiábrándulása és elkeseredése közepette nem képes magának akár a legrosszabb parlamentben is kommunista frakciót kikovácsolni?! Éppen azért, mert a munkások és – még inkább – a kisparasztok elmaradt tömegeit Nyugat-Európában sokkal erősebben áthatják a polgári demokratikus és parlamenti előítéletek, mint Oroszországban, éppen ezért a kommunisták hosszas, kitartó, semmiféle nehézségektől vissza nem riadó harcát ezeknek az előítéleteknek leleplezésére, elosztására, leküzdése érdekében csak az olyan intézményekből vívhatnak (és kell is, hogy vívjanak), mint amilyenek a polgári parlamentek.”³³

A baloldali kommunisták ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a parlamenti harc idegen a proletariátus érdekeitől. Számukra a parlament – mindenféle parlament, tekintet nélkül arra, hogy demokratikusan választott testületről, vagy a cári állami dumáról van szó – a burzsoá állam szerve volt, amelyet csakis kívülről lehet támadni, és nem kritizálni kell, hanem lerombolni.

A parlamentarizmus radikális *elvetése* Nyugat-Európában egy adott történelmi fejlődés eredménye volt. Mint 1914-ben bebizonyosodott, a nyugati – mindenekelőtt a francia és német – parlamentekben ülő szocialisták képtelenek voltak megakadályozni a háború kitöré-

³³ Lenin: *A „baloldaliság” – a kommunizmus gyermekbetegsége*. LÖM 41. k. 46–47.

sét, sőt nem is igen törekedtek erre. Elenyészően kevesen szavaztak a hadihitelek ellen (a két német képviselőn, Karl Liebknechten és Otto Rühlén kívül csupán a szerb szocialisták egy része), míg a nemzetközi szociáldemokrácia több-kevesebb lelkesedéssel csatlakozott az adott országok „Burgfriedenjéhez” – a háború érdekében. A háború alatt végbemenő szakítások eredményeként kialakuló kommunista mozgalom a nyugati országokban alapjában és nagy többségében antiparlamentarista volt. Az, hogy nyugaton még nem a proletárhatalom megtartása, hanem legfeljebb megragadása lehetett csak napirenden (már amennyire...), sajátos módon nemigen volt hatással a radikálisok politikai elképzeléseire. Ami ideológiai szempontból erőnek tűnhetett (úgymond a „kompromisszumok elvetése”), az gyakorlati szempontból tulajdonképpen hibának bizonyult. Ha úgy tetszik, ez volt a „büntetés” (Lenin) a munkásmozgalom korábbi reformizmusáért és elvtelenségéért. A problémát persze nem maga a konkrét antiparlamentarizmus, hanem a taktikai kérdések túldimenzionálása és abszolutizálása okozta.

A Kommunista Internacionálé II. kongresszusán és azt követően Lenin nem győzött válogatott dörgedelmeket intézni a különféle országok kommunista pártjainak „balos elhajlóihoz”. „Az ausztriai kommunista párt elhatározta, hogy bojkottálja a burzsoá demokratikus parlament választásait. A Kommunista Internacionálé nemrégén befejeződött II. kongresszusának megállapításai szerint helyes taktika a kommunisták részvétele a polgári parlamentek választásaiban és magukban a parlamentekben...”³⁴ Hasonló problémák adódtak az olasz, német, angol, spanyol pártokban is. „A III. Internacionálé II. kongresszusa helytelennek tartja azokat a külön határozataiban részletesen megcáfolt nézeteket, amelyek a pártnak az osztályhoz és a tömeghez való viszonyára, továbbá arra vonatkoznak, hogy a kommunista pártok nem kötelesek részt venni a polgári parlamentekben és az igen reakciós szakszervezetekben, amely nézetekért a legkövetkezetesebben a »Németországi Kommunista Munkáspárt« szállt síkra, de amelyekért részben a »Svájci Kommunista Párt«, a Kommunista

Internacionálé kelet-európai titkárságának sajtószerve – a bécsi *Kommunismus* –, az Amszterdamban most felosztott titkárság és néhány holland elvtárs, továbbá néhány angliai kommunista szervezet, mint például a »Szocialista Munkásszövetség« stb., valamint Amerikában a »Világ Ipari Munkásai«, Angliában a Shop Stewards Committee stb. szintén síkraszálltak.”³⁵

1920-ban jelentek meg Lukács György és Kun Béla – egymással is vitázó – antiparlamentarista cikkei a Bécsben kiadott *Kommunismus* című folyóiratban, amely a Komintern német nyelvű regionális folyóirata volt.

„A parlamenti tevékenység elkezdése tehát minden kommunista párt számára annak tudatát és beismerését jelenti, hogy belátható időn belül nem várható forradalom.” – állította Lukács, és amellet szállt síkra, hogy a kommunistáknak „még a parlamenteken belül is” azok ellen kell harcolniuk.³⁶ Bár ez nem volt egyértelmű antiparlamentarizmus, sőt, lényegében megfelelt a Komintern irányelveinek, Moszkvában nem voltak elégedettek. „G. L. [Lukács – K. P.] cikke nagyon baloldali és nagyon rossz” – értékelte Lenin.

Kun Béla sokkal elszántabb volt: „Az aktív bojkott azt jelenti, hogy a kommunista párt nem elégszik meg a választásokon való részvétel ellen irányuló jelszó terjesztésével, hanem a bojkott megvalósítása érdekében ugyanolyan széles körű forradalmi agitációt fejt ki, mintha részt venne a választásokon, és mintha agitációja és akciója (munkája, tevékenysége, fellépése, harca) a lehető legtöbb proletár szavazat megszerzésére irányulna.”³⁷

Újabb problémákat jelentett az olasz helyzet. 1918 decemberében alakult meg az Olasz Szocialista Párt balszárnyaként az Absztencionista Kommunista Frakció, amely 1919 októberében levelet írt a Kominternnek. Ebben így összegezte nézeteit: „Célunk, hogy eltávolítsuk a pártból [a PSI-ből – K. P.] a reformista elemeket, és így megerősítsük a forradalmi erőt... Egy párt, amely valóban csatlakozhatna

³⁴ Levél az osztrák kommunistákhoz. LÖM 41. k. 254.

³⁵ Tézisek a Kommunista Internacionálé II. kongresszusára. LÖM 41. k. 191.

³⁶ Lukács György: A parlamentarizmus kérdéséhez. In: *Kerítéstörők*. H. n., é. n. 9.

³⁷ LÖM 41. k. 131.

a Kominternhez, az antiparlamentarizmus talaján kell hogy álljon. Nem csupán arról van szó, hogy minden kapcsolatot meg kell szakítanunk a demokratikus rendszerrel, hanem arról is, hogy egy kommunista párt nem vehet részt semmiféle választási és parlamentarista akcióban.”³⁸

Anton Pannekoek ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Amikor a tőkés termelési rendszer összeomlott, és a társadalom a forradalom állapotában van, a parlamenti tevékenység, maguknak a tömegeknek akcióival összehasonlítva, fokozatosan elveszíti jelentőségét. Amikor ilyen körülmények között a parlament az ellenforradalom központjává és szervévé válik, másfelől pedig a munkásosztály a szovjetek formájában építi saját hatalmának eszközeit, esetleg egyenesen szükségesnek bizonyulhat, hogy lemondjunk a parlamenti tevékenységben való minden néven nevezhető részvételről.”³⁹

Az igen mérsékelt hangot ebben az esetben az is magyarázza, hogy a fenti dokumentumot egy félhivatalos Komintern-szervezet, az amszterdami ideiglenes iroda adta ki (nem sokkal ezután feloszlatták), amely, bár a tanácskommunisták irányítása alá került, nagyrészt még mindig ragaszkodott a Komintern határozataihoz. Mások ennél sokkal élesebben fogalmaztak: „A burzsoázia uralmából született meg a parlamentarizmus. A parlamentek születtek a politikai pártokat. A burzsoá korszak számára a parlamentarizmus volt a legmegfelelőbb harci eszköz először a királysággal, majd a nemességgel szemben. A burzsoázia politikai győzelmével létrehozta a kapitalizmus igényeinek megfelelő törvényhozást... A burzsoázia, a parlamentarizmus és a politikai pártok kölcsönösen feltételezik egymást. Összetartoznak, egyik sem létezhet a másik nélkül... A burzsoázia természetéből következően tehetetlen... Így a munkásosztályra hárult a feladat, hogy képviselőket küldjön a parlamentbe. Ezek vették át a demokratikus feladatokat az áruló burzsoáziától, és igyekeztek propagandájukkal a burzsoázia céljait elérni a törvényhozás keretei kö-

³⁸ *Il Soviet*, az Absztencionista Kommunista Frakció lapja. 1919. október.

³⁹ Bulletin of the Provisional Bureau in Amsterdam of the Communist International, February, 1920. In: LÖM 41., 42.

zött. Ez volt a szociáldemokrácia demokratikus minimális programja. A szociáldemokrácia programja a burzsoázia gyakorlati követeléseiből indult ki, és ez határozta meg parlamenti szerepvállalását. Céljuk a polgári liberális, demokratikus rendszer kiterjesztése volt... A KPD [Kommunistische Partei Deutschlands – Németország Kommunista Pártja – K. P.] is politikai párttá vált a szó történelmi értelmében, akár a többi burzsoá párt. A KPD vezetői is a szavakon lovagolnak. Szónoklatok, ígéret, utasítások: a tömegeket kész tények elé állítják, vezényszóra meneteltetik. Hitükre és zsebükre apellálnak, és nem kíváncsiak a véleményükre. Magukévé kell tenniük, és végre kell hajtaniuk a parancsokat. És szavazniuk kell!

Hiszen a KPD vezetői parlamenti szerepre áhítoznak. Azt akarják, hogy megválasszák őket. És míg a tömegek vakon engedelmessé válnak és passzívan állnak, addig a KPD vezetői majd a parlamentben áldoznak a szent politika oltára előtt.”⁴⁰

Az árnyalatlan antiparlamentarizmus olyan ellentétet gerjesztett a két irányzat között, amelyet – jóllehet mindkét oldalról történtek ilyen próbálkozások – soha nem sikerült teljes mértékben feloldani. Természetesen Lenint és általában a Komintern vezetését nem elsősorban néhány ideológus eltérő véleménye zavarta. Ez semmiképpen sem indokolta volna azokat az elkeseredett támadásokat, amelyeket a bolsevik orientációjú kommunisták a baloldaliak ellen indítottak. Sokkal többről volt itt szó: a németországi példa arra utalt, hogy az adott helyzetben a baloldal antiparlamentarizmusa csupán a kommunista aktivisták egy jelentős részében megmutatkozó ösztönös elutasítás elméleti kifejeződése volt: az utcákra vonuló németországi munkások közül a legradikálisabbak akkor úgy vélték, hogy elég a

⁴⁰ Otto Rühle: Neue Kommunistische Partei? *Die Aktion*, X. évf. 17–18. sz. 1920. május 1. (Járai Erzsébet fordítása). – A Franz Pfemfert (1879–1954) szerkesztette *Die Aktion* a baloldali radikalizmus talán leghosszabb életű lapja volt, 1911-től 1932-ig jelent meg. 1919-től közel állt a KAPD-hez, 1921 és 1926 között pedig az Otto Rühle-féle unionista mozgalomhoz. Az 1910-es években egy ideig Kassák Lajos is a lap szerzői közé tartozott. A lap néhány évfolyama reprintben is olvasható: *Die Aktion 1911–1918. Wochenschrift für Politik, Literatur und Kunst*. DuMont Reise Verlag, Köln, 1987.

szavakból és az ígéretekéből, eljött a cselekvés, a közvetlen akció ideje. Maguk az osztálytudatos proletárok – a bolsevikok folyamatosan hangoztatott legitimációs alapzata – fordultak szembe a parlamenti politizálás formáival, vagyis tulajdonképpen a képviseleti demokráciával, és egyben természetesen ők voltak azok, akik eljutottak a kommunista szerveződéséig. Amikor 1919. január elején megalakult a KPD, a párt túlnyomó többsége – szembeállva saját vezetőinek, Karl Lieknechtnak, Rosa Luxemburnak és Leo Jogichesnek a véleményével és politikai akaratával – a parlamenti akció és a szakszervezetekben folytatandó munka ellen szavazott. A párt tagsága elvetette a választásokon való részvételt, és a vezetőség kénytelen volt alkalmazkodni ehhez. Paul Lévinek csupán 1919 őszén sikerült elérnie – a „halott hősök” (t.i. Luxemburg és Liebknecht) akaratára való, némileg ízléstelen hivatkozással – a pártprogram módosítását, ám ehhez el kellett távolítania a tagság több mint felét. Hasonló volt a helyzet Nyugat-Európa más országainak fiatal kommunista pártjaiban is. Részben ez indokolta, hogy a lenini elvek alapján álló Komintern elszánt harcot hirdetett a „balosok”, illetve az őket követő kommunisták meggyőzésére, majd – amennyiben ez nem sikerül – eltávolítására és arra, hogy a szociáldemokrácia baloldaláról leváló-leválasztott aktivistákkal és ideológusokkal bővítsék ki a kialakuló kommunista pártok bázisát. A radikálisok szemében ez a két, különálló törekvés egyaránt a kommunista pártok „jobbra tolásának” szándékaként jelent meg, jóllehet valójában inkább a pártok egységbe kovácsolásáról és tömegbázisuk növeléséről volt szó. Ez a kettős törekvés jellemezte a Komintern „külpolitikáját” nemcsak Németország, hanem Anglia és Olaszország esetében is.⁴¹ Ugyanakkor az is igaz, hogy a „fegyelme-

⁴¹ Olaszországban a Komintern az Olasz Kommunista Párt és a Szocialista Párt balszárnyának egyesítését követelte (lásd ICC: *The Italian Communist Left 1926–45*, 22–28.), míg Nagy-Britanniában a cél Nagy-Britannia Kommunista Pártjának (CPGB), a Kommunista Munkáspártnak (CLP) és a Kommunista Pártnak (a Komintern angol szekciójának) összeboronálása volt. (Lásd Bob Jones: *Left-Wing Communism in Britain 1917–1921*. Sheffield, 1991. és J. Klugmann: *History of the Communist Party of Great Britain, Volume One: Formation and Early Years 1919–24*. London, 1968.) A baloldali csoportosulások – Olaszországban Amadeo Bordiga,

zettebb” baloldali szociáldemokraták – akiknek igen jelentős bázisuk is volt – soha nem kérdőjelezték meg a parlamentarizmus és a szakszervezeti harc fontosságát. Ez a taktika hosszabb távon sikerrel járt, ám ugyanakkor arra kényszerítette a baloldali kommunizmus erőit, hogy a hivatalos kommunista mozgalmon kívül találják meg saját szervezeti kereteiket. Akárcsak a II. Internacionálé szociáldemokráciája a világháborúban, most a III. Internacionálé is azzal a problémával szembesült: ha kilöki magából saját baloldalát, immár nem tekintheti magát a „munkásosztály legelszántabb erejének”. Ez természetesen szóba sem jöhetett, ezért valamilyen módon ki kellett vetnie ellenfeleit az egész kommunista mozgalomból, kispolgári irányzatnak titulálva őket. Ugyanez a folyamat játszódott le a radikális oldalon is, és az ellenfelek kölcsönösen egyre hevesebben igyekeztek kiátkozni egymást, kétségbe vonva ellenfeleik proletárforradalmi voltát.

Mint már említettük, a Komintern vezetése először a baloldal vezetőit igyekezett meggyőzni. Ez leginkább az olasz bordigisták esetében sikerült, maga Bordiga ugyanis a pártfegyelem elszánt katonája volt. Véleménye szerint a Komintern – minden opportunisták hibája ellenére – a kommunista mozgalmon belül olyan centrális szerepet játszott, hogy azon kívül egyszerűen nem nyílhatott mozgástere a kommunista harcnak. Bordiga részt vett a Kominternhez való csatlakozás feltételeinek kidolgozásában is, és nagyrészt az ő nézeteit tükrözte az a pont, amely a tagpártoktól az Internacionálé döntéseivel való maximális azonosulást követelte meg.⁴² Bordiga ennek szellemében idő-

Angliában az „anarcho-marxista” Guy Aldred, a tanácskommunista Sylvia Pankhurst stb. ezt mindkét országban hevesen ellenezték. Utóbbiak 1921-ben a KAPD mintájára létrehozták az Antiparlamentarista Kommunista Föderációt (APCF), amely a negyvenes évek végéig működött. A Komintern elképzeléseit egyébként a korabeli mozgalmi terminológia a kommunista pártok „bolsevizációjaként” emlegette.

⁴² Éppen a „21 feltétel”, és főleg a Bordiga által fogalmazott rész volt az, amely arra készítette Otto Rühlét, a KAPD delegátusát, hogy haladéktalanul elhagyja a kongresszust. Majd miután pártja mégis részt vett az üléseken, (ha kritikusan is) magából a KAPD-ból is kilépett, egy életre szakítva a pártpolitikával. Ez is azt mutatja, mennyire nem voltak egységesek a radikálisok elképzelései.

legesen alávetette magát a Komintern VB döntéseinek: „Elsősorban centralista vagyok, és csak másodsorban absztencionista” – jegyezte meg. Ez azonban nem volt elég a Kominternnek. Bordiga az olasz KP alapító tagjaként és vezetőjeként hosszabb távon mindenképpen kényelmetlennek tűnt a leninisták számára. Jól tudták, hogy nem feszíthetik a végtelenségig a húrt, és előbb-utóbb vége szakad Bordiga pártfegyelmének. Hogy Bordigát megnyerjék – és az olasz párt éléről finoman eltávolítsák –, többféle funkciót is felkínáltak neki. Többek között ajánlatot kapott egy képviselői posztra a parlamenti frakcióban – ez egyben absztencionizmusának erőpróbája is volt. Bordiga elutasította a felkérést: „Soha nem leszek képviselő, és minél kevesebb időt töltötök a győzködéssel, annál jobban jártok” – írta Togliatinak 1924 februárjában. Ugyanígy elutasította a Komintern alelnöki tisztét, amelyet Zinovjev 1924-ben, az V. kongresszuson ajánlott föl neki.

A németekkel szemben a Komintern vezetői más taktikát követtek. Miután a KPD 1919-ben „megtisztította sorait”,⁴³ többé nem volt szükség „udvarolni ezeknek az alakoknak”, mint Karl Radek, a Komintern német ügyekért felelős megbízottja kijelentette. Bár a baloldaliak pártját, a KAPD-t „szimpatizánsként” felvették a Kominternbe, több ultimátumban is közölték vele, hogy csatlakozni köteles az „elhagyott anyapárthoz”, vagyis a VKPD-hez (Vereinigte KPD – Egyesült NKP), amely a Komintern-taktika értelmében időközben egyesült az USPD (Unabhängige SPD – Németország Független Szociáldemokrata Pártja) baloldalával. Mivel ezt nem tették meg, 1921-ben kénytelenek voltak búcsút mondani a Kommunista Internacionálénak.

Hasonló harcok folytak a szakszervezetekben való részvétel kérdésében is: „Ugyanilyen nevetséges, gyerekes badarságnak kell tartanunk a német baloldaliaknak azokat a mélyenszántó, fölöttébb tudós és rettentően forradalmi beszédeit, hogy a kommunisták nem dolgozhatnak, és a kommunistáknak nem is kell dolgozniuk a reakciós szak-

⁴³ Mint a baloldaliak megjegyezték: „miután a vezetők kirúgták a pártot”. Mint látni fogjuk, ez nem volt alaptalan tréfálkozás: az 1919-es nagy szakításokban a párttagság több mint 60%-át zárták ki.

szervezetekben, hogy erről a munkáról le lehet mondani, hogy ki kell lépni a szakszervezetekből és hogy feltétlenül újsütetű, egészen tiszta – nagyon kedves (és valószínűleg nagyobbra is igen fiatal) kommunisták által kiagyalt – »munkásszövetséget« kell teremteni stb. stb.” – ironizált Lenin.⁴⁴

A szakszervezet-ellenesség azonban szintén nem csupán néhány ideológus elméleti terméke volt, mint azt Lenin beállítani igyekezett, hanem éppen annak a mozgalomnak az eredménye, amelyre folyton hivatkozott. A háború alatt és elsősorban a rákövetkező forradalmi periódus idején a proletárok tömegesen hagyták el a hagyományos szakszervezeteket. Ez azonban nem a mindennapi harcok feladását jelentette: a kilépők olyan új tömegszervezeteket teremtettek, amelyek – hitük szerint – a közvetlen célokat összhangba hozták a mindennapra várt világforradalom általános emancipatorikus törekvéseivel. Angliában kialakult a shop-stewardok, az üzemi megbízottak mozgalma. Németországban a Revolutionäre Obleute követett hasonló célokat, ám munkások tízezrei léptek be az anarcho-szindikalista FAUD-ba (Freie Arbeiter Union Deutschlands – Németország Szabad Munkásuniója) és a baloldali kommunista AAUD-be (Allgemeine Arbeiter Union Deutschlands – Németországi Általános Munkásszövetség).

A német-holland és az angol baloldali kommunisták ezekben a szervezetekben látták a proletárdiktatúra szerveit, és nagyrészt rájuk testálták azokat a funkciókat, amelyeket a bolsevikok inkább a párt (politikai harc) és a szakszervezet (gazdasági harc) hagyományos kettősségében igyekeztek feloldani. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a baloldali kommunizmus áramlatain belül ne folyt volna harc a párt kérdéséről. A pártot azonban még a „pártkommunisták” (KAPD) sem a lenini demokratikus-centralista politikai pártként értelmezték, hanem a proletariátus forradalmi avantgárdjaként, a „dárda hegyeként”. A párt számukra nem a tudatosság letéteményese, és

⁴⁴ LÖM 41. k. 31. – A „fiatal” kommunisták közül egyébként Gorter kerek hat évvel idősebb volt Leninnél, míg Pannekoek három, Rühle pedig négy évvel volt csak fiatalabb nála...

így a tömegek avatott vezetője volt, hanem a tudat terméke, maga az a történelmi folyamat, amely lehetővé teszi a munkásosztály felszabadítását. Természetesen a fenti elvek ellenére a KAPD is pártként működött: megvolt a bürokráciája, vezetősége, szervezetei. Az „osztálytudat” – minden forradalmi szándék ellenére – továbbra is csupán egy kisebbség fejében jelentkezett.

Az államról, a parlamentarizmusról és a szakszervezetekről folytatott késhegyig menő viták dacára az „államkapitalizmusról” szóló tézis a Szovjetunió kívül első ízben csupán 1926–1927 táján fogalmazódott meg részletesebben, mikor Karl Korsch a KPD-t elhagyva megalapította saját csoportját (előbb Kommunistische Politik, majd Entschiedene Linke néven), és „új Zimmerwald” összehívására szólította fel a különféle országokban működő baloldali ellenzéki csoportosulásokat (a német–holland tanácskommunistákat, az olasz és francia bordigistákat, sőt Trockij külföldi híveit is). De még az elzárt szovjet politikai izolátorokban, a forradalmi viták e különös, kényszerű rezervátumaiban is újra meg újra megfogalmazódtak hasonló állásfoglalások.

Felesleges lenne tovább sorolni a különféle baloldali radikális irányzatok prominens ideológusainak Szovjetunió-képét, hiszen ezekkel később részletesen foglalkozom majd. Ebben a változatos és szerteágazó miliőben alapjában mindenki (a baloldali radikalizmus-hoz csupán esetleg és felszínesen kötődő trockista-trockistoid csoportosulások kivételével) egyetértett abban, hogy a „Munkások Nagy Hazájában” nem a szocializmus egy válfaja, még csak nem is a liebknechti-bebeli szociáldemokrata „népállam”, hanem egy sajátos, az orosz viszonyokra, a modernizációra és a két alapvető osztály közötti nemzetközi erőviszonyokra reagáló kapitalista rendszer: az *államkapitalizmus* épül. Ezt a rendszert hovatovább a kapitalizmus afféle „utolsó mentsvárának” tekintették. Az erről folyó vitáknak azután az 1929–1933-as világválság adott új lendületet. A válság maga, illetve annak különféle értelmezései kulcsszerepet játszottak a baloldali radikálisok és a hivatalos baloldal közti vita alakulásában. Erre később még lesz alkalom bővebben kitérni.

Útkeresések 1945 után

A gazdasági világválság után fél évtizeddel a kapitalizmus ellentmondásai ismét világháborúba torkollottak; a radikális baloldal (amelynek utolsó fellendülése a spanyol polgárháború idejére esett) nemzetközi méretekben szinte teljesen szétesett. Ennek egyik oka éppen az államkapitalizmus-elmélet, illetve annak kiterjesztése volt. Absztrakt szinten szemlélve a dolgokat a radikálisok ugyanis nem láttak valódi különbséget a kapitalizmus három, általuk tételezett megjelenési formája, vagyis a nyugati demokráciák, a hitleri náciizmus, illetve a sztálini államkapitalizmus között. Továbbra is ragaszkodtak a „forradalmi defetizmus” lenini inspirációjú elképzeléséhez, amely az adott történelmi szituációban egyre inkább doktrinérnek és működésképtelennek bizonyult: *elvi* szinten igazolhatónak tűnt ugyan, de *gyakorlatilag* bármiféle cselekvést lehetetlenné tett, és tulajdonképpen zéróra redukálta a baloldali radikalizmus mozgásterét. Mindennek következtében a kollektivista anarchizmus (Latin-Amerikát leszámítva) tulajdonképpen kihalt (de legalábbis két évtizedre kómába merült), a baloldali kommunizmus pedig néhány apró értelmiségi szektára szűkülve folytatta tovább az „elmélet fegyvereinek” kikovácsolását.

A második világháború lezárása azonban új helyzetet eredményezett. A Szovjetunió és a nyugati demokráciák „furcsa koalíciója” nemcsak egyszerűen győzelmet aratott, de a szovjet berendezkedés néhány év leforgása alatt alaposan kiterjedt. A baloldal viszont (és nem kizárólag a radikális baloldal) a győzelmi mámorból kijózanodva egyre inkább kezdett rádöbbenni a „létező szocializmus” hiányosságaira – és kénytelen-kelletlen saját viszonylagos politikai jelentéktelenségére is. Ebben persze jelentős szerepet kapott az új információs-informatikai fellendülés, de áttételesen a hidegháborús propaganda is; a baloldaliak egyre kétségbeesettebben próbálták cáfolni *mindkét* oldal állításait, hogy a Szovjetunióban és a „szocialista táborban” a „kommunizmus” uralkodna, illetve „épülne”. Hiszen mint láttuk, a baloldali radikalizmus egyik legfontosabb tézise, szervezeti és elméleti fókusza tulajdonképpen a mozgalom kialaku-

lásától fogva (vagyis a szociáldemokráciával, majd – következésképpen – a bolsevizmussal való szakítása óta) a „létező szocializmus”, praktikus Szovjet-Oroszország, majd a Szovjetunió bírálata volt. A radikális baloldaliak és a „bolsevikok” között a *legitimizációért* folyt a küzdelem, márpedig ebben a kérdésben – vagyis a proletariátus történelmi érdekeinek képviseletében – nem jött, nem jöhetett létre kompromisszum; mindkét irányzat ellenfele *osztály jellegét* volt kénytelen megkérdőjelezni. Ennek megfelelően a bolsevikok „kispolgári áforradalmiságról” beszéltek; míg a baloldaliak „radikális szociáldemokratáknak”, illetve „vörös burzsoáziának” titulálták a bolsevik vezetőket – már jóval azelőtt (tulajdonképpen 1918 elejétől), hogy a bürokrácia kérdése, illetve *osztály jellegű* szemlélete egyáltalán komolyan felmerülhetett volna.

A második világháború végével viszont már éppen az osztályviszonyok váltak a megtépzott baloldali radikalizmus kardinális kérdésévé: a „baloldaliság” innentől *per definitionem* „balosságot” jelent: minden fennálló hatalmi struktúra elutasítását. A régi államkapitalizmus-érvek mellé új szempont került: az „eltorzult” oroszországi forradalom kétségtelenül primer, autochton történelmi jelenség volt (bárhogy értékelték is), ám a Szovjetunió érdekszférájába kerülő új, kelet-európai országok esetében erről nem lehetett beszélni. Itt politikai hatalomátvétel történt, ha tetszik, „szekunder forradalom”: kifulladás, kül- és belpolitikai, gazdasági téren egyaránt lehetetlenné vált burzsoá struktúrákat váltottak le más, reformista struktúrákkal: mindez a baloldali radikalizmus értelmezésében csupán azt a régi észrevételt látszott erősíteni, hogy a „létező szocializmus” nem más, mint a kapitalista rendszer utolsó mentsvára. Ennek megfelelően a megmaradt radikálisok az 1950-es évek elejétől kezdve megváltoztatták kritikájuk kiindulópontját: míg a második világháború előtt a kommunizmus (vagy az anarchizmus, anarcho-kommunizmus, liberter kommunizmus, akrácia, proletárdemokrácia stb.) elhalasztását és eltiprását kérték számon a bolsevizmuson majd a sztálini Szovjetunión, és az „államkapitalizmus” terminológiájában inkább az *államra*, az etatizmus bírálatára helyezték a hangsúlyt, addig 1945 után a figyelem a *kapitalizmusra* összpontosult, az immár látszólag bipoláris

redukálódó világ két rendszerének feltételezett lényegi azonossága felé fordult. Pannekoek nemzedéke az 1920-as és az 1930-as években még úgy látta, hogy az állami struktúrák adaptálása vezetett a szocialista kísérlet bukásához és a kapitalizmus fennmaradásához. Az „államkapitalizmus” kialakulása a szemükben inkább „hiba”, „tévedés” volt, mint történelmi szükségszerűség, éppen ezért kritikájuk gyakran moralizálásba fordult. Az új generáció már egy kiforrott „államkapitalizmust” elemezhetett, és a tételt megfordítva elkerülhetetlennek látta a kapitalizmus fennmaradását az adott körülmények között, ahol a viszonyok még nem voltak elég érettek a szocializmusra, illetve a kommunizmusra. Az állam fennmaradása ebben a logikában nem oka, hanem járuléka volt a kapitalizmus tovább élésének. A radikálisok legalábbis ezt igyekeztek bizonyítani.

Nyugat-Európában a leghamarabb a bordigizmus tért magához; Franciaországban az ötvenes évek elejétől, Olaszországban pedig közepétől működtek bordigista szervezetek. A legbefolyásosabb posztbordigista folyóirat, a Cornelius Castoriadis fémjelzte *Socialisme ou Barbarie* – szembekerülve magával Amadeo Bordigával is, aki ekkoriban az olaszországi központú Internacionalista Kommunista Párt lapját, a *Battaglia Comunista*-t szerkesztette – felújította a régebbi államkapitalizmus-érveket: az államot (a „fiatal Marx” nyomdokain haladva) az elidegenedés termékeként és centrumaként felfogva antagonisztikusnak tekintette a szocializmussal. Míg a háború előtt a radikális baloldal elsődlegesen a kizsákmányolás fenntartását, lényegében a bér munka fennmaradását, és ezzel párhuzamosan az „új uralkodó osztály” kialakítását vetette a szovjet rendszer szemére, addig most az elidegenedés vált központi kategóriává: az államkapitalista országokban – érveltek Castoriadis és követői – a proletariátust még önnön osztálylététől is elidegenítik, a munkás nem csupán munkájának termékétől (vagyis saját munkaerejétől, aktív emberi lététől) idegenedik el, de még a klasszikus kapitalizmusban megmaradt harci közösségtől is, amely a kizsákmányoltakat potenciálisan egybefűzte – vagyis a misztifikált és nem szociológiai értelemben használt *proletariátustól*. A hangsúly így szükségszerűen az önrendelkezés, illetve a munkás öngazgatás különféle formáira került. Ez utóbbi lehetséges

formáiban tulajdonképpen egyetértettek az anarchisták (különösen az anarcho-szindikalisták) és a tanácskommunisták, akik (az idősebb) Paul Mattick⁴⁵ vezetésével az Egyesült Államokban is megerősödtek, sőt fuzionáltak a világháború után már csak az egykori önmaga paródiájaként vegetáló IWW-val.

A „létező szocializmus” bírálatában a hatvanas évek elején megerősödő szituacionizmus hozott újabb fordulatot. A mozgalom vezéralakja, Guy Debord részben ennek a témának szentelte főművét, az 1967-ben megjelent *Le société du spectacle*-t (A látvány társadalma), amelyben hosszú tézisek foglalkoztak a kapitalizmus sajátos formájának tekintett „létező szocializmussal”. Debord alapvetése szerint „Kronstadtot követően, az »új gazdaságpolitika« időszakában a bürokrácia, amely továbbra is az *államkapitalizmus* egyedüli kisajátítója volt, mindenekelőtt belső helyzete megszilárdításán fáradozott: ezt a parasztsággal kötött átmeneti szövetsége tette lehetővé. Ehhez hasonlóan védelmezte hatalmát a nemzetközi szinten is: a III. Internacionálé bürokratikus pártjaiba tömörült munkásokat használta fel az orosz diplomácia támogatására, így szabotálva a világméretű forradalmi mozgalmat, és olyan burzsoá kormányzatokat támogatva, amelyeket hasznosnak láttott céljai szempontjából (a kínai Kuomintangot 1925 és 1927 között, a spanyol és a francia népfrontot stb.). Majd a bürokratikus társadalom úgy folytatta saját konszolidációját, hogy a parasztsággal szembeni terror eszközével megvalósította a történelem legbrutálisabb eredeti tőkefelhalmozását. A sztálini korszak iparosításai mögött láthatóvá válik a *bürokrácia valódi lényege*: a gazdaság hatalmának biztosítása, az árutermelő társadalom összes alapvető elemének átmentése és – nem utolsósorban – a munkaerő áruformájának fenntartása. A független gazdaság megmutatta, hogy társadalom feletti uralma céljainak megfelelően újratermeli a – működéséhez alapvető – osztályuralmat. Más szavakkal, a burzsoázia életre hívott egy olyan autonóm hatalmat, amely – amíg

⁴⁵ Paul Mattick (1904–1981), a németországi radikális kommunista mozgalom veteránja, 1926-ban emigrált az Egyesült Államokba. Több tanácskommunista csoportot, könyv- és lapkiadót alapított, értékes közgazdasági és mozgalmörténeti művek szerzője.

autonómiájából futja – képes elműködni saját tengelyén a burzsoázia nélkül is. A totalitárius bürokrácia nem »a történelem utolsó birtokos osztálya«, mint ahogy Bruno Rizzi véli, csupán a *piacgazdaságot helyettesítő uralkodó osztály*. A nem elég hatásos kapitalista magántulajdont önön egyszerűsített, kevésbé sokrétű mellékterméke váltotta fel, amely a bürokratikus osztály kollektív tulajdonaként *koncentrálódott*. Az uralkodó osztálynak ez a fejletlen formája maga is a gazdasági elmaradottság eredménye, és nincs más kilátása, mint hogy ezt az elmaradottságot a világ különböző régióiban meghaladja. A *szétválasztás* burzsoá modellje alapján megszervezett munkáspárt volt az uralkodó osztály ezen olcsó másodpéldányának hierarchikus-etatista alkotója. Ahogy a Sztálin börtönében szenvedő Ante Ciliga összegezte: »A szervezet technikai kérdései társadalmi kérdésekké váltak.«⁴⁶

Debord és az 1968-as mozgalmak ideológiailag legradikálisabb résztvevői, a szituacionisták tehát egyértelműen ellenségesnek és kapitalistának tekintették a „létező szocializmust”. Jól illusztrálja ezt az elhíresült távirat, amelyet a párizsi „Veszettek” csoportja küldött Moszkvába 1968 májusában: „A Szovjet Kommunista Párt Politikai Bizottságának, Kreml, Moszkva. Reszketsetek bürokraták! A munkástanácsok nemzetközi hatalma nemsokára elsöpör benneteket. Az emberiség addig nem lesz boldog, amíg az utolsó bürokratát meg nem fojtják az utolsó kapitalista beleivel. Éljen a kronstadti matrózok és a mahnovscsina harca Trockij és Lenin ellen! Éljen az 1956-os budapesti tanácsfelkelés! Le az állammal! Éljen a forradalmi marxizmus! Az autonóm népi Sorbonne Foglalási Bizottsága.”⁴⁷

A „államszocializmus – államkapitalizmus” vita magukban az érintett országokban érthető módon nem volt túlságosan jelentős, hiszen a baloldali radikalizmusnak – bár hagyományai voltak – nem-

⁴⁶ Guy Debord: A proletariátus mint alany és reprezentáció. (A látvány társadalma, 4. fejezet). 104. tétel. *Eszmélet*, 50. sz.

⁴⁷ Idézi René Viénet: *Enragés and Situationists in the Occupation Movement, France, May '68*. New York–London, 1992. 133.

igen akadtak itt képviselői a 20. század második felében.⁴⁸ 1968-ban Jugoszláviában is voltak tagjai a Szituacionista Internacionálénak, akik némileg zavaros, mégis lendületes és szuggesztív kiáltványban fogalmazták meg viszonyukat a „létező szocializmus” e sajátos válfájához. Másutt inkább az „emberarcú szocializmus” kialakítása került egy időre napirendre. Ez viszont a legkevésbé sem a baloldali radikálisok elképzeléseit tükrözte, és jottányit sem változtatott az általuk „államkapitalistának” tételezett viszonyokon, vagy ha igen, akkor inkább megerősítette azokat. Ez azonban már egy másik, vagy inkább egy párhuzamos történet. A „két világrendszer” radikálisai nemigen találtak közös nevezőt, és ebben tulajdonképpen a bipolaritás domináns ideológiájának egyfajta inverzét adták. A „létező szocializmus” (fél)múlttá válásával az ideológiai zűrzavar csak fokozódott; a visszatekintő elemzés legitimizációs szempontjai Kelet-Európában is egyre erősödni látszanak, és mindinkább a napi politika eszközeivé válnak. A „bukás” és a „győzelem” retorikájában, a „gonosz” és a „jó” harcában minden lefegyverzően egyszerű, de ezek a sémák mind kevésbé működőképesek. A baloldali radikalizmus sok változáson keresztülment „államkapitalizmus”-képének elemzése új szempontot hozhat a vitákba: vajon hogyan fest a történelem, ha feltételezzük, hogy az 1980-as és 1990-es évek fordulóján a világkapitalizmus *ön maga felett* aratott győzelmet...?

Az 1980-as és 1990-es évektől a baloldali radikalizmus új formákat talált magának. Ebben sok minden szerepet játszott: a legszembeötlőbb eseménysorozat kétségkívül a „létező szocialista” rendszer szinte teljes összeomlása volt. Az államkapitalizmusról folytatott viták hevesége érthető módon csökkent (bár az érintett országokban éppen ekkor teljesezhetett ki), és ezek a diskurzusok egyre inkább csupán történeti jelentőséggel bírtak. A baloldali radikalizmus átalakulásában azonban legalább ilyen fontos – ha nem fontosabb – szerepe volt annak, hogy egyre inkább kifakultak a „harmadik világ” feltéte-

lezett forradalmi potenciáljához fűződő remények. Míg a centrum-országokban már régóta sejtethető volt, hogy a kapitalizmus a korábbi forradalmi várakozásokra rácáfolva még számos komoly erőforrással rendelkezik, most az is nyilvánvalóvá vált, hogy a félperiféria, illetve a periféria területein sem a baloldali radikálisok elvárásai és jóslatai fognak érvényesülni. Mindez a centrumországok tekintetében a kapitalizmus strukturális változásaira terelte a figyelmet: a klasszikus, osztályalapú kizsákmányolás mellett, illetve gyakorta helyette a baloldali radikális csoportok és ideológusok egyre inkább az információelosztás egyenlőtlenségét, illetve az információs és médiatársadalom nyújtotta propagandisztikus lehetőségeket kezdték központi problémának tekinteni. Főszerepet kapott a *gesztus* szimbolizmusa, de a 19. század végi direkt akciók új *verziói* immár egy egyre inkább virtualizálódó térben fejeződtek ki: felújították és továbbfejlesztették a szituacionizmus formanyelvét, miközben a legfontosabb médiaközzeggé fokozatosan az internet vált. A hacker-kultúra és az elhíresült Unabomber on-line terrorizmusa mindinkább az új társadalom adekvát tiltakozási formájának tűnhetett.

Ugyanakkor a „harmadik világban” kifejlődő tömegmozgalmak központi problémájává a „globalizáció” vált: ezt a fogalmat amúgy szinte mindenki másféleképpen értette és magyarázta. Ezekben az országokban azonban a kialakuló „új szociális mozgalmak” rengeteg etnikai, rurális, vallási stb. ballasztot hordoztak, és célkitűzéseikben meglehetősen partikulárisak maradtak. Így, miközben az eredeti sémákhoz továbbra is ragaszkodó ortodox tanácskommunista, bordigista vagy éppen anarcho-kommunista csoportok fennmaradtak ugyan, de egyre kisebb, önmarcangoló szektákká zsugorodtak össze, addig alaposan megerősödött az a gesztionista vonulat, amely gyökereit immár nem bennük, hanem a „modern”, ’68-as ihletésű elképzelésekben kereste. Óhatatlanul adódik a kísértés, hogy ezeket immár „posztmodern” radikálisoknak tekintsük, nem beszélve arról, hogy sokan közülük valóban fel is vállalták ezt a minősítést. Elsődleges jellemzőjük, hogy elvetették a baloldali radikalizmust korábban jellemző univerzalizmust. Többnyire nem is „kapitalizmusról” beszélnek, hanem az általuk kiválasztott partikuláris problémáknak megfele-

⁴⁸ Komolyabb baloldali radikális hagyományokkal főként Bulgáriában, Csehszlovákiában és persze a Szovjetunióban számolhatunk. A „jugoszláv modell” is nyújtott bizonyos mozgásteret.

lően „fogyasztói társadalomról”, „neoliberalizmusról”, „patriarchális elnyomásról”, „hulladéktársadalomról”, „globalizációról”... A sor tulajdonképpen vég nélkül folytatható. A korábban népszerű „forradalmi mag” metaforáját a „forradalmi vírus” váltotta fel. Az előbbi a társadalom televényére hullva szárba szökkenő forradalmat vizionál: az erő, az egészség, a természet, a növekedés és a fejlődés képeit idézi fel mondanivalójának mediátoraként. Az utóbbi a terjedést, a harcot, a „legyőzhetetlen kicsinységet”, a pusztítást és a tömeg erejét sugallja: éppen hogy visszájára fordítva a korábbi, pozitivista gyökerű és tulajdonképpen pozitívan megfogalmazódó metaforát. Immár a forradalmár az, aki a virtuális tér sötét zugaiban lappangva, elő-előtörve rémhíreket és aggodalmat terjeszt, elveti a „józan, realista” világot, a „halál katedrálisát”, hogy a pusztítás-építés katartikus aktusát szegezze szembe vele. Ehhez viszont már tulajdonképpen nincs is valódi szüksége mozgalomra...

A váltás igen szembeötlő: míg az eredeti és a modern (1945 előtti és az azutáni) baloldali radikálisok mindig valamilyen forradalmi *hagyomány* avatott védelmezőiként és továbbvivőiként tekintettek magukra, addig a posztmodern radikalizmus egyik fő törekvése éppen az *eredetiségre* való – néha frappáns, máskor némileg görcsös és erőltetett – törekvés. A baloldali radikalizmust a Cohn-Bendit testvérek már 1968-ban „gyógyírként” javasolták felhasználni a „kommunizmus aggkori végelgyengülésére”, ám egy-két évtized leforgása alatt – legalábbis a „posztmodernnek” szemében – immár ők is a forradalom szemétdombjára kerültek, az 1960-as évek más radikális nagyságai (többek között Jean-Paul Sartre, Herbert Marcuse, Ernest Mandel, sőt a *hipermodern* Guy Debord) mellé. Mindez vélhetőleg éppen a kapitalista társadalom óriási strukturális változásainak tulajdonítható: a baloldali radikális forradalmiság félreeső, vidéki vegyesboltjának viszonylag szűkös, de valamilyen szinten mégis egységes kínálatát az ezredfordulóra egy csillogó-villogó, színes hipermarket és egy internetes webáruház váltotta fel, ahol mindenki megtalálhatja a rá szabott lázadást; és bár a polcokon eldugva ott sorakoznak a korábbi mozgalmak és ideológiai rendszerek is, a vásárlók egyre inkább a legújabb termékeket pakolják kosaraikba. A célok immár olyan sok-

rétűek, hogy az egyes mozgalmak nem feltétlenül szemlélik ellenségesen egymást: akcióegységük, kölcsönhatásuk mindennapos jelenlét. A baloldali radikalizmus korábbi viszonylagos egysége (persze az azonos célok, nem az azonos eszközök egységéről van szó) mindörökké elveszett ugyan, de egy másfajta egység látszik kialakulni: a legkülönbözőbb baloldali radikális elképzelések, mozgalmak, ideológiák (az *outsiderek*) komplementer egysége, amely talán minden eddiginél jobban és tolatódóbban jelenik meg az információk és vélemények sokkal szélesebb világpiacán. Hogy mindez mit jelent a jövőre nézve? Nem a mi feladatunk megjósolni. Egy dologban azonban biztosak lehetünk: a történelem – és vele a baloldali radikalizmus története – a 21. században is folytatódni fog...

I. A német–holland baloldali radikalizmus (tanácskommunizmus)

A tanácskommunizmus előképei és kialakulása

A baloldali kommunizmus, illetve a tanácskommunizmus egyik szülőhazája – persze amennyiben egyáltalán „szülőhazáról” beszélhetünk egy ilyen mélységesen internacionalista mozgalom esetében – Hollandia. A holland szocialista mozgalom nagy öregjeként *Ferdinand Domela Nieuwenhuist* (1846–1919) tisztelték, aki még a munkásmozgalom első nagy nemzedékének tagja, Marx és Engels harcos- és levelezőtársa volt. Kálvinista lelkészként indult, ám 1879-ben hátat fordított egyházának és a vallásnak.

Nieuwenhuis aktívan részt vett a II. Internacionálé tevékenységében; 1896-ig ő vezette a holland kongresszusi delegációkat, amelyek többnyire a radikális vonulatot erősítették a szavazásokon, és igyekeztek ellensúlyozni a német szociáldemokrácia reformista túlsúlyát, persze nem sok sikerrel. Nieuwenhuis már az Internacionálé 1889-es alakuló kongresszusán azon igyekezett, hogy a munkásmozgalom nemzetközi szervezete valóban univerzális legyen. Párizsban 1889 júliusában ugyanis két munkáskongresszus is ülésezett. Az egyik a Paul Brousse (az I. Internacionálé egykori tagja) által 1881-ben alapított *posszibilista* párt szervezte kongresszus volt, amelyre *elvileg* minden szocialistát meghívtak, bár a mandátumok vizsgálatakor a posszibilisták természetesen saját többségük fenntartására törekedtek, akár csak az egy évvel korábban, Londonban rendezett szocialista konferencián. Ez komoly gondokat okozott a német szociáldemokratáknak, akik a Paul Lafargue és Jules Guesde által vezetett Francia Munkáspárt (Parti Ouvrier Français – POF) és a blanquista Központi Forra-

dalmi Bizottság (Comité Revolutionnaire Central – CRC) segítségével igyekeztek megszervezni saját nemzetközi konferenciájukat.⁴⁹ Bár a possibilisták ideológiája a marxista szociáldemokratákéhoz mérten jóval mérsékeltebbnek számított,⁵⁰ Nieuwenhuis – aki a legtöbb kérdésben hevesebb és radikálisabb volt legtöbb elvtársánál – mégis úgy látta, kirekesztő, szektás viselkedés lenne elutasítani a két kongresszus egyesülését. Véleménye szerint egyértelműen a marxista szociáldemokraták mögött állt az „igazság”, és ezt elegendőnek vélte ahhoz, hogy a leendő egyesült kongresszuson ideológiai győzelmüket biztosítva lássa. Éppen ezért a két kongresszus egyesítése mellett szólt fel – helyesen megsejtve egyébként, hogy milyen vészterhes jövőt sejtet az Internacionálé születése körüli civódás az egész nemzetközi munkásmozgalom számára. Nieuwenhuis ugyanis már az I. Internacionálén belüli ideológiai belharcokat, a marxisták és az anarchisták küzdelmeit is szektás vallásháborúnak látta, és a későbbi „baloldali kommunizmus” számos teoretikusához hasonlóan úgy vélte, hogy az anarchizmus és a marxizmus lényegében egyazon mozgalom két irányzata, sőt egyazon harc két aspektusa, amelyek egymás nélkül nem értelmezhetők. Így, bár nem osztotta a possibilisták reformista nézeteit, mégis a szocialisták egységének fontosságát hangsúlyozta a burzsoáziával, vagyis a közös ellenséggel szemben: „Mi, akik nem

⁴⁹ A II. Internacionálé megalakulását megelőző szervezőmunkáról és pártarcokról lásd Jemnitz János: *Az 1888. évi londoni kongresszus. A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv. 1988.*, valamint A II. Internacionálé párizsi alakuló kongresszusának előkészítése (1888. november – 1889. március) (NMMTÉ 1989.) című tanulmányait. A német szociáldemokraták tulajdonképpen inkább Svájcban rendezték volna meg a nemzetközi összejövetelt, hogy ezzel is enyhítsék az esetleges possibilista befolyást. A franciák ezt nem támogatták. Elvileg a marxisták nem zárkóztak el a possibilisták részvételétől, de azt a gyakorlatban – akárcsak ellenfeleik – igyekeztek megakadályozni.

⁵⁰ A possibilisták úgy gondolták, hogy a munkásmozgalom követeléseit a kapitalista társadalom keretei között kell tartani. Néhány év, illetve néhány évtized leforgása alatt a szociáldemokrácia is erre a következtetésre jutott, 1889-ben azonban még a német szociáldemokraták, sőt maga Eduard Bernstein is elutasította az együttműködést a possibilista irányzattal.

élünk Franciaországban, nem akarunk beavatkozni a francia szocialisták viszályaiba, de azt sem akarjuk, hogy ezek a különböző viszályok területükön túl terjedjenek és nemzetközivé váljanak. Nemzetközi megegyezést akarunk, nem pedig nemzetközi szakadást. Nem a mi dolgunk megvizsgálni, ki a bűnös ebben a sajnálatos ellentétben, de mindannyiunkat érint az a tény, hogy két kongresszus ülészik csaknem ugyanazzal a napirenddel. Hát nem szent kötelességünk mindent elkövetni a két kongresszus egyesítése érdekében? [...] Ne mondja senki: »Csak egyetlen valóban katolikus egyház létezik, a többi mind eretnek és disszidens.« Tudom, hogy a possibilisták lapjukban, a Le Parti Ouvrier-ben már így nevezték bennünket. De ez nem lehet ok, hogy ezen az úton kövessük őket. S mondhatni, ez ügyvédi szörszálhasogatás volna, mert ki állíthatja azt, hogy a franciaországi szociáldemokraták programja, az angliai *Social Democratic Federation* programja nem szocialista program? Ki mondhatja azt, hogy a múlt évben Londonban nem szocialista kongresszus mellett döntöttek? [...] Sajnálatos volna, ha a polgári világ annak örülhetne, hogy a szocialista táborban szakadást láthat. A szakadás az ő győzelmük és a mi szégyenünk!”⁵¹

Nieuwenhuis, lévén szociáldemokrata színekben parlamenti képviselő is, személyes tapasztalatai alapján igen rossz véleménnyel volt a parlamenti akció lehetőségeiről. Mint azt már 1889-ben kifejtette: „Én nem követelek semmit a parlamentarizmustól, éppen azért, mert magam is egy parlament tagja vagyok, mert láttam az egész komédiát. [...] A »parlament« szó két szóból áll, amelyek egy szellemes író szerint tökéletesen jellemzik a tárgyat, mégpedig a »parle« (beszél) és a »ment« (hazudik) szóból. A parlamentek tehát olyan gyűlések, ahol beszélnek és hazudnak. [...] A parlamentek fecsegő gyűlések, és ez nemcsak személyek, hanem a rendszer hibája.”⁵² Nieuwenhuis azonban korántsem csupán morális fenntartásait hangsúlyozta a parlamenti akciókkal, a munkástörvényhozás szociáldemokrata evo-

⁵¹ Jemnitz János – Pető Andrea (szerk.): *II. Internacionálé. Kongresszusi jegyzőkönyvek 1889–1912.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1989. 34.

⁵² Uo. 70.

lucionista elképzeléseivel szemben. Érvelése – bár közgazdaságilag premarxista elképzeléseket melegít fel, amikor a kapitalista rendszer problémáinak fő okát az elosztás rendszerében igyekszik megtalálni – a parlamentarizmus „figyelemelterelő”, befogó hatásait bírálva nagyon közel áll a majdani baloldali kommunista értékelésekhez: „Tegyük fel egy pillanatra, hogy győztünk az egész vonalon; tegyük fel, hogy van olyan munkástörvényhozásunk, amelyet kívánunk: mondják csak meg nekem, hisznek abban, hogy ezzel az általános helyzet jelentősen megváltozik a munkások javára? Ha megkérdezik az én véleményemet, kereken megmondom, hogy a kormányok komiszul megtréfálhatnának bennünket, ha elfogadják az önök javaslatait, mert ezzel 20–25 esztendőre megölnének mindenfajta forradalmi szocialista mozgalmat. [...] A legtöbb, amit a munkások elérhetnek, az lesz, hogy a rabszolgáncokat bársonyba vagy selyembe burkolják; de a láncok maradnak. Akkor a munkások belátják majd, hogy a baj nem a munkaidőben rejlik, és nem is a munkabérben, mert ha így lenne, akkor az okokkal együtt eltűnnének a következmények is, belátják, hogy a baj oka a *munka termékeinek tökéletlen és teljesen igazságtalan elosztása*.”⁵³

Nieuwenhuist említett nézetei egyre inkább eltávolították a szociáldemokráciától. Az Internacionálén és az egyes országok pártjain belül egyre élesebb frakciós küzdelmek bontakoztak ki. A legheve-

⁵³ Uo. 71. Érdeemes megfigyelní, hogy a radikális érvelés gyakorta keveredik premarxiánus elképzelésekkel, mint a fenti idézetben is. Ezt főként a „hivatalos” marxizmus (vagyis a szociáldemokrácia) elméleti elszívárosodása indukálta: a szociáldemokrácia ugyanis annak dacára, hogy Marx bebizonyította a kapitalista elosztás (a kapitalizmus szempontjából tételezett) „igazságosságát”, nem ennek az abszurd „igazságnak”, a kapitalista termelés és elosztás immanens logikájának a megszüntetését tűzte ki céljául, hanem éppen az „igazságosság” biztosítását, a kapitalizmus „megtisztítását”. Azok, akik ezt a „reformizmust” elutasították, a „fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntve” gyakran igyekeztek a kizsákmányolás lényegét az *elosztásban* megragadni. Nieuwenhuishez hasonlóan nemigen vették észre, hogy ezzel milyen veszélybe sodorják éppen az általuk rájongva várt forradalom elméleti alapvetéseit: ezt csupán a bolsevik kísérlet „kudarca” bizonyította be a radikális baloldal számára.

sebb harc azért indult, hogy az Internacionáléból eltávolíthassák az anarchistákat (akik magukat szintén szocialistának vallották). Szociáldemokrata oldalról többek között a mandátumok fokozottabb szűrésével igyekeztek gátat vetni az anarchista befolyásnak, míg az anarchisták – már az alapító kongresszuson is – botrányos viselkedésükkel próbálták megghiúsítani az általuk reformistának tekintett határozatokat. Mindkét fél hamar belátta, hogy a közös munka – legalábbis az adott szervezeti szinten – nem lehetséges. A kifejezetten anarchista szervezetek képviselőit eltávolították, és senki számára sem maradt kérdéses, hogy a *Nemzetközi Munkásszövetség* – ha nem is teljes ellentétben, de semmiképpen sem teljes összhangban saját nevével – kizárólag a marxista szociáldemokrácia gyűjtő- és koordináló szervezete marad. Az anarchisták kizárásával azonban az „anarchizmus” elleni harc még korántsem ért véget. A legkülönbélebb témákról folyó vitákban – így az általános, illetve a tömegsztrájk vitáiban, a háború kérdése körüli csatározásokban, a gyarmati kérdés, a nacionalizmus, a földkérdés stb. vitájában – általános tendenciává vált, hogy a reformista oldal (vagyis jellemzően a német SPD régi vezetői, az August Bebel és Wilhelm Liebknecht neve által fémjelzett pártvezetői garnitúra) anarchistának titulálta radikális ellenfeleit. Ezáltal a vitát az elvi síkról elterelve, egyrészt egyfajta hitvitává torzította, másrészt pedig – az Internacionálé korábbi, anarchistaellenes döntéseit citálva – tulajdonképpen kriminalizálta, de legalábbis marginalizálta ellenfeleit. Így vált maga Nieuwenhuis is egyre inkább „anarchistává” – ám ez az anarchizmus nagyrészt nem volt más, mint az Internacionálé reformizmusára adott válaszreakció. Nieuwenhuis sohasem lett tételes anarchista és mindig ragaszkodott marxizmusához, de az évek és a viták előrehaladtával unos-untalan ezt a jelzőt használták vele kapcsolatban. Ezzel az eljárással még sokszor találkozni fogunk a baloldali radikalizmusok történetében. Jól illusztrálja ezt a felfogásbeli különbséget az a vita, amely az Internacionálé 1891-es brüsszeli kongresszusán csúcsonodott ki az imperialista háborúval szembeni állásfoglalás kapcsán. A többség a németek Wilhelm Liebknecht által felvezetett határozati javaslatát támogatta. Ez általánosságban elítélte a háborút és a militarizmust, leszögezte, hogy csak a szocializmus

kivívása jelentheti a háborúk végét, és a felelősséget az uralkodó osztályokra hárította. Ám egy szót sem ejtett arról, hogy mi a munkáspártok, a proletárok, a szakszervezetek vagy akár az Internacionálé konkrét feladata háború esetén. Nieuwenhuis ezzel szemben ellenjavaslattal élt, amely szerint „a brüsszeli szocialista kongresszus határozatban kimondja, hogy egy esetleges hadüzenetre valamennyi ország szocialistáinak válasza a népnek általános munkabeszüntetésre való felhívása lesz”. A javaslatot elvetették. Nieuwenhuis beszédében – közel negyedszázaddal 1914 előtt! – a szociáldemokrácia sovinizmusának veszélyeire figyelmeztette a kongresszust: „Ha kizárólag egyhangú határozatokat akarnánk hozni, akkor csak általános szóvirágokat kellene hangoztatnunk, mint ebben a határozati javaslatban [ti. a végül elfogadott német javaslatban – K.P.]; ha a benne előforduló szociáldemokrácia és szociáldemokrácia kifejezéseket Krisztussal és a kereszténységgel cserélnénk fel, az üdvhadsereg meg a pápa, egy szóval minden párt megszavazhatná ezt. Amikor a burzsoáziát okolják a militarizmusért, ez olyan, mint amikor két fiú hajba kap, és mind-egyik a másikat okolja a verekedés megkezdéséért. [...] A szekcióban én a kisebbséghez tartoztam. És minthogy a kisebbet ott is, mint mindenütt, felfalják, az én ügyem is elbukott. [...] A nagy nemzetek kevésbé nemzetköziesek, mint a kicsik. Ennek az az oka, hogy a nagy nemzetek becsvágyók, amíg a kicsiknek nincs elég hatalmuk ahhoz, hogy becsvágyók legyenek. A nemzetközi érzés hiányából fakad a sovinizmus. Így azután közöttünk is vannak sovinizták, és ez különösen áll a németekre. S hogy ezt megerősítsem, csak Vollmar esetére kell emlékeztetnem, aki fejtegetéseiben joggal hivatkozhatott más német elvtársak parlamenti megnyilatkozásaira.”⁵⁴ [...] A sovinizmus

⁵⁴ Georg Heinrich von Vollmar 1891-ben két előadást tartott a müncheni Eldorado vendéglőben. Ezekben – korát megelőzve – azt fejtegette, hogy az SPD-nek nyitnia kell a különböző osztályok felé, és így megerősítve a párt parlamenti pozícióit, megszerezni az állam irányítását. Vollmar beszédeit akkor még általános megütközéssel fogadta a szociáldemokrácia. Nieuwenhuis azonban felismerte, hogy a bajor szociáldemokrata által hangoztatott vélemény korántsem egyedülálló, és lényegében megfelel a szociáldemokrácia általános fejlődési logikájának,

egész szocialista mozgalmunkat veszélyezteteti. Valamennyi szocialistának a háború kitörése esetén azonos magatartást kell tanúsítania. Különböznék a népek a parancs elhangzásakor egyszerűen masíroznak majd, és kölcsönösen szétmarcangolják egymást. A sovinizmus vezet támadó és védelmi háború megkülönböztetéséhez. A magam részéről elvetem ezt a megkülönböztetést. [...] A jelenlegi viszonyok között a népnek háború esetén fel kell lázadnia. Engels azt mondta: Adjatok mindenkinek egy puskát és 50 töltényt, és a szabadság biztosítva lesz! Én azt hiszem, hogy a proletariátus győzelme a világbéke győzelme is lesz.”⁵⁵ Bár a határozati javaslatot, mint láttuk, az Internacionálé küldöttei végül nem szavazták meg, beteresztője ellen Hollandiában a hatóságok pert indítottak felforgatás és lázítás címén – kétes dicsőség ez, de mindenképpen elismerés egy forradalmár számára!

Az 1893-as zürichi kongresszuson ismét napirendre került a parlamentarizmus kérdése. A holland küldöttség is két frakcióra szakadt. Nieuwenhuis ahhoz a kisebbséghez tartozott, amely elítélte a parlamenti akciót (amelyet általában véve a politikai akcióval azonosítottak), és szembeállította vele a munkásosztály önszerveződését és harcát a termelés területén. A kongresszus végül határozatában a politikai harc elsődlegességét, vagyis a parlamentaristák platformját fogadta el, és azt lényegében az Internacionáléhoz tartozás egyik ismérvévé tette.

Az anarchisták és a marxisták vitája végül az 1896-os londoni konferencián jutott dűlőre, ahol rögtön az első mandátumvizsgálatnál érvénytelenítették több anarchista küldött, köztük Gustav Landauer mandátumát. Mindkét oldalról botrányos jeleneteket provokáltak. Nieuwenhuis elkeseredett felszólalásában kifejtette, hogy a zürichi határozat elfogadásával az Internacionáléban megszűntették a vélemény szabadságot. Komolytalannak tartotta azt a felvetést, hogy az anarchisták célja pusztán a konferencia lehetetlenné tétele lett volna; ettől, úgy mond, csak azok tartottak, akik féltek a „marxista egyház-

akárcsak az, hogy Vollmar támogatta a német gyarmati terjeszkedésre irányuló állami erőfeszítéseket.

⁵⁵ Uo. 102–103.

atyák zsinatjának” megzavarásától. Erőteljesen hangsúlyozta, hogy hiba lenne egyenlőséget tenni a „politikai akció” és a „parlamentari akció” közé: míg az előbbiről megoszlanak a vélemények, az utóbbi ellen folytatni kell a harcot. Az anarchisták – szögezte le Nieuwenhuis – „kommunista anarchisták lévén, szocialistáknak is tartják magukat. Reclus, Kropotkin talán nem szocialista? Akkor Liebknecht-ről is azt lehetne állítani, hogy nem szocialista. Egyetlen frakciónak sincs joga monopolizálni a szocializmust – ellenkező esetben csupán a parlamentáris szocialisták kongresszusáról beszélhetnénk.” A vitát lezáró szavazásnál 18 nemzet delegátusai voksoltak az anarchisták kizárására, és csupán két ország, Franciaország és Hollandia (57:56, illetve 9:5 arányban) küldöttsége foglalt állást a határozattal szemben. Nieuwenhuis, Marx és Engels harcostársa, a II. Internacionálé alapító kongresszusának alelnöke megbélyegzett anarchistaként elhagyta a kongresszust – és a szociáldemokrata mozgalmat.

Az anarchisták – és az anarchistának kikiáltott marxisták – eltávolításával a szocialista mozgalomban más harcok lángoltak fel. Tulajdonképpen továbbra is egy reformista és egy – önmagában is megosztott – „forradalmi” álláspont került szembe egymással. A viták – nem meglepő – legélesebben a német pártban, a „szociáldemokrácia nagy laboratóriumában” jelentkeztek, hogy innen terjedjenek tovább a többi ország mozgalmi szféráiba. A reformizmus zászlaját Eduard Bernstein bontotta ki, míg az „ortodox marxista” irányzat vezetője Karl Kautsky lett. Az összkép ennél azonban összetettebb volt. Témánk szempontjából nem lényeges ugyan, de a reformizmus sem volt egységes. Ellentétek voltak viszont a marxista táboron belül is – mégpedig lényegében továbbra is a régi ellentétek, hiszen a marxisták voltak az Internacionálé addigi fővonalának hivatalos örökösei. Kautsky determinisztikus ökonomizmusa a szocialisták feladatát a törvényszerűen bekövetkező változások szempontjából lényegében csupán a „tudatbevitelre” korlátozta, vagyis arra, hogy megszervezzék a munkásosztályt a rá váró hatalom átvételére. Ezt néhány tucat szocialista ideológus komolyan vitatta. Ezek a jórészt értelmiségi marxisták úgy vélték, hogy az események alakulásában sokkal nagyobb szerep jut az osztály akaratának, szellemi energiáinak, mint

azt Kautsky és követői feltételezik, és maga az osztály lesz az, amely a forradalmat szüli. Pontosabban a kapitalizmus körülményei termelik ki a proletár osztályt, amely a forradalom feltétele, mint azt Marx és Engels már a *Kommunista Kiáltványban* leszögezték. Németországban – következésképpen nemzetközileg is – Rosa Luxemburg lett az új vitákban kikristályosodó „forradalmi marxizmus” fő ideológusa. Nálánál is radikálisabb álláspontra helyezkedett azonban néhány hollandiai marxista: Anton Pannekoek, Herman Gorter, Frank van der Goes, Henriette Roland-Holst és maroknyi társuk, akik a holland Szociáldemokrata Munkáspárt (Sociaal Demokratische Arbeiders Partij – SDAP) elméleti folyóirata, a *Nieuwe Tijd* (Új Idő) körül csoportosultak. Ez a társaság lett a későbbi tanácskommunizmus bölcsője. Nieuwenhuis és Luxemburg mellett a legnagyobb hatást kétségkívül *Joseph Dietzgen* (1828–1888), ez az autodidakta munkásfilozófus gyakorolta rájuk, akinek *Das Wesen der Menschlichen Kopfarbeit* (Az emberi gondolkodás természete) című, 1869-ben megjelent főművét Marx és Engels a dialektika alapvető fegyvertényének tartotta.

Engels a *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* című, 1886 elején írt tanulmányában rámutatott a rokonságra Dietzgen módszere és a marxi-engelsi módszer között:⁵⁶ „...És figyelemre méltó, hogy ezt a materialista dialektikát, amely évek óta legjobb munkaeszközünk és legélesebb fegyverünk volt, nemcsak mi fedeztük fel,

⁵⁶ Különbséget kell tennünk a Marx (és részben Engels) által használt dialektikus (a *par excellence* „forradalmi”) módszer, és ennek a dialektikának később dogmává meredt és kanonizált utóda (tulajdonképpen idealista inverze), a („reformista” és az „ortodox”) „marxizmus” között. Míg az elsőnek erőssége a kritikai reagálás és a kérdések felvetése – a negációk által közvetített pozitív leírás –, addig az utóbbi olyan üdvtanná torzult, amely kvázitudományos elhivatottsággal úgy vélte, *mindenre* kész válasszal rendelkezik, pontosabban minden társadalmi (és egyéb) jelenség a készen tárolt válaszok sémáihoz igazítható és igazítandó. Mint ismeretes, Marx „jelmondatául” az *Omnibus dubitandum* szolgált; a szociáldemokrácia *vallásaként* (Vö: Joseph Dietzgen: *Der Religion der Sozialdemokratie*, 1870–1875) viszont a „marxizmus” célja éppen a „valóságot” illető mindenféle kétely kiirtása, egy ontológikus mindentudás univerzalizmusának elterjesztése volt a munkásosztály köreiben.

hanem rajtunk kívül, függetlenül tőlünk, sőt még Hegeltől is, újra felfedezte egy német munkás, Joseph Dietzgen.⁵⁷ Dietzgen – akár csak Marx, először a Feuerbach-tézisek megírásakor (1845) – a hangsúlyt már nem az idealizmus és a materializmus közötti mechanikus ellentétre helyezte, hanem a valódi (dialektikus) materializmus és a vulgármaterializmus (a *de facto* idealista „anyagelvűség”) szembenállítására. Ő – és nem Plehanov – volt az, aki először írta le a „dialektikus materializmus” kifejezést a 19. század hetvenes éveiben. Igyekezett elkerülni a korszak szociáldemokrata ideológiájára jellemző leegyszerűsítéseket, és munkásként (tulajdonképpen jól képzett tímárként kézműves, szociológiailag inkább *petit bourgeois* volt) éppen azt példázta, hogy a „tömegek” számára nem kell feltétlenül „felhívítani” az ideológiai üzenetet. Dietzgen lét és tudat viszonyát nem elsősorban alá- és fölérendeltségi viszonyoknak látta, hanem olyan kölcsönhatásnak, ahol e két *anyagi* entitás folyamatos mozgásban egymásra hatva termeli az embert és környezetét, valamint a közöttük lévő kapcsolatot, a tudatot: „A folyamat minden”. Számára a tudat (vagy a „szellem”) is az anyagi világ faktora, amelynek saját immanens mozgásai szintén a materializmus tárgyát képezik, és állandó kölcsönhatásban vannak a „durva” anyagi valósággal. A tudat nem csupán a külvilág belső leképzése, hanem a gondolkodás folyamatának helye is. Az agy szellemi (*geistig*) tevékenysége az, amely az érzékelés tárgyait egységes koncepciókba sorolja a folyamatos változás körülményei között. Dietzgen így elveti az anyag örökkévalóságának vulgáris-idealista felfogását, és oda lyukad ki, hogy „...az Anyag benne foglaltatik a változásban; az Anyag az, ami változik, és az egyetlen, ami megmarad, a változás”.⁵⁸ Ebből következik, hogy minden tudás szükségszerűen relatív; és ezt a relatív tudást csupán egy tudati aktus képes életre hívni. Ez a tudatosság, a „szellem” (*Geist*) teremti meg az anyaggal a dialektikus kapcsolatot, az állandó interakciót, amelyben „...a szellem anyag a dolgok számára, és a dolgok anyaggá válnak a

⁵⁷ MEM. 21. k. 281.

⁵⁸ Joseph Dietzgen: *The Nature of Brainwork*. Párizs, 1973. 90–91.

szellem számára. Szellem és dolgok csupán kölcsönös kapcsolataikon keresztül léteznek”.⁵⁹

Dietzgen munkásságát Marx és Engels egyaránt nagyra becsülte, bár a „zseniális autodidaktának” felrötták a gyakori önisméltalást és – persze inkább Marx – azt, hogy nem ismerte eléggé mélyen Hegelt. 1868 májusában Marx Dietzgenhez írt levelében azt ígérte, hogy „...ha leráztam magamról a közgazdasági terhet, megírok egy »Dialektikát«. A dialektika igazi törvényei már Hegelben benne foglaltatnak; persze misztikus formában. Ezt a formát kell lehámozniunk róluk...”⁶⁰ Dietzgen a következőképpen reagált erre: „Minthogy én a magam részéről attól tartok, sokáig eltarthat, amíg Marx megörvendeztet bennünket ezzel a munkával, s mivel ifjúkoromtól kezdve sok önálló kutatást folytattam e tárgyban, megpróbálok a tudni vágyó értelem számára bepillantást nyújtani a dialektikus filozófiába. E filozófia a központi nap, ahonnan kiindul az a fény, mely nemcsak a gazdaságot, hanem az egész kulturális fejlődést megvilágította előttünk, s amely végül bizonyára meg fogja világítani az egész tudományt is »végső alapjaiban«”.⁶¹ Nagy, átfogó Dialektikát – sajnos – Marx végül soha nem írt, és ezt nem pótolhatta Dietzgen főműve, a már említett *Menschliche Kopfarbeit* sem, amely mindazonáltal nem maradt észrevétlen: az I. Internacionálé 1872-es hágai kongresszusán Marx „a mi filozófusunkként” jellemezte Dietzgent a küldötteknek.

Dietzgen azonban életének utolsó éveiben szakított a szociáldemokráciával, és egyfajta szintézist kívánt létrehozni az anarchizmus és a kommunizmus között. 1884-ben az USA-ba költözött, ahol a *Der Sozialist*nak, az Amerikai Szocialista Munkáspárt (American Socialist

⁵⁹ Uo. 71.

⁶⁰ Marxnak e levele nem került elő, Dietzgen azonban idézi a *Volkstaat* 1876. január 9-i számában megjelent *Sozialdemokratische Philosophie* c. cikkében. (MEM 32. k. 535.)

⁶¹ Joseph Dietzgen: *Sozialdemokratische Philosophie*. LÖM 29. k. 366. – Dietzgen kelet-európai percepcióját és politikai utóéletét jól jellemzi, hogy műveiből magyarul csak az a néhány töredék jelenhetett meg – a LÖM keretében –, amelyeket Lenin olvasás közben széljegyzetekkel látott el.

Labour Party – ASLP) egyik lapjának a szerkesztője lett.⁶² Az 1886-os chicagói események – a haymarketi merénylet és az anarchisták ellen indított hajtóvadászat – után nem volt hajlandó elhatárolódni a megvádolt anarchistáktól, bár az ASLP Nemzeti Bizottsága kijelentette, hogy a párt minden közösséget megtagad velük. Dietzgen ezzel szemben cikket publikált az anarchista *Chicagoer Arbeiterzeitung*-ban, amelynek több szerkesztőjét is letartóztatták (közülük Adolph Fischert ki is végezték). Érdemes idézni Dietzgen véleményét ebben a kérdésben, hiszen később a baloldali kommunistákat (illetve, mint láttuk, az ortodoxiától elhajló szocialistákat is) is gyakran érte – nem mindig alaptalanul – az anarchizmussal való együttműködés „vádja”. Érveik megegyeztek Dietzgen értékelésével, aki ezt írta egy levelében 1886-ban: „Engem nemigen érdekel, hogy valaki anarchista vagy szocialista, és úgy érzem, túl nagy hangsúlyt helyeznek erre a megkülönböztetésre. Ha az anarchisták soraiban eszement individualistákat találunk, akkor a szocialisták viszont gyávaságukért kárhozthatóak. Engem ez is, az is hidegen hagy. A többségnek még mindkét oldalon rengeteg tanulnivalója van, és ez önmagában egyesülésüket fogja eredményezni.” Egy másik levelében így folytatja: „...nem valószínűsíthetjük meg az új társadalmat komoly harcok nélkül. Sőt, ez nem lehetséges általános felfordulás, anarchia nélkül. Hiszem, hogy az anarchia az átmenet egy szakasza. Sok anarchista azonban úgy véli, hogy az anarchizmus a társadalom végpontja. Ebben az értelemben ezek a bolondok úgy vélik, nincs náluk radikálisabb ember. Ám a valódi radikálisok mi vagyunk, akik a kommunista rendért harcolunk. A végcél a szocialista rend és nem az anarchista felfordulás”.⁶³

⁶² Az ASLP nem volt szociáldemokrata párt. Lényegében a radikális szocializmus és az anarchizmus mezsgyéjén mozgott (Dietzgen előtt Albert Parsons, az egyik „chicagói mártír” is szerkesztette a *Der Sozialist*ot), majd a nyolcvanas évek végén egyre inkább a radikális szindikalizmus felé hajlott – ekkor már fő ideológusa Daniel De Leon volt. (Lásd Jemnitz János: *Anarchisták Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban. Múltunk*, 2000/4. 124–158.)

⁶³ Idézi David Gorman: Joseph Dietzgen. *Radical Chains* No. 3. 1991–1992. 52. Többnyire ehhez hasonló érvek jellemzik majd 1918–1920 folyamán a német–holland baloldali kommunisták és az anarchoszindikalisták (IWW, FVDCS majd a

Dietzgen rövid időre az *Arbeiterzeitung* főszerkesztője lett. 1888-ban, mikor meghalt, abba a sírba temették, melyben a haymarketi justizmord anarchista mártírjai is nyugszanak.

Dietzgen mellett jelentős szerepet kapott a baloldali kommunizmus eszmerendszerének kialakulásában *Johann Most* is, a maga korában híres anarchista ideológus, Dietzgen amerikai harcostársa, aki inkább a gyakorlat felől közelítette meg ugyanazokat a problémákat. Most 1846-ban született Németországban. Szakmája könyvkötő volt. 1867-ben csatlakozott az Internacionálé zürichi szekciójához. A következő évben visszatért Németországba, ahol részt vállalt a fel lendülő szociáldemokrata mozgalomban; a szociáldemokrácia marxista ágát képviselte a lassalleánus irányzattal szemben. 1874-ben – egy évvel a pártegyesítő gothai kongresszus előtt – képviselőnek választották a Reichstagba. Most nagy reményekkel kezdte meg a parlamenti munkát, mert úgy hitte, ebben új formát lelt a proletariátus érdekében végzett harcra. Ám reményeiben csalatkozott: több más forradalmárhoz hasonlóan – mint pl. Domela Nieuwenhuis és Herman Gorter Hollandiában vagy Karl Liebknecht és Otto Rühle Németországban – őt is jelentős részben parlamenti élményei vitték el a szociáldemokráciával való szakításig. 1878-ban nem fogadta el újráválasztását és elhagyta a Németországi Szociáldemokrata Pártot is, amely a Bismarck-féle „kivételes törvényeket” kihasználva éppen ekkoriban szabadult meg ügyesen saját sorain belül a „felforgatóktól és anarchistáktól”.

Johann Most Londonba utazott, ahol hamarosan német nyelvű újságot jelentetett meg *Freiheit* (Szabadság) címmel. Ebben a lapban már elkezdtek körvonalazódni Most nézetrendszerének, az anarcho-

FAUD) együttműködését és vitáit, de felbukkannak az orosz platformista anarchisták nézeteiben is a húszas évek közepén, és olyan gondolkodók eszmerendszerében, mint az amerikai Johann Most, vagy a magyar Szabó Ervin. (Utóbbihoz lásd Szabó Ervin: *Bevezetés Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség első üzenete” című művéhez. Szabó Ervin válogatott írásai*. Bp., 1958. 282–306.) A dietzgeni elképzelést érdemes összevetni az orosz polgárháború anarchistáinak – állítólag Kropotkintól származó – egyik jelszavával: „Az Anarchia a Rend szülőanyja”.

kommunizmusnak (más megnevezésekben kommunista anarchizmus, szocialista anarchizmus stb.) alapvonalai: szintézist próbált teremteni a kommunista elmélet marxi hagyományai és a szigorúan autokráciaellenes anarchista hagyományok között. A *Freiheit* a kapitalizmus erőszakos lerombolását hirdette, elutasítva minden reformot és reformizmust. Most hangoztatta, hogy az osztályharcban nincs helye kíméletnek, hiszen a burzsoázia sohasem ismert irgalmat, és arra készül, hogy „a forradalmat a legjobbak vérébe fojtva erősítse meg a rabszolgaság láncait. Ölni vagy megöletni: nincs más választás.(...) Nem vérszomjából vagyunk forradalmárok, hanem azért, mert nem vezet más út az emberiség felszabadításához. Ezt tanítja a történelem. A reformok hiábavalóak, hiszen a gordiuszi csomót nem oldja más, csak a kard. Néhány év sem telik bele, és a világ történelmét a tömegek írják majd” – írta az első szám bevezető cikkében.

1881-ben Londonban ülésezett a Szocialista Forradalmárok Nemzetközi Kongresszusa, amelynek szervezésében Most is fontos szerepet játszott. (A kongresszuson azonban nem tudott részt venni, mivel egy cikke miatt, amelyben üdvözölte a Narodnaja Volja II. Sándor cár elleni merényletét, éppen börtönben volt.) Ez a kongresszus megpróbálta életre galvanizálni az Internacionálét, de Főtanács nélkül, föderalisztikus alapokon. Az egyetlen központi szerv az információs és koordinációs iroda lett. Ez volt az akkoriban híres és rettegett Fekete Internacionálé, amely – bár a korabeli európai média kétségbeesett riadót fújt – végül csupán az Egyesült Államokban szerzett észrevehető befolyást. Valóban komoly szerepet ott sem játszott: az anarchista csoportok öntörvényű tevékenységét nemigen lehetett koordinálni, különösen nem egy ilyesféle decentralizált szervezettel. A Fekete Internacionáléból – akárcsak annak idején az I. Internacionáléból – inkább a polgári sajtó kreált óriási, vérszomjas forradalmi szervezetet. A füst sokkal nagyobbnak bizonyult a lángnál, és áldozatai is sokkal inkább a justizmordok, lincselések, a Ku Klux Klan gyilkos akciói és a Pinkerton-pribékek sortüzei által sújtott forradalmárok voltak, mint a nagytűzések, vagy akár a sajtó által megfélemlített és feltűzött kispolgárok.

1882-ben Michael Schwab meghívására maga Most is az USA-ba, Chicagóba érkezett. Ezek az évek a 19. század végén az amerikai osz-

tályharc nagy napjai voltak. Az erősen iparosodott és jelentős tőkét koncentráló chicagói iparvidéken ez a harc különösen éles volt. Az elkeseredett munkások – a rendőrök, katonák, magándetektívek és paramilitáris csoportok brutális módszereiből tanulva – önvédelmi szervezeteket hoztak létre, ahol a fegyverforgatás és a közelharc fortélyait gyakorolhatták. Ezeket a csoportokat egy ideig az ASLP kezei alatt szervezték, amely azonban 1878-ban (ugyanabban az évben, amikor a német SPD) megpróbálta lefegyverezni „túl aktív” tagjait. Az ekkor kiváló csoportokból jött létre Hasselmann vezetésével – aki egykor a Reichstagban Most képviselőtársa volt – a Szocialista Forradalmárok Klubja (SRC). Ebben olyan militánsok dolgoztak, mint Albert R. Parsons, August Spies vagy Schwab, a majdani „chicagói mártírok”.

Az SRC szervezetei az állam elleni direkt akciókra hívták fel tagjaik figyelmét. Mint Parsons kijelentette: „Az állam minden formája csupán a tulajdonos osztály összeesküvése arra, hogy a dolgozó osztályt megfossza természeti jogaitól.” A szervezet 1881-es kongresszusa elítélte a brit kormány írországi politikáját, támogatta az önkényuralom ellen harcoló narodnyik terroristákat Oroszországban, és felszólította a proletárokat, hogy fegyverkezzenek fel érdekeik védelmére. Az SRC központi szerveként a kongresszus létrehozta a chicagói információs irodát, amelyhez Most, amint megérkezett, azonnal csatlakozott.

A Szocialista Forradalmárok Klubját azonban gyengeségre kárhoztatták a tagszervezetek közti viták. Ezért 1883-ban összeült Pittsburghben az egyesítő konferencia, amely megpróbálta felkutatni az eredménytelenség okait. Itt alakult meg az új szervezet, a Munkások Nemzetközi Szövetsége (International Working People's Association, IWPA) amelynek nyilatkozataként Most, Spies, Parsons és más forradalmárok ekkor adták ki a *Pittsburghi Kiáltvány* című írásukat: „Elérkezett a szolidaritás ideje. Egyesítsétek soraitokat! Verjétek a dobokon a forradalom indulóját: »Világ proletárjai, egyesüljetek! A láncaitokon kívül nincsen veszténivalótok, de a világot nyerhetitek cserébe!« Reszkessetek, világ elnyomói (...) közeleg az Ítélet Napja!” Az, hogy az anarcho-kommunizmus leghíresebb kiáltványa a kom-

munizmus leghíresebb kiáltványának befejezését használja fel záró-soraiban, mindenképpen jelzésértékű.

1883-tól 1886-ig az anarcho-kommunista csoportok száma ötezerre nőtt, és képzett militánsaik egyre jobb eredménnyel voltak képesek felvenni a harcot ellenfeleikkel mind az elméletben, mind az utcai harcokban. A csoport vezetése ugyanakkor beleesett a régi blanquista csapdába: a forradalom győzelmét egy pucstól, és nem a proletár tömegharc generalizálódásától várták. Ennek megfelelően az IWPA a legnagyobb figyelmet a harc szorosan vett technikai részére irányította. A század kilencvenes éveinek elején Ravachol és a többi „tisza szívű gyilkos” is eredményesen forgatta Most ilyenféle írásait, mint az ekkoriban keletkezett *A dinamit egyszerű elkészítése* vagy a *Robbanóanyagok: praktikus lecke a népszerű kémiaiából* című füzetkék. Parsons így írt az egyik hasonló brosúrában: „(a dinamit) a békecsináló, az ember legjobb barátja; megszabadítja a világot a kevesek uralmától a tömegek felett, hiszen alapvetően minden kormányzás erőszak és minden törvény hatalom”.

A haymarketi események, majd a hatalom koncentrált támadása azonban ráébresztette Mostot, hogy a forradalmat végül is nem néhány fegyveres „hivatásos forradalmár”, hanem a proletariátus, a kisemmizettek osztálya együttesen kell hogy megvívja. Elfordulva a forradalomcsinálás romantikus módszereitől (és a praktikus kémiai kutatásoktól) újra a propagandába vetette magát. Ekkor jelent meg a német nyelvű *Freiheit* utódja, az angol nyelvű, havonta megjelenő *Freedom* első száma 1886 októberében. Ezekben Most immár tudatosan az anarchizmus és a kommunizmus közötti szintézis megteremtésére törekedett. 1892-ben – meggyőződve az egyéni terrorakciók értelmetlenségéről – elítélte Alexander Berkman félresikerült merényletét egy gyáripáros ellen. Ekkor történt az a híres eset, hogy Most korábbi tanítványa (és Berkman akkori élettársa), Emma Goldman egy gyűlésen kutyakorbáccsal esett neki a beszédet tartó Mostnak.⁶⁴ A botrány nem használta Most reputációjának: 1906-ban bekövetkezett haláláig jobbra a mozgalom periferiáján vegetált. Nem érhetette már meg, hogy

⁶⁴ Az esetet Emma Goldman részletesen leírja önéletrajzában: *Living My Life*. 1. k. Pluto Press, London, 1988. 105–106.

az 1910-es években mind Gorter, mind pedig Rühle újra felfedezte írásait mint a következetesen forradalmi marxizmus iskolapéldáit, az anarchizmus és a marxizmus újraegyesítésére tett kísérleteket.

Anarchista szimpátiái, illetve Mosttal való kapcsolatai persze nemigen használtak Dietzgen megítélésének sem a szociáldemokrácia berkeiben: a marxizmust egyre inkább ortodoxiává merevítő Marx-epigonok éppen azt a finoman árnyalt dialektikus megközelítést hagyták figyelmen kívül a dietzgeni életmű értékelésében, amelyet egykor mestereik olyan sokra tartottak. Dietzgen filozófiája számukra egyszerűen „idealizmusnak” tűnt, hiszen ők maguk egyre gépiesebb marxizmusukkal, kisebb-nagyobb lépésekkel, valójában éppen a premarxiánus mechanikus materializmushoz kanyarodtak vissza. Franz Mehring egy 1909-ben írt cikke szerint Dietzgen „zavaros”, a „dialektikáról lefosztotta a tudást”.⁶⁵ Plehanov két évvel korábbi tanulmányában érdektelennek tartotta filozófiáját, és úgy vélte, hogy Dietzgen visszaesik a 18. századi materialisták szintjére.⁶⁶ Maga Lenin sokkal fontosabbnak tartotta és többre értékelte Dietzgen tevékenységét, ám jelentőségét mégis leginkább abban látta, hogy „egy munkás, aki önállóan eljutott a dialektikus materializmushoz, vagyis Marx filozófiájához (...) A munkásoknak, hogy öntudatosakká legyenek, olvasniuk kell Dietzgent”,⁶⁷ de egy pillanatra *sem szabad megfeledkezniük* arról, hogy Dietzgen *nem mindig helyesen* fejtette ki Marx és Engels tanítását, márpedig filozófiát csak Marxtól és Engelstől lehet *tanulni*. (...) Dietzgen az emberi megismerés viszonylagosságát hangsúlyozva gyakran zavarossá válik, és helytelen módon engedményeket tesz az idealizmusnak és az agnoszticizmusnak.”⁶⁸ Nem javította Dietz-

⁶⁵ *Die Neue Zeit*, 1909. október. 29. Franz Mehring: *Gesammelte Werke*. 13. k. Berlin, 1961. 212–213.

⁶⁶ Plekhanov: *Philosophical Works*. 3. k. Moszkva, 1981. 100–116.

⁶⁷ Ez a tézis önmagában ellentmond Dietzgen (és Marx) rendszerének, amelyben a munkások éppen azért „olvassák” őt, mert öntudatra ébrednek, és nem fordítva; ugyanakkor teljesen megfelel Kautsky és követői tudatbevitelről vallott elképzeléseinek.

⁶⁸ Lenin: *Joseph Dietzgen halálának huszonötödik évfordulójára*. LÖM. 23. k. 116–117. (Lenin kiemelései.)

gen politikai megítélését – sem a szociáldemokraták, sem a bolsevikok körében – az sem, hogy az otzovisták, Bogdanov, Lunacsarszkij és társaik sokban alapoztak rá eklektikus filozófiai irányzatuk kialakításában. Ennek is megvoltak persze az előzményei: Dietzgen halála után fia, *Eugen Dietzgen* valóban megkísérelt létrehozni egy zavaros és minden dialektikus erejétől megfosztott filozófiai kotyvalékot, amely a logika és a dialektika hiányát himnikus szózatokkal igyekezett palástolni. Ez az ún. dietzgenizmus az USA-ban és Nagy-Britanniában a 20. század elején még némi közönséget is képes volt magához vonzani a különféle munkás önképzőkörök tagjai közül. A dietzgenisták túl „szűknek” találták a marxizmus kereteit, és igyekeztek azokat az „idealizmus” irányába kiterjeszteni. Pannekoek egy 1910-es cikkében elutasította Marx és Dietzgen szembeállítását: „Nem a »dietzgenizmus« vagy a »szűken vett marxizmus«, hanem Marx és Dietzgen az, ami a proletariátus számára fontossággal bír. Csupán egyféle marxizmus létezik, a társadalom és az emberi nem Marx által megalapozott tudománya, amelyhez Dietzgen fontos és szükséges részeket adott hozzá.”⁶⁹

Herman Gorter, Henriette Roland-Holst és mindenekelőtt Anton Pannekoek azonban sokkal nagyobb érdeklődéssel fordult a német filozófus munkássága felé: hollandra fordították és kommentálták munkáit. A „szellem” szerepének hangsúlyozása az osztályharcban számukra a munkások spontaneitásának elismerése volt, amely túl lépett a hivatalos szociáldemokrácia szűk, bürokratikus keretein. Új-fajta prolétár morált és etikát alapozott meg, amely az öntudatot és az áldozatvállalást helyezte előtérbe, sokkal inkább, mint a hitet és a fegyelmet – a szociáldemokrácia addigi fő elvárásait. A társadalom maga élő erőként jelent meg a holland marxisták felfogásában: a forradalmárok nem „csinálják” a történelmet, hanem ők maguk a történelem. Pannekoek számára a szellem volt az elmélet fejlődésének záloga, amely „...az akaratot (...) a racionális tudatnak és tudásnak rendeli alá. A teoretikus tudás lehetővé teszi, hogy a munkások túl-

lépjenek közvetlen, szűk érdekeiken, és a proletariátus általános érdekeit tartsák szem előtt, és cselekvésüket a szocializmus hosszú távú érdekei határozzák meg”.⁷⁰ Roland-Holst Pannekoekkel szemben inkább az új „morált” alkotó filozófust látta Dietzgenben, és traktátusaiban annak igazolását látta, hogy a prolétár szellemiség képes átalakítani a kapitalista külvilágot: Roland-Holst így végül éppen azokat a következtetéseket vonta le Dietzgenből, amiket Plehanov korábban támadott a filozófusról írt, már érintett tanulmányában: olyan idealista szemléletet vélt megtalálni benne, amely minimalizálta az erőszak jelentőségét az osztályharcban (pontosabban azt a „szellemi erőszakkal”, a tudati aktivitással helyettesítette – és mindezt 1918-ban, az európai forradalmi hullám csúcspontján). Gorter valahol középúton helyezkedett el a két álláspont között. Ő a propaganda és az agitáció szükségességét, elsődleges fontosságát olvasta ki Dietzgenből: csupán a tudás lehet garancia a helyes, forradalmi proletárpolitikához, ám ez a tudás – Pannekoek véleményétől eltérően – akár kívülről bevitt tudatosság is lehet. Gorter ebben a kérdésben meglehetősen közel került Lenin – vagyis eredetileg Kautsky – elképzeléseihez, amelyek szerint valamilyen külső tudatosságot kell a proletariátusba csepegtetni.

Pannekoek már 1902-ben hosszú tanulmányt írt Dietzgen munkáinak holland nyelvű kiadása elé (a fordítás Gorter munkája volt); a szöveg külön brosúrában is megjelent *Joseph Dietzgen filozófiai munkásságának helye és jelentősége* címmel. Több mint három évtizeddel később, a harmincas évek közepén Pannekoek hozzáfogott, hogy filozófiai oldalról támadja meg Lenin munkásságát. A *Lenin mint filozófus* 1938-ban jelent meg a holland Internacionalista Kommunisták Csoportja (Gruppe Internationaler Kommunisten – GIK) kiadásában, Karl Korsch utószavával.⁷¹ Mivel evvel az írással máshol még foglal-

⁷⁰ Anton Pannekoek: The Position and Significance of J. Dietzgen's Philosophical Works. In: Charles H. Kerr (ed.): *The Positive Outcome of Philosophy, Joseph Dietzgen*. Chicago, 1928. 17.

⁷¹ John Harper (Anton Pannekoek): *Lenin als Philosoph. Kritische Betrachtung der philosophischen Grundlagen des Leninismus*. Bibliothek der „Ratekorrespon-

⁶⁹ Anton Pannekoek: Dietzgenismus und Marxismus. *Bremer Bürgerzeitung*, 1910. november. 12.

kozunk, itt csak a Dietzgenről szóló 3. fejezetét tekintjük át;⁷² ez az írás talán a legjobb vezérfonal a dietzgeni dialektika és a tanácskommunista ideológia szoros kapcsolatának elemzéséhez.

Pannekoek mindenekelőtt azért tartotta jelentősnek Dietzgent, mert kidolgozta a proletariátus osztályharcának filozófiai szemléletét. Ezzel tulajdonképpen kiegészítette Marx elsődlegesen gazdasági és politikai fejtegetéseit (ne felejtjük el, hogy Marx korai „filozófiai” szövegeinek legfontosabb darabjai csupán az 1930-as években kerülnek majd elő a német szociáldemokraták jól őrzött fiókjainak mélyéről). Mint Pannekoek hangsúlyozta: „...társadalmi és gazdasági téren [Dietzgen] Marx tanítványának vallotta magát, és a marxi értékeléssel, a tőke elemzésével teljes mértékben egyetértett. Filozófiájában viszont független, eredeti gondolkodónak bizonyult, aki figyelmét mindenekelőtt az új világszemlélet filozófiai következményeire összpontosította.” Egyben – burkoltan Leninnel polemizálva – Pannekoek rámutatott a dietzgeni kifejtés sajátosságára, amelynek „fő célja, hogy olvasóit a gondolkodás problémáin való töprengésre készítse”. Így Dietzgen filozófiája Pannekoek olvasatában „gyakorlati dialektika”: „Marx megállapította, hogy milyen valóságok határozzák meg a tudatot; Dietzgen feltérképezte a valóság és a tudat közti kapcsolatokat, vagy – Herman Gorter szavaival élve – Marx kimutatta, hogy mit csinál a világ az elmével, Dietzgen feltárta, hogy mit csinál maga az elme.” Pannekoek hosszan elemezte Dietzgen módszerét – gondosan vigyázva egyébként arra, hogy azokat soha ne ütköztesse a marxi gondolatokkal –, hogy végül eljusson saját konklúziójához, amely politikailag mindenképpen a baloldali kommunizmusnak kedvezett a hivatalos marxizmus-leninizmussal, a sztálinizmussal és a szociáldemokráciával szemben egyaránt: a mechanisztikus szervezet-központúság, a mozgalomorientált vakfegyelem elvárásaival

denz” 1. sz. Amszterdam, 1938. Angolul: *New Essays*. New York, 1948. (Az utóbbi kiadás Karl Korsch helyett tévesen Paul Mattickot nevezi meg az utószó szerzőjeként.)

⁷² Anton Pannekoek: *Lenin as Philosopher*. Chapter 3. Dietzgen. Az idézetek innen származnak.

szemben Pannekoek lényegében *liberter* (de véletlenül sem liberális), ám ugyanakkor determinisztikus válaszokat olvasott ki Dietzgen írsaiból. A „döntés” és a meghatározottság nála dialektikus viszonyba kerül: a szükséglet egyik faktora éppen a tudati faktor; ebből következően sokkal nagyobb szerepet kap a teoretikai harc – nem absztrakt ideológiaként, hanem a kommunista társadalomba vezető átmenet elengedhetetlen részeként. A proletariátus (ön)szerveződése társadalmi szükséglet, de célja nem a tudatos vezetők követése (egy külső tudatosság elsajátítása), hanem az önálló (osztály)tudat létrehívása – amely szintén a viszonyok függvénye. A szervezet tehát *nem előfeltétel*, hanem *következmény*: a vezetők nem garanciái, hanem termékei az osztályharcnak – akárcsak egyébként annak minden egyes résztvevője. Pannekoek véleménye szerint a proletariátus létét nem kizárólag számaránya, földrajzi koncentrációja és gazdasági szerepe határozza meg, hanem az teszi önmagában (*in sich*) és önmagáért (*für sich*) való osztállyá, hogy jól elkülöníthető célja és történelmi programja van. Ennek a célnak az ismerete maga a tudatosság (*Bewusstsein*), amely azonban nem valamilyen felvilágosodás vagy megismerés eredménye, hanem az osztályban immanensen meglévő entitás, amely körül maga az osztály strukturálódik, vagyis az osztály öntudata (*Selbstbewusstsein*). Logikusan éppen ez a pannekoeki osztálymeghatározás középpontja; arról az erőről van itt szó, amely lehetővé teszi, hogy a szociológiai értelemben vett (funkcionálisan meghatározott) munkáosztályból egy magasabbrendű, öncélú, akcióiban egységesen fellépő történelmi erő, a proletariátus jöjjön létre. Az osztály akciói ebben az értelemben „spontánok”, ám ez a spontaneitás nem a tevékenység „irracionalis misztikáját” jelenti (mint Sorelnél), hanem a történelmi programnak való akaratlan, ám szükségszerű megfelelést. Ebben a koncepcióban természetesen nem jutott hely sem a hagyományos szociáldemokrácia vezetőkből és vezetettekből álló bürokratikus tömegszervezeteinek, sem pedig a későbbi lenini elitpártnak, amely önmagában a tudatosság kimunkálója és hordozója. „A marxizmus jelentőségét gyakorta abban látják – foglalja össze Pannekoek –, hogy a társadalmat első ízben képes természettudományos alapossággal leírni. Hiszen a társadalmat, akárcsak a természetet, természeti tör-

vények határozzák meg; a társadalom nem véletlenszerűen fejlődik bele a vakvilágba, hanem egy mindent átható szükséglet követelményei szerint halad. És mivel a társadalom maga nem más, mint emberi tevékenység, így az ember cselekedetei és döntései sem önkényesek és véletlenszerűek, hanem társadalmilag meghatározottak. [...] A világ totalitása, amely egyaránt magába foglalja a természetet és a társadalmat, egyetlen egységbe szerveződik; bármely pillanatot meghatároz a megelőző pillanat, és bármely rész teljes mértékben az összes többi rész helyzetétől függ. A világ egységessége változatlan [...] Az emberiségnek vagy egy részének a cselekvését teljes egészében a környezet, a természet és a társadalom együttes hatásai határozzák meg. Megkereshetjük itt a szabályszerűségeket és a törvényeket, elnevezéseket és koncepciókat kreálhatunk; ezeket azonban többnyire magunk sem tekintjük valamiféle elkülönült valóságnak. Míg egy fizikus könnyedén elképzelheti a gravitációt, amint az űrben a napok és a bolygók körül lebeg, némileg problematikusabb elhinni, hogy a »fejlődés« vagy a »szabadság« hasonlóképpen körözi a fejünk felett és a társadalom körül, hogy valódi entitásokként végzettszerűen meghatározzák az emberek sorsát. Ezek is csak olyan absztrakciók, amelyek az elmében képződtek, adott kapcsolatrendszerek és függőségek eredményeképpen. »Szükségességüknek« mint bármely természeti szükségletünknek az a szükséglet az alapja, hogy az embernek táplálkoznia kell ahhoz, hogy élhessen. Ez az egyszerű kijelentés jól érzékelteti a lényegi kapcsolatot az ember és a világ teljessége között.

A társadalmi viszonyok összetettsége azonban a társadalmi »törvények« olyan bonyolult szövevényét eredményezi, hogy azt már nem lehet egynéhány egzakt formulával kifejezni. Még kevésbé, mint a természetben, ezek nem a jövőről szólnak, hanem saját várakozásainkról a jövőt illetően. [...] A marxizmusnak mint a társadalom tudományának a jelentősége nem elsősorban az általa felállított szabályok és várakozások valóságértékében van, hanem sokkal inkább abban, amit a módszerének szokás nevezni: a mindent átható meggyőződésben, hogy az ember világában minden közvetlenül kapcsolódik mindenhez. Így minden társadalmi jelenség megértéséhez vizsgálunk kell azon anyagi és társadalmi faktorokat, amelyek meghatározzák azt.”

Pannekoek véleménye szerint a szociáldemokrácia forradalmisága éppen azért hanyatlík, mert a szociáldemokrata politikusok eltávolodtak ettől az osztálytudattól, és ezáltal a mozgalom a burzsoá társadalom negációja helyett annak módszereit veszi át, vagyis maga is burzsoá párttá, nevezetesen a proletariátus befogására szolgáló burzsoá párttá vált. Úgy vélte, hogy a munkásmozgalomnak tökéletesen új struktúrákat kell kimunkálnia, hogy túlléphessen a stagnáláson, és kifejtse forradalmi energiáit. 1917-ben ezt látta meg az orosz forradalom során kialakuló szovjetekben, majd 1918 folyamán a Németországban gomba módra szaporodó munkás- és katonatanácsokban, amelyeket a proletariátus spontán akciói, a hatalmas tömegsztrájkok és -akciók szükségletei hívtak életre.

De most kanyarodjunk vissza a 20. század legelejére, amikor a szociáldemokrácia berkein belül még csak formálódik az a mozgalom, amelyet nem sokkal később már kommunistának nevezhetünk. Bernstein revizionizmusánál ekkor még erőteljesebb volt Kautsky hatása. Kellőképpen *radikálisnak* is látszott – nem csoda, hogy maga Lenin is lelkes kautskystaként indult (és sok szempontból az is maradt élete végéig).⁷³ A radikalizálódó szocialista mozgalmak első valódi próbája tulajdonképpen az 1905-ös orosz forradalom volt. Az események még a szociáldemokrácia centrumát is megmozgatták: maga Kautsky is úgy látta, hogy új forradalmi hullám kezdődik, amelyben az erőszakos módszerek – a tömegsztrájk, illetve bizonyos körülmények között akár a fegyveres felkelés – bekerülnek a proletariátus fegyvertárába. Természetesen (éppen formális ortodoxiájából következően) Kautsky ragaszkodott ahhoz, hogy az orosz „ eset ” – az ország elmaradottsága miatt – kivételes, és a forradalomnak (mint azt Marx megjósolta) a legfejlettebb országokból kell majd kiindulnia. Ám ha az orosz forradalom ilyen hatással volt a centrum íróasztal-forradalmáira, akkor nem meglepő, hogy a radikális baloldalnak még nagyobb ösztönzést adott. Rosa Luxemburg 1906-ban megjelent

⁷³ Ennek az állításnak mai baloldali radikális értelmezéséhez lásd Jean Barrot (Giles Dauvé): *A „renegát Kautsky” és legjobb tanítványa, Lenin*. Forradalom Füzetek, Bp., é. n.

Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek című írásában már egyértelműen amellett tette le a garast, hogy az orosz forradalom nemzetközileg is érvényes példát mutat – éppen e forradalmi hullám kivételességét tagadta, és adaptálhatónak látta azt akár a német viszonyokra is. Luxemburg visszatért az általános sztrájk, illetve a tömegsztrájk problematikájára, és lényegében amellett érvelt, hogy az addig anarchista-nak bélyegzett stratégiát a szociáldemokráciának is át kell vennie, mégpedig nem csupán taktikai szinten, hanem mert ez felel meg a proletariátus történelmi mozgásának. A német szociáldemokrácián belül kibontakozó diskurzus persze rögtön visszhangot keltett a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban is. A holland pártban az általános sztrájkokról szóló vita – amelyet véglegesen soha nem zártak le – már az 1903-as hollandiai vasutas- és kikötőmunkássztrájk kudarcra után ismét hevessé vált. A problémát még jobban elmélyítette, hogy a holland szakszervezeti mozgalomban igen erős volt az anarchista, anarcho-szindikalista hatás, főleg a Christian Cornelissen vezette Nemzeti Munkástitkárság (NAS) tevékenysége következtében. Ez szükségessé tette, hogy a szociáldemokrácia valamilyen *radikális* választ adjon a felmerülő *taktikai* kérdésekre: 1905-ben Henriette Roland-Holst Kautsky felkérésére ilyen szellemben fogalmazta meg brosúráját az általános sztrájkokról. Kifejtette, hogy a tömegsztrájkot a parlamenti jogok kibővítésére, a választójog megszerzésére kell használni, de már úgy látta – éles ellentétben az Internacionálé korábbi döntéseivel –, hogy a tömegsztrájk, illetve az általános sztrájk nem csupán anarchista lózung, utópisztikus handabandázás, hanem éppenséggel „a proletárforradalom egyik formája” – már ha a szociáldemokrácia képes azzá tenni.⁷⁴ Pannekoek viszont éppen a sztrájkjal kapcsolatos különféle elképzelések és egyéni stratégiák láttán jutott arra a következtetésre, hogy komolyan elemezni kell a munkásosztály összetettségét. A szociáldemokrácián – illetve tágabb értelemben az egész munkásmozgalmon belül – folyó vitában a különféle véle-

⁷⁴ H. Roland-Holst: *De algemeine werkstaking en social-demokratie*. Amsterdam, 1905. Idézi Wim Pelt: *A tribunisták és a holland szociáldemokrácia szakadása, 1904 – 1909*. NMMTÉ 1986. 27–37.

mények mögött eltérő érdekű társadalmi rétegeket talált. A revizionizmus bázisát véleménye szerint a középrétegek, kispolgárok képezik. Idetartoznak az egykori iparosok utódai csakúgy, mint a modern kistisztviselői réteg, illetve az állami alkalmazottak egy része is, és ezek *valóban* érdekeltek abban, hogy a revizionizmus evolucionista tételei a gyakorlatban is érvényesülhessenek. A munkásosztály legnagyobb súlyú rétege azonban, a *proletariátus* – amely nem feltétlenül csupán az ipari munkásságot jelenti – viszont ettől a politikától nem remélheti felszabadulását, ezért csak a forradalmi út marad nyitva előtte. A szociáldemokrácia megosztottságából Pannekoek ekkor még nem vonta le azt a következtetést – legalábbis *expressis verbis* nem –, hogy a mozgalom szükségszerűen nem csupán egymással vitázó részekre szakadt, hanem éppenséggel egymással antagonisztikusan szembenálló irányzatokra – amint az egy évtized múlva be is bizonyosodott. A viták mindenesetre a holland szociáldemokrata pártban, az SDAP-n belül is egyre élesebbé váltak, és végül a Pieter J. Trolestra vezette reformista szárnynak sikerült elszigetelnie a legradikálisabb elemeket. A pártvezetésből kiszorultak a *Nieuwe Tijd* körül csoportosuló baloldaliak. Egyre világosabbá vált, hogy a Pannekoek által feltérképezett kettősség miatt a radikális baloldalnak szervezeti-leg is szakítania kell a szociáldemokrata párttal. Ezt a lépést azonban nem volt olyan egyszerű megtenni. Számunkra, közel egy évszázad távlatából visszatekintve, a szociáldemokrácia és a radikális marxista baloldal szakítása logikusnak, sőt törvényszerűnek tűnik. Világosan láthatóak az akkori politikai erőviszonyok, amelyekben a baloldaliak egyértelműen a kisebbség szerepét voltak kénytelenek felvállalni – ez így volt mind a pártvezetés és a pártértelmeség köreiben, mind pedig a tagságot tekintve. De ennél is fontosabb volt, hogy a baloldaliak kezdetben egyáltalán nem látták át az *alapvető* antagonizmust, amely őket és a szociáldemokráciát mint *teljes* politikai mozgalmat elválasztotta,⁷⁵ következésképpen még sokáig ragaszkodtak a mozga-

⁷⁵ Bizonyos értelemben a baloldali marxista radikalizmus egész története szemlélhető úgy is, mint ennek az antagonizmusnak a tudatosulása: a szakítás előkészítése, nehézkes és visszalépésekkel tarkított, nyögvenyelős folyamata és

lom visszahódításának elképzeléséhez. Úgy látták, hogy a mozgalom keretein belül kell megszervezni azt a felvilágosító munkát, amely a proletár „tömegek” előtt leleplezi a szociáldemokrata vezetők reformizmusát és korrumpáltságát, és lehetővé teszi a szociáldemokrácia gyökeres átalakulását. Nehéz volt felismerniük, hogy a szociáldemokrácia fejlődése az ő elképzeléseikkel éppen ellentétes irányba tart, és hogy a „tömegek” nem feltétlenül radikálisabbak vezetőiknél. És persze nem volt könnyű döntés feladni azt az infrastrukturális kényelmet és biztonságot sem, amelyet a szociáldemokrácia biztosított. Mindent előlről kellett kezdeni, ráadásul igencsak hátrányos helyzetből. A pártvezetés támadó magatartását éppen az váltotta ki, hogy a reformisták tudatában voltak ennek, és hatalmi pozícióból kínálhatták fel a „megszokni vagy megszökni” alternatíváját a baloldaliaknak. Dacára minden későbbi radikalizmusuknak, a baloldal vezető ideológusai sokáig visszarettentek a szakítás lehetőségétől. Egyvalami biztos volt: valamerre lépniük kell.

Ezen az úton David Wijnkoop tette meg az első jelentősebb szervezeti lépést, aki – Roland-Holst, Pannekoek, sőt Gorter helytelenítését is vállalva – 1907-ben új hetilapot indított, amelynek a *De Tribune* (A tribün) címet adta. Az SDAP vezetésén belüli erőviszonyok hol a reformista, hol pedig a marxista erőknek kedveztek. A Troelstra vezette reformista erők végül a párt 1907-es haarlemi kongresszusán

post factum igazolása állandóan visszaköszönő, központi témája a radikális baloldali ideológiájának. Míg a bolsevizmus elfogadta saját szociáldemokrata eredetét, és magát a szociáldemokrata ideológiai fejlődés logikus végpontjaként jelölte meg, addig a baloldali kommunisták egyre inkább az egész szociáldemokráciát elvetették egészen a (Marx halála utáni) kezdetektől, és más forradalmi előképet és hagyományt kerestek. A közös nevező Marx volt, akit természetesen mindkét irányzat igyekezett kisajátítani – végül is a bolsevikok több gyakorlati, a baloldali kommunisták viszont lényegesen több elméleti sikerrel. Pannekoek, Bordiga és követőik munkássága sokkal árnyaltabbá és elmélyültebbé tette a marxizmust, mint Lenin – jórészt inkább aktualizáló – ideológiai tevékenysége. Követőik mégis néhány ideológiai elefántcsonttoronyba szorultak vissza, amelyeket a leninizmus – akkor végeláthatatlannak tűnő – mezője vette körbe, ahol óriási ostromló csapatok gyülekeztek minden irányból.

elérték, hogy a marxisták többsége elfogadta a reformista vezetést, és hajlandónak mutatkoztak reprezentatív módon (jóllehet vajmi kevés valós politikai befolyással) ismét részt venni a pártelnökség munkájában. A radikálisok előtt immár nem állt más lehetőség, mint a párttal való szakítás. Szervezetileg azonban még mindig nem voltak készen ennek a lépésnek a megtételére.

A *De Tribune* mögött sorakozott fel a párt több területi szekciója is, így mindenekelőtt a legradikálisabb „fiatalokat” tömörítő 3. számú amszterdami szekció. A leideni szekcióhoz tartozó Pannekoek és a bossomi szekcióban működő Gorter kezdetben csupán néhány teoretikus cikkel vett részt az új hetilap munkájában, amelynek egyik célja egyébként éppen az volt, hogy a *De Nieuwe Tijd* túlságosan elméleti írásaival szemben egy érthetőbb és aktuálisabb irányvonalat kövessen. A tribunisták már a lap megszületése előtt is azt vallották, hogy a munkásmozgalomnak meg kell szabadulnia a parlamenti harc béklyóitól csakúgy, mint a nemzeti kötöttségektől: ez az antiparlamentarizmus és internacionalizmus az első számtól kezdve meghatározó szerepet kapott a *De Tribune* hasábjain. A cél: „Először is leleplezni a burzsoá demokrácia álságos manővereit a szavazati jog és a társadalmi átalakulás területén; másodsor pedig lehetőséget adni a munkásoknak a nemzetközi helyzet és a külföldön folyó osztályharc valódi megismerésére” – írta visszatekintve Gorter.⁷⁶

A pártvezetés heves offenzívát indított a marxista belső ellenzék megfékezésére. A tribunisták visszavágtak: Troelstrát olyan burzsoá politikusnak nevezték, aki – mivel a proletárokkal ellentétben nem képes saját helyzetéből organikusan „megérteni” a szocializmus jelentését – az „elmélet elsajátításával” kínlódik.⁷⁷ A viták egyre inkább elmérgesedtek, és az SDAP 1909-es deventeri konferenciáján a *De Tribune* szerkesztőit kizárták a pártból. Troelstra úgy gondolta, hogy a problé-

⁷⁶ *Social-Democratie en revisionisme*. SDP, Amsterdam, 1909. Idézi Philippe Bourrinet: „Neither Lenine nor Trotsky nor Stalin”. *The Dutch and German Communist (1900–1968)*. NZW, h. n. 2003. 33.

⁷⁷ Gorter–Pannekoek–Ravensteyn: *Die Gründung der „Social Democratiche Partij in Nederland”*. Berlin, 1909. 29.

ma ezzel megoldódott, ám a marxisták többsége inkább a kizártakkal tartott: 1909. március 14-én Amszterdamban a tribunisták megalakították saját pártjukat, az SPD-t (Szociáldemokrata Párt). A párt maga nem volt nagy – tagjainak létszáma kezdetben még az ötszáz főt sem érte el –, de kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. Pannekoek, aki már 1906 óta Brémában élt, németországi szekciót is alakított: nem véletlen, hogy az új párt nevében nem szerepelt a „holland” jelző. Pannekoek személyisége rányomta a bélyegét a német SPD brémai pártiskolájának munkájára is, amelynek célja ugyan szakszervezeti káderek képzése lett volna, ám Pannekoek radikális gondolatokat tolmácsolt a mintegy harminc hallgatónak. Bár 1907-ben a porosz hatóságok kiutasították – helyét a „katedrán” Rosa Luxemburg vette át –, tanításai gyökeret eresztettek: a világháború éveiben Bréma a németországi baloldali radikalizmus egyik fellegrája lett.

1909-ben Pannekoekot ismét Németországban találjuk. Ekkor írta meg a munkásmozgalmon belüli tendenciák elemzésével foglalkozó, alapvető fontosságú művét, amely *A munkásmozgalom taktikai különbségei* címet kapta.⁷⁸ Ebben az írásában mind a hagyományos szociáldemokráciát, mind pedig az individualista anarchizmust reformizmusnak titulálja, sőt, az addig tisztelt „ortodox marxistának”, Kautskynak is nekitámad: „radikalizmusát” „centristának” tekinti, és ezzel szemben a saját álláspontját „baloldali radikalizmusként” (*Linksradikalismus*) határozza meg. A szakítás aktusával egyben tehát maga a terminus is megszületett. 1912-ben újabb jelentős művet írt Marx és Darwin viszonyáról.⁷⁹ Ebben kifejtette, hogy bár a marxizmus és a darwinizmus bizonyos szempontból „egy és ugyanaz”, ám míg a darwinizmus a természeti törvényeket írja le, addig a marxizmus az emberi társadalom kérdéseivel foglalkozik. Rámutatott, hogy a szociáldarwinizmus ugyanakkor nem más, mint a burzsoá ideológia fegyvere egyrészt az arisztokrácia és az egyházak, másrészt viszont a proletariátus ellen: az isteni igazságok és velünk született jogok helyé-

⁷⁸ Anton Pannekoek: *Die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung*. Hamburg, 1909.

⁷⁹ *Marxismus und Darwinismus. Ein Vortrag*. Leipzig, 1912.

re az evolúciót helyezi, ugyanakkor annak társadalmi alkalmazásával igazolja a kapitalista kizsákmányolást. Ez az írás volt a kiformalódó baloldali radikalizmus utolsó nagy ívű elméleti alapvetése az első világháború kitörése előtt. Kialakult egy olyan eszmei eszköztár, egy olyan viszonyulás és etika, amely majd 1914 és 1917–1918 történelmi fordulópontjain egy komplett új irányzat megjelenését eredményezi a munkásmozgalomban.

Az új Internacionálé felé: a német–holland baloldali kommunizmus (tanácskommunizmus) az első világháború után

Az első világháború kitörése komoly zavart keltett általában a munkásmozgalomban, de azon belül a baloldali radikális irányzatok között is. Az addig csupán ellenfélnek tekintett szociáldemokráciáról bebizonyosodott, hogy nem csupán eszközeiben, hanem céljaiban is egészen másra törekszik, mint amit a baloldali radikálisok elképzeltek. A szervezett munkásmozgalom egyik elsődleges célja *expressis verbis* – különösen a 20. század eleje óta – a háborúk megakadályozása volt. Ebben a kérdésben, elméletben legalábbis, egyetértett szinte valamennyi irányzat, a forradalmi utat szorgalmazók éppúgy, mint a reformisták. Ám a világháború veszélyének Rodosza ugrásra kényszerítette a munkásmozgalmat: az a jelenség, amit általában a szociáldemokrata „pálfordulásaként” vagy éppen „árulásaként” szokás értékelni, éppen az internacionalizmus feladása és – az ethoszi cél, a bizonytalan jövőbe kitolt „szocialista társadalom” elvi fenntartása mellett – az adott ország, sőt „Haza” (*Vaterland, Patrie, Rogyina* stb.) imperialista céljainak elfogadása, *horribile dictu*, propagálása volt. Igen jellemző a korábban baloldali szocialistának számító német szociáldemokrata, Konrad Haenisch visszaemlékezése: „...a tüzes békefelhívásokon még meg sem száradt a tinta, a levegőt még áthatották a munkásvezérek háborúellenes beszédei, mikor a pillanat szörnyű követelése ugyanezeket a tollakat és ugyanezeket a szónokokat arra

kényszerítette, hogy nem kevésbé tüzes szavakkal harcba hívjanak a keletről ránk zúduló vad cári hordák ellen... A félelem, hogy nem árulod-e el magadat és ügyedet? Érezhetsz-e úgy, ahogyan azt a szíved diktálja? ...amíg végül – és soha nem felejttem el ezt a napot és órát – a szörnyű feszültség feloldódott, *amíg végül mertünk azokká lenni, amik voltunk*, amíg végül az elvek és megcsontosodott elméletek ellenére egy negyedszázad óta először teljes szívvel, tiszta lelkiismerettel és az árulás érzete nélkül együtt énekelhettük a mindent elsöpítő éneket: *Deutschland, Deutschland über alles*”.⁸⁰ A munkásmozgalom egy része az első világháború kezdetével egyszer s mindenkorra belépett a *nagypolitika* porondjára. A már addig is meglévő *tendenciák* gyorsan megindultak az önálló fejlődés, a radikálisok és a szociáldemokraták közötti teljes – ideológiai és szervezeti – szakítás útján. Az oroszországi forradalmat követően, 1918 novemberében Németország-szerte is kitört a forradalom. A legtöbb városban munkás- és katonatanácsok alakultak, amelyekben szinte minden politikai irányzat képviselve volt, így a baloldali radikális csoportosulások tagjai is. Az ellentétek hamarosan nyilvánvalóvá váltak, mint azt egy 1918. november 16-án kiadott felhívás címe is mutatja: *A forradalmi és ellenforradalmi irányzatok nem egyesülhetnek!* A szöveg, amelyet Otto Rühle, a Nagy-Drezdai Forradalmi Munkás- és Katonatanács elnöke írt, így folytatódik:

„Napról napra egyre világosabbá válik, hogy a forradalom a burzsoá kormányok grandiózus megtévesztő manővere csupán, hogy a kapitalista társadalmat megvédhessék fenyegető végzetétől. A németországi kapitalisták osztálya olcsó békét vár az antanttól, hogy cserébe támogassa azt a kommunizmus (bolsevizmus) elfojtásában – hiszen az jelenti az egyetlen fenyegetést a kapitalista társadalomra nézve. Az úgynevezett forradalom így ellenforradalmi mesterkedéssé válik.

⁸⁰ Konrad Haenisch: *Die deutsche Sozialdemokratie im und nach dem Weltkriege*. Berlin, 1916. Idézi Jemnitz János: *A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben 1914–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 21–22. (Az én kiemelésem. – K. P.)

A nagy-drezdai kommunisták november 9-én összefogtak a szocialistákkal – a hagyományosokkal és a függetlenekkel – a szocialista forradalom végigvitelére.

Egy hét tapasztalatai azonban ráébresztettek minket, hogy egy ilyen kompromisszum nem lehetséges. A forradalmi és ellenforradalmi irányzatok nem egyesülhetnek.

A forradalom továbbvitelének, kiterjesztésének és befejezésének feladatát csakis a kommunisták végezhetik el.

Ezért kilépünk a Nagy-Drezdai Forradalmi Munkás- és Katonatanácsból...⁸¹ A dokumentumot Rühlén kívül a tanács végrehajtó bizottságának hét, magának a tanácsnak 11 tagja írta még alá.

November 23-án a Brémai Baloldallal egyetértő csoportok megalakították a Németországi Nemzetközi Kommunisták (Internationalistische Kommunisten Deutschlands – IKD) szervezetét, amely december 24-én Berlinben tartotta első országos konferenciáját. Ezen az IKD egyik vezetője, Pannekoek tanítványa, Johann Knief megállapította: „A német munkásosztály nagy részében megvan a szilárd akarat a nemzeti választások bojkottálására.” Időközben egyre inkább megérett az idő az önálló kommunista párt megalakítására. December 29-én a karácsonyi harcok áldozatainak temetése nagyszabású kormányellenes tüntetéssé vált. A többségi szociáldemokrata párthoz tartozó Gustav Noske átvette a belügyek irányítását, mire a független szociáldemokraták kiléptek a kormányból, a Spartakus-szövetség (*Spartakusbund*) viszont végleg szakított az USPD-vel. Ugyanezen a napon ült össze Berlinben a baloldali csoportok konferenciája, mely másnap már mint a kommunista párt alapító kongresszusa folytatta munkáját. A párt vezető ereje ugyan a Spartakus-szövetség lett, amely Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht karizmatikus vezetésével a legnagyobb kommunista szervezet volt az országban, de csatlakoztak a brémaiak, az IKD, a berlini *Lichtstrahlen* folyóirat körül tömörülő

⁸¹ Idézi John Riddle (szerk.): *The Communist International in Lenin's Time – The German Revolution and the Debate on Soviet Power. Documents 1918–1919*. Pluto Press, London, 1986. 89.

radikálisok, a Rühle vezette drezdaiak és még számos más csoportosulás is.

Amikor tehát 1918. december 30-án formálisan is megalakult Németország Kommunista Pártja – (Spartakus-szövetség) [Kommunistische Partei Deutschlands – Spartacusbund – KPD(S)], sokak számára úgy tűnhetett, hogy megszületett az az erő, amely képes egyesíteni az országban létező számos kommunista irányzatot. A párt megalakulásakor a tagság antiparlamentarista és szakszervezet-ellenes platformot alakított ki – a spartakista vezetők tiltakozása dacára. A munkástagok a „Minden hatalmat a munkástanácsoknak!” jelszóval egyesültek, és nemigen törődtek a pártfegyelemmel. A kongresszus meghatározta a fő célokat: a forradalom továbbfejlesztése és a proletárdiktatúra kivívása.

A párt programja lényegében a radikálisok elképzeléseit tükrözte. Alappontjai voltak:

- fegyveres forradalom a kommunisták vezetésével,
- proletárdiktatúra,
- a tulajdon eltörlése,
- forradalmi törvényszék,
- a Vörös Gárda felállítása,
- internacionalizmus.

A kongresszusi küldöttek főleg Berlinből (16-an), a Rajna-vidék, Szászország, Thüringia és Bajorország nagyvárosaiból érkeztek. A delegátusok 56 helységet képviseltek (a berliniek egy-egy kerületet), és egy helység legalább 250 embert jelentett. Így megalakulásakor minimum 10 000-12 000 tagja, szimpatizánsa lehetett a pártnak (amennyiben adottnak vesszük a mandátumok hitelességét). Komolyabb vita három kérdésben alakult ki: részt kell-e venni a parlamenti választásokon; centralizált vagy föderalista legyen-e a szervezet; illetve hogyan viszonyuljon a párt a szakszervezetekhez: belülről kell-e átalakítani őket, vagy újakat kell létrehozni.

A kongresszus nagy többséggel (62:23 arányban) elvetette a választásokon való részvételt. A parlamentellenes többség vezérszónoka Otto Rühle volt, aki kifejtette, hogy a parlament a burzsoá állam intézménye, és akadályozza a proletariátus osztályharcát, legális ke-

reték közé tereli a proletariátust. Ezért az osztályharc csakis a parlamenten kívül folyhat.

A Spartakus-szövetség addigi vezetői elvileg a részvételt támogatták, de – különvéleményük fenntartása mellett – elfogadták a többség akaratát. A parlamentarizmus–antiparlamentarizmus kérdését mindig az adott erőviszonyoknak megfelelő taktika szempontjából szemlélő Lenin bő fél évvel később így kommentálta ezt az állásfoglalást: „... Egyáltalán nem kételkedem abban, hogy a proletariátus legjobb, legbecsületesebb, őszintén forradalmi elemeihez tartozó munkások közül sokan ellenségei a parlamentarizmusnak és a parlamentben való mindennemű részvételnek. (...) Én az ilyen nézeteltérést ez idő szerint lényegtelennek tartanám, hiszen a szovjethatalomért folyó harc a proletariátus politikai harca... Jobb a forradalmi munkásokkal együtt lenni akkor is, ha tévednek egy részletkérdésben vagy másodrendű kérdésben, mint a »hivatalos« szocialistákkal vagy szociáldemokratákkal, ha nem őszinte, nem szilárd forradalmárok, ... de helyes taktikát követnek ebben a részletkérdésben. A parlamentarizmus kérdése ugyanis most részletkérdés, másodrendű kérdés. Rosa Luxemburnak és Karl Liebknechtnek szerintem igazuk volt, amikor a spartakisták 1919. januárban Berlinben megtartott konferenciáján a konferencia többségével szemben azt az álláspontot védelmezték, hogy részt kell venni a német parlamenti választásokban, az alkotmányozó »nemzetgyűlési« választásokban. De természetesen még fokozottabb mértékben volt igazuk akkor, amikor inkább együtt maradtak a kommunista párttal, amely egy részletkérdésben hibát követett el.”⁸²

A párt szervezetileg az üzemekben működő autonóm sejteken alapult, vagyis a föderalista elképzelések érvényesültek. A kongresszuson a szakszervezet-ellenes vélemény kerekedett felül, de ez a kérdés a későbbiekben még sok vitát váltott ki. A kongresszus kijelentette, hogy tömegsztrájkokkal és fegyverekkel kell folytatni a harcot.

A KPD megalakításánál jelen voltak a legfontosabb forradalmi erők, és ugyanakkor kirajzolódtak azok a törésvonalak is, amelyek a

⁸² Lenin levele (a szintén antiparlamentarista) Sylvia Pankhurstnek. 1919. augusztus 28. LÖM. 39. k. 154 – 156.

következő hónapok során szakításokhoz, új szervezetek megalakításához vezettek el.

A KPD vezetői lényegében az elhagyott Független Szociáldemokrata Párt szervezeti formáit igyekeztek – az új politikai tartalomnak megfelelően némileg átszabva – érvényesíteni. Az eredeti föderalisztikus felépítést egyre inkább a pártvezetés kezében centralizálódó hatalom váltotta fel.

Németország Kommunista Pártjához megalakulásakor sok baloldali radikális is csatlakozott, de a párt vezetése – különösen Liebknecht és Luxemburg halála után – nem felelt meg elképzeléseiknek. Úgy látták, hogy a pártvezetésben ülők nem tagadták totálisan a kapitalizmust, csupán politikai változtatásokra törekedtek, vagyis a hatalom megszerzésére. A baloldaliak közül néhányan már 1919 elejétől bírálták a pártvezetést, amely – véleményük szerint – fétisként tisztelte a legalitást. Ám a vita akkor mérgesedett el igazán, amikor augusztusban a párt frankfurti konferenciáján *Paul Levi*⁸³ leszögezte: ő a KPD vezetőjeként a parlamenti munka és a szakszervezetekben folytatott harc pártján áll, és ennek megfelelően fogalmazta meg a Központi Bizottság téziseit.

1919 októberében a KPD Heidelbergben illegális kongresszust tartott. A párt taglétszáma ekkor kb. 70 000 fő lehetett, Berlinben mintegy 8000 tagja volt. A baloldali radikális küldöttek felléptek a Központi Bizottság megújított tézisei ellen, és kijelentették, hogy a proletárdiktatúra az osztály diktatúrája, és a forradalmi tömegakciók nem egy vezetői szövetség parancsára történnek.

Levi ekkor a pártszabályzatot figyelmen kívül hagyva egyszerűen megvonta a mandátumot a 18 ellenzéki delegátustól, és ezzel lényegében kizárta a párttagság mintegy 65%-át. A berlini tagságból pl. mindössze ötszázan maradtak a KPD tagjai.

⁸³ *Paul Levi* (1883–1930) a Spartakus-szövetség tagja, a KPD egyik alapítója volt. Karl Liebknecht halála után a párt elnöke lett, és 1920-ban a parlamentbe is beválasztották. 1921-ben a „márciusi akciót” követően kizárták a pártból, és a következő évben belépett az SPD-be.

A baloldaliak kizárásával „...a KPD visszatér a parlamenthez, elismeri a szakszervezeteket, aláveti magát az alkotmánynak, békét köt a hatalommal... Részt vesz a nemzet és a kapitalizmus helyreállításában.” – kommentálta Otto Rühle, aki Wolffheimmel és Lauffenberggel, a hamburgi szindikalista irányzat képviselőivel együtt azonnal új párt megalapítására hívta fel a kizárt baloldali ellenzék képviselőit.⁸⁴ Ekkor azonban még nem sok követőjük akadt: a kizártak egyszerűen nem hitték el, hogy nem lesznek képesek a KPD-t visszahódítani. Ezt a reményüket táplálta az is, hogy a Komintern német megbízottjaként delegált Karl Radek (aki éppen egy német börtönben ült, ám ugyanakkor Szovjet-Ukrajna Németországba akkreditált megbízottjaként diplomáciai státust élvezve ott is találkozhatott a kommunista vezetőkkel) elítélte Levi manővereit. A KPD(S) 1920. februári konferenciáján Levi és Heinrich Brandler nem csupán a baloldali ellenzék kizárását véglegesítette, de egyben azt is nyomatékosította, hogy az SPD vezette kormányt fontos lépésnek tartja a proletárdiktatúra felé vezető úton. A párt „mindaddig a kormány lojális ellenzéke marad – állították –, amíg az garantálja a munkások politikai aktivitásának lehetőségét, és minden rendelkezésére álló eszközzel harcol az ellenforradalom ellen...”⁸⁵ Ez teljességgel elfogadhatatlan volt a baloldaliak számára.

Ilyen előzmények után került sor 1920. április 4-én a Németországi Kommunista Munkáspárt (KAPD) alakuló kongresszusára, ahol 11 berlini és 24 vidéki képviselő gyűlt össze, 38 000 hajdani KPD-s (a KPD-tagság kb. 60%-a) képviselőjében. A párt tagjai a közvetlen akció hívei voltak; elítélték a választásokat, a szakszervezeteket, s a KPD-t a „vezérek pártjának” titulálták. A frankfurti KAPD-csoport ezt így fogalmazta meg: a KPD a vezérek pártja, amely a politikai hatalom megszerzéséért küzd, ezzel szemben a KAPD tömegpárt,

⁸⁴ Lásd: Peter Kuckuk: *Bremer Linksradikale bzw. Kommunisten von der Militärrevolte im November 1918 bis zum Kapp-Putsch im März 1920*. Hamburg, 1970. 296 – 297.

⁸⁵ *Die Rote Fahne*, 1920. március 20.

a valódi proletárdiktatúráért harcol. Az alapító dokumentumban a következők olvashatók:

„Az ellenforradalom és a forradalom felfordulásának közepette megalakult Németország Kommunista Munkáspártja. Az új párt születési dátuma azonban nem 1920 húsvétja, amikor az addig egymással csak laza kapcsolatban lévő »ellenzéki« összefogás szervezeti szakítást hajtott végre. A KAPD születési dátuma időben a KPD (Spartakusbund) fejlődésének azon fázisára esik, amikor a felelőtlen és személyes érdekeiket a proletárforradalom elé helyező vezérek klikkje kinyilvánította egyéni véleményét a német forradalom »haláláról«, s ezen magánvéleményhez igazította a párt korábban forradalmi taktikáját, mely végül reformistává vált. Levi, Posner és társaik áruló magatartása újra azt a felismerést igazolja, hogy a németországi proletárforradalom továbbfejlődésének alapfeltétele a vezérpolitika radikális megszüntetése. A cselekvésben ez a gyökere a közöttünk és a Spartakusbund között fennálló ellentéteknek, melyek olyan mélyek, hogy a szakadék jóval nagyobb, mint Levi, Pieck, Thalheimer valamint Hilferding, Crispian, Stampfer, Legien között [a KPD, illetve az USPD vezetői. – K. P.]. Pártunk szervezeti felépítésének vezérmotívuma a forradalmi tömegakarát döntő ponttá emelése egy valóban proletár szervezet taktikai magatartásában. A tagok autonómiáját minden körülmények között kifejezésre kell juttatni. Ez egy nem hagyományos értelemben vett párt (proletár) alapelve.

Ennek következtében számunkra egyértelmű, hogy pártprogramunk – melynek írásba foglalásával a programbizottságot bíztuk meg –, mindaddig csak tervezetként érvényes, míg a következő pártnap azt el nem fogadja. (...) Az esetleges formai változtatások nem fognak ártani a forradalmi szellemnek, amely a program minden sorából árad. Elmozdíthatatlan vezércsillagunk a marxista felismerés marad, azaz a proletariátus diktatúrájának történelmi szükségszerűsége. Rendíthetetlen marad akaratunk: a nemzetközi osztályharc szellemében folytatandó harc vezetése a szocializmusért. Ezen lobo-gó alatt a proletárforradalom győzelme bizonyos. (...)

Maximalista nézetei következtében a KAPD elutasít minden reformista és opportunistá harci módszert, amelyekben csak a polgá-

ri osztállyal való határozott és komoly harc előli kitérést látja. Nem akar kitérni e harc elől, ellenkezőleg, kihívja az ellenséget. Egy ál-lamban, amely a kapitalista összeomlás összes jelét mutatja, a parlamentarizmusban való részvétel is a reformista és az opportunistá harci módszerekhez tartozik. Egy ilyen időszakban a proletariátust arra buzdítani, hogy vegyen részt a parlamenti választásokon, a legveszélyesebb illúziók felébresztését és táplálását jelenti, mintha parlamentáris eszközökkel lehetne túlhaladni a válságot. Tehát ez nem jelent mást, mint burzsoá osztályeszköz alkalmazását egy olyan helyzetben, melyben csak a határozott és kíméletlenül alkalmazott proletár osztályeszközök érhetnek el döntő eredményeket. A polgári parlamentarizmusban való részvétel egy haladó proletárforradalom közepette végül nem jelent mást, mint a tanácsgondolatok szabotálását. (...)

A polgári parlamentarizmus mellett a szakszervezetek alkotják a fő védőbástyát a németországi proletárforradalom továbbfejlődésével szemben. A világháborúban játszott szerepük világos. Határozott befolyásuk a régi szociáldemokrata párt taktikai és alapvető állásfoglalására a német burzsoáziával kötött »Burgfrieden« meghirdetéséhez vezetett, amely egyet jelentett a nemzetközi proletariátusnak küldött hadüzenettel. Áruló tevékenységük logikusan folytatódott Németországban a novemberi forradalom kitörésekor: ellenforradalmi gondolkodásukat mi sem bizonyítja jobban, mint az összeomlófélben lévő német vállalkozókkal kötött munkaszerződés aláírása a gazdasági béke jegyében. Ellenforradalmi tendenciájukat a német forradalom ideje alatt egészen a mai napig megőrizték. A szakszervezeti bürokrácia volt az, amely a leghevesebben ellenszegült a német munkásosztályban mind mélyebb gyökeret eresztő tanácsgondolatoknak. Emellett a szakszervezetek ellenforradalmi karaktere oly közzismert, hogy számtalan németországi vállalkozó a munkások alkalmazását a szakszervezeti tagságtól teszi függővé. Ezzel nyilvánvalóvá válik, hogy a szakszervezeti bürokrácia a minden ízében recsegő-ropogó kapitalista rendszer fenntartásában tevékenyen részt vesz. A szakszervezet a polgári alapzatok mellett egyike a kapitalista osztályállam fő tartópillérének. Azt, hogy ezt az ellenforradalmi képződményt

nem lehet belülről forradalmivá tenni, a szakszervezetek történetének elmúlt másfél éve kellőképpen bizonyítja. (...)

A KAPD a maximalista forradalmi program megvalósításáért küzd, amelynek konkrét követeléseit az alábbi pontokban foglalja össze:

I. Politikai területen:

1. A nemzetközi osztályharc szellemében minden győztes proletár országgal (pl. Szovjet-Oroszországgal stb.) azonnali összefogás mind politikai, mind pedig gazdasági téren. Cél a világtőke agresszív tendenciáival szembeni közös védekezés.
2. A politikailag szervezett forradalmi munkásosztály felfegyverzése, helyi haderő felállítása, a vörös hadsereg létrehozása, a polgárság, az egész rendőrség, a katonaság stb. lefegyverzése.
3. Minden parlament és önkormányzat feloszlatása.
4. Munkástanácsok felállítása, amelyek a végrehajtó és törvényhozó hatalom szervei. Németország munkástanácsainak delegáltjaiból központi tanácsot kell választani.
5. Német tanácskongresszus összehívása, amely Németország tanácsainak legmagasabb politikai fóruma.
6. A sajtót a munkásosztály nevében a helyi politikai tanácsok irányításák.
7. A burzsoá igazságszolgáltató apparátus szétrombolása és forradalmi bíróságok azonnali felállítása. A burzsoá büntetés-végrehajtást és rendfenntartó erőket vegye át egy megfelelő proletárszervezet.

II. Gazdasági, társadalmi és kulturális területen:

1. Az állami és más egyéb köztartozások, továbbá a hadihitelek érvénytelenítése.
2. A tanácsköztársaság kisajátít minden bankot, bányát, kohót, továbbá ipari és kereskedelmi nagyüzemet.
3. Egy bizonyos összeg felett – amelyet a német munkástanácsok központi tanácsa állapít majd meg – minden vagyont el kell kobozni.
4. A magántulajdonban lévő földbirtokok közös tulajdonba vétele, az illetékes föld- és vagyontanács vezetésével.

5. A közlekedési eszközök átvétele a tanácsköztársaság által.
6. Az össztermelés vezetése és központi szabályozása, amelyet a gazdasági tanácsok kongresszusa által kinevezett legfelsőbb gazdasági tanács irányít.
7. Az össztermelés beszabályozása gondos számítások szerint, szükségletek alapján.
8. A munkakényszer kíméletlen bevezetése.
9. Az egyéni lét biztosítása: táplálkozás, öltözködés, lakás, öregség, betegség, rokkantság stb.
10. Mindennemű rang-, cím- valamint pozíciókülönbség megszüntetése. A nemek teljes jogi és társadalmi egyenjogúsága.
11. Az élelmezés, a lakás- és egészségügy alapos átalakítása a proletár lakosság érdekében.
12. Azáltal, hogy a KAPD hadat üzen a kapitalista gazdaságmódnak és a burzsoá államnak, támadása az egész burzsoá ideológia ellen irányul, s egy proletárforradalmi világnézet előharcosává lesz. A társadalmi forradalom siettetésének döntő faktora a proletariátus egész szellemi világának forradalmasítása. Ebben a felismerésben a KAPD minden forradalmi tendenciát (gazdaságban és tudományban) támogat, amelynek karaktere a proletárforradalom szellemének megfelelő.

A KAPD lelkesen támogat minden komoly forradalmi igyekezetet a mindkét nembeli fiatalok részéről, ugyanakkor elutasítja a fiatalok fölötti gyámkodást. A politikai harc során ugyanis a fiatalok is a legkeményebb erőfeszítésre kényszerülnek, vagyis ésszerűen és határozottan teljesítik nagy feladataikat. A KAPD kötelessége a fiatalok támogatása a harcban. A KAPD meggyőződése, hogy az ifjúság szintén síkra száll a proletariátus politikai hatalmának kiterjesztéséért, és a kommunista társadalom felépítésében nagy feladatok várnak rá: a tanácsköztársaság megvédése a vörös hadsereg által, a termelés átalakítása, kommunista munkásiskola létrehozása, amely a legszorosabb egységben áll az üzemmel és annak alkotó feladataival.

Ez a Németországi Kommunista Munkáspárt programja. A Harmadik Internacionálé szelleméhez hűen a KAPD a tudományos szoci-

alizmus alapítóinak eszméihez ragaszkodik, és vallja, hogy a politikai hatalom megragadása a proletariátus által egyet jelent a burzsoázia politikai hatalmának megsemmisítésével. Az egész burzsoá államapparátus és kapitalista hadseregének, rendőrségének, börtönőreinek, bírónak, csuhásainak és állami tisztviselőinek megsemmisítése a proletárforradalom első feladata. A győztes proletariátusnak fel kell fegyverkeznie a burzsoá ellenforradalom merényleteivel szemben. A proletariátusnak kíméletlen erőszakkal kell levernie egy esetleges polgárháborút, amennyiben a burzsoázia azt kikényszeríti. A KAPD meggyőződése, hogy a tőke és a munka közötti végső harc nem vívható meg nemzeti keretek között. Ahogy a kapitalizmust sem állítják meg rablóhadjáratai során az országhatárok, a proletariátusnak sem szabad a nacionalista ideológiák hipnózisa alatt szem elől tévesztenie a nemzetközi osztályszolidaritás alapvető gondolatát. Minél jobban felfogja a proletariátus a nemzetközi osztályharc eszméjét, és minél következetesebben teszi azt a proletár világpolitika vezérmotívumává, annál gyorsabb és hatalmasabb lesz a világforradalom világtőkére mért csapása. Le minden nemzeti sajátossággal! Le az országhatárokkal! Le a hazával! Hadd ragyogjon a nemzetközi proletariátus fáklyája!”⁸⁶

A KAPD tehát kinyilvánította, hogy teljes mértékben azonosul a Komintern célkitűzéseivel, és éppen a KPD(S) tért le az eredeti ösvényről. Az alapító kongresszus nagy szótöbbséggel deklarálta, hogy a párt csatlakozik a Kominternhez, és Jan Appelt haladéktalanul Moszkvába küldték ennek lebonyolítására.

Az újonnan létrejött párt – hasonlóan elődjéhez, a KPD-hez – több irányzatból tevődött össze. Az alapító konferenciára a legtöbb delegátus Berlinből érkezett, és még néhány nagyvárosból. A fő irányzatok a következők voltak:

– A *berlini irányzat*, amelyet a Szocialista Diákszövetség tagjai alkottak és munkások, mint Jan Appel. Az üzemi szervezeteket a párt kiegészítésének tekintették, és elutasítottak minden szindikalista és

⁸⁶ Programme of the Communist Workers Party of Germany (KAPD). 1920. május. *International Review*, 97. sz. 1999. második negyedév. 18–23.

anarchista kapcsolatot. Ez volt a KAPD „ortodox marxista” vagy „pártpolitikai” irányzata, egyben legnépesebb platformja.

– A „*pártellenes irányzat*” Otto Rühle és Franz Pfemfert irányításával elsősorban Szászországban, ott is Drezdában volt a legerősebb. Számukra a legfontosabb az üzemi szervezetek munkája volt – lényegében afféle marxista anarcho-szindikalistáknak tekinthetők. A pártot és egyben a politikai harcot másodlagosnak tekintették. 1920-ig szorosan együttműködtek a hamburgiakkal, akikről azonban internacionalizmusuk különböztette meg őket.

– A „*nacionál-bolsevikok*” Wolffheim és Laufenberg vezetésével, elsősorban Hamburgból jöttek. Túlhangsúlyozták a német érdekeket és sajátságokat. Úgy vélték, hogy a német nemzetnek a KAPD majdani „Vörös Hadseregének” támogatásával háborút kell indítania az antanthatalmak ellen. A drezdaiakhoz hasonlóan az üzemi szervezetek fontosságát hangsúlyozták a politikai szervezetekkel szemben, ám számukra ez egyben a „nemzeti egység” alapja is volt: „Az üzemi tanácsok válnak a nemzeti egyesülés, a nemzeti szerveződés és a nemzeti egység alapjaivá... hiszen éppen ők a szocializmus eredeti sejtjei.”⁸⁷ Laufenberg odáig jutott, hogy az internacionalizmus helyett a nacionalizmust tekintette a proletár osztályharc fegyverének.⁸⁸ Ez a nézet mindazonáltal nem volt páratlan: 1923-ban, amikor francia katonák kivégeztek egy ifjú náci szabotőrt a megszállt Ruhr-vidéken, maga Radek is úgy fogalmazott, hogy „Németországban, akárcsak a gyarmatokon, az erőteljes nemzeti elkötelezettség forradalmi jellegű”.⁸⁹ Ám ami Radeknál és a legtöbb, a nacionalizmust átmenetileg

⁸⁷ *Kommunistische Arbeiter-Zeitung* (Hamburg), 1919. június.

⁸⁸ Lásd: Erler (Laufenberg): *Volkskrieg und Volksorganisation. Kommunistische Arbeiter-Zeitung* (Hamburg), 1920. január.

⁸⁹ *Die Rote Fahne*, 1923. június 23. – Radek véleményét nyilván az is befolyásolta, hogy erősen foglalkoztatták a közel-és távol-keleti forradalmi esélyek, az antikolonizációs politika. Néhány nappal korábban, a KI VB harmadik plénümán Radek úgynevezett Schlageter-beszédében (Leo Schlageternek hívták a kivégzett *völkisch* militánst) kijelentette, hogy „...amennyiben a nép ügye a nemzet ügyévé válik, a nemzeti ügy is népi üggyé lesz”. (Idézi: Székely Gábor: *A Komintern és a fasizmus. 1921–1929*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1980. 156.) Radek felszólalása

pozitívan értékelő német kommunistánál (például Ruth Fischernél) csak átmeneti taktikának bizonyult, az Wolffheim és Laufenberg számára politikájuk alapját jelentette: miután a KAPD-ből 1920 augusztusában Pannekoek és a berliniek követelésére kizárták őket, 1923-tól egyre inkább valóban a nácihoz kötötték szekerük rúdját.

A KAPD-nek 1920 végén körülbelül 30 000 tagja volt, ám a párt holdudvarához számíthatjuk a Rühle-féle üzemi szervezetek mintegy 80 000-es tagságát. A korszak nyugati kommunista mozgalmaihoz képest ezek komoly számok voltak, és 1921-ig egyre növekedtek. A KAPD és üzemi szervezetei egy év leforgása alatt negyedmillióss tömegszervezetté nőttek, bár így is kisebbek voltak, mint a KPD és az USPD balszárnyának egyesülésével létrejött Németország Egyesült Kommunista Pártjának (VKPD) közel félmillióss tagsága, nem beszélve a szociáldemokrata pártban és a hagyományos szakszervezetekben tömörülő munkások számáról.

A párt számára elsődleges fontosságúak voltak a nemzetközi kapcsolatok. Mint láttuk, már az alakuló kongresszuson is kinyilvánították szándékukat, hogy csatlakoznak a Kominternhez. Ugyanakkor a Kominternhez való csatlakozás 21 feltétele nem tette könnyűvé ezt a folyamatot, hiszen megszabta a szakszervezeti munkát (9. pont) és a választási részvételt (11. pont), s a Bordiga fogalmazta 21. pont perspektivikusan mindazokat kizárta a szervezetből, akik nem fogadták el ezeket a direktívákat. A Komintern (és persze Bordiga) célja egyébként éppen nem a baloldali radikálisok, hanem a jobboldal és a reformizmus ellen irányult, amelyet sokkal veszélyesebbnek láttak a forradalomra nézve (nem utolsósorban a Magyar Tanácsköztársaság tragikus bukására is gondolva).

A KAPD Jan Appelt (álnevén Max Hempel) és Franz Jungot küldte Moszkvába, hogy a Komintern vezetőivel tárgyaljanak a párt csatlakozásáról. Igen kalandos úton jutottak el Szovjet-Oroszországba: Cuxhavenben egy KAPD-s matróz felcsempészte őket a „Senator

a plénumon nagy sikert aratott, utána azonban heves vitákat gerjesztett a kommunisták között. Radek egyébként már 1919-ben azon a véleményen volt, hogy a német kommunisták vessék ki soraikból a „nacionál-bolsevikokat”.

Schröder” nevű kereskedelmi hajó fedélzetére, ahol titokban agitálva maguk mellé állították a legénységet. Helgolandnál a kabinjába zárták a kapitányt és a tengerésztiszteket, majd az eltérített hajóval éppen május elsején futottak be Murmanszk kikötőjébe, ahonnan azután vasúton Petrográdba utaztak. Fordulatos útjuk nagy figyelmet és derűtséget keltett, maga Lenin is szívesen találkozott a „kalóz elvtársakkal”. Ekkor még ő sem zárkózott el a baloldali radikálisoktól; Zinovjev, a Komintern elnöke és mindenekelőtt Buharin pedig egyenesen amellel szállt síkra, hogy Lenin frissen megjelent baloldaliság-brosúrája immár érvényét veszítette, és a baloldaliakat teljes jogú tagként fel kell venni az Internacionáléba. A KAPD kilátásai tehát nem voltak eleve rosszak. Ám a dolgok mégsem így alakultak.

Appel és Jung a KAPD felvétele érdekében (egyébként pedig a párt berlini irányzatával teljes egyetértésben) vállalta, hogy a párt megszabadul mind a Rühle-féle szervezetellenes platformtól, mind pedig a hamburgi „nacionál-bolsevikoktól”. A tárgyalások kezdetben egészen jól haladtak. A Komintern is hajlandó volt engedményekre: egy időre háttérbe szorult az a követelés is, hogy a KAPD és a KPD újra egy pártot alkosson. A KAPD helyzete ugyanakkor nem volt egyszerű, hiszen a Komintern minden országból csupán egy szekciót ismert el. Ennek ellenére „szimpatizánsként” tulajdonképpen teljes jogú tagságot ajánlottak fel a pártnak, szavazati joggal és állandó képvisellel. Appel és Jung általában véve elégedett volt az elért eredményekkel. Sietve hazaindultak, hogy a Komintern nemsokára kezdődő második kongresszusa előtt beszámolhassanak az eredményekről, és dönthessenek a KAPD részvételéről. Látszólag minden rendben volt, amikor hirtelen összezavarodtak a dolgok.

A problémát elsősorban az okozta, hogy németországi elvtársaik nem kaptak hírt Appelről és Jungról, s még abban sem voltak biztosak, hogy egyáltalán eljutottak-e Szovjet-Oroszországba. Így a KAPD-központ – biztos, ami biztos – még egy delegációt indított útnak. Ezúttal azonban éppen a megrendült státusú drezdai platform vezéralakja, Otto Rühle és – őt néhány nappal követve – az 1918. novemberi, rövid életű Braunschweigi Tanácsköztársaság egykori elnöke, August Merges utazott, aki szintén a szervezetellenes álláspontot

vallotta. Rühle eleve nem lelkesedett a nemzetközi centralizáció ötletért, Szovjet-Oroszországba érve pedig igazolva látta saját fenntartásait. Útjáról így számolt be:

„Illegálisan utaztam Oroszországba. Nem volt sem egyszerű, sem veszélytelen, de végül is sikerült. Június 16-án léptem orosz földre, és 19-én már Moszkvában voltam.

Németországból sietve kellett elindulnom. Áprilisban, a moszkvai meghívót követően a KAPD két elvtársat küldött a Végrehajtó Bizottsághoz, hogy tárgyaljanak a Harmadik Internacionáléhoz való csatlakozásról. En úgy értesültem, hogy ezt a két elvtársat hazafelé menet Észtországban letartóztatták.⁹⁰ Azonnali szükség volt tehát a tárgyalások újrakezdésére és továbbvitelére; de arra is, hogy – amennyiben lehetséges – a KAPD-t ezekről egy beszámolóban tájékoztassuk, hogy így még a kongresszus kezdete előtt megkaphassuk a párt utasításait. (...)

Amiket ezután tapasztaltam, már kevésbé voltak kellemesek. Radekkel való első beszélgetésem kemény vita volt. Több órán át tartott. És részben igen vehemensen. Radek minden egyes mondatát mintha csak a *Die Rote Fahne*-ből vágták volna ki. Minden érve a spartakisták érve volt. Végül is Radek nem más, mint a KPD atyaistene. (...)

A Moszkvában velem szemben alkalmazott módszerek erős idegenkedést váltottak ki belőlem: akárhová néztem, politikai bűvészkezdést láttam, blöffökre alapozott játszmát, harsogó forradalmi jelszavakat hallottam, amelyek az opportunisták háttérét voltak hivatottak elleplezni. Legjobb lett volna azonnal elindulni és otthagyni az egészet. Mégis úgy döntöttem, hogy maradok, legalábbis a másik delegátus, Merges elvtárs érkezéséig.

Az időt némi tájékozódásra használtam fel.

Először is körülnéztem Moszkvában, lehetőleg hivatalos kalauzolás nélkül, hogy betekintést nyerjek olyan dolgokba is, amelyeket nem szándékoztak a kirakatba tenni. Utána hosszú autós utazást tet-

⁹⁰ A hír nem volt igaz. Appel és Jung már visszafelé utazott, mikor Rühle és Merges Moszkvába érkezett.

tem. (...) Több volt a kellemetlen élmény, mint a kellemes. Oroszország minden porcikáját betegség sorvasztotta.”⁹¹

Rühle és Merges elutasította, hogy részt vegyen a Komintern második kongresszusán, noha Lenin, Zinovjev és Buharin is erre kérte őket. Hazatérve azonban azt kellett látniuk, hogy Appel és Jung beszámolója alapján a KAPD vezetése (Gorter és a berliniek támogatásával) és tagságának nagy része már úgy döntött, hogy mind Rühlet és a drezdaiakat, mind pedig a hamburgi nacionál-bolsevikokat eltávolítják a pártból, és a KPD-hez való csatlakozás kivételével lényegében elfogadják a Komintern feltételeit. Cserébe a KAPD-t 1920. december 5-én „szimpatizánsként” felvették a Kominternbe. A párt megfigyelői minőségben vehetett részt a Komintern munkájában, és Arthur Goldstein, majd Adolf Dethmann személyében állandó képviselőt küldhetett a KI Végrehajtó Bizottságába. A Komintern ugyanakkor ragaszkodott hozzá, hogy a következő kongresszusig a KAPD-nek csatlakoznia kell a KPD-hez, mivel egy országot csak egy szekció (helyi kommunista párt) képviselhet. A KAPD ezt a feltételt elutasította:

„Elvtársak! Proletárok!

December 5-én Németország Kommunista Pártja szimpatizánsként felvételt nyert a Kommunista Internacionálé tagjai közé. A KAPD és programja szemben áll a VKPD-vel, amely 1920 novemberében jött létre a Független Szociáldemokrata Párt balszárnyából és a Spartakus-szövetségből (KPD), és amely a III. Internacionálé teljes jogú szekciója. A KAPD ellenzi a Kominternnek a II. kongresszuson lefektetett alapelveit. A KAPD ebben a taktikában az opportunizmus nyílt veszélyét látja. (...) A KAPD a Spartakus-szövetség egykori ellenzékéből alakult. A KPD vezetése Oroszország segítségével áskálódik ellenünk. A parlamentarizmus meghódította vezetőit, Levit, Thalheimert, Kickert és a többieket – Radek és Bronszkij befolyása alatt. Ezek minden eszközt felhasználtak, hogy a KAPD-t lehetetlenné tegyék. Minden eszközt megragadtak, hogy szétverjék a KAPD-t. Ám ennek ellenére a pártot a Komintern szimpatizánsaként felvették a szervezetbe, és jogot kapott, hogy tanácsadói minőségben egy kép-

⁹¹ Otto Rühle: *A Report from Moscow, 1920*. London, 1989.

viselőt küldhessen a Végrehajtó Bizottságba. A KAPD, amely mindig hangsúlyozta a Harmadik Internacionálé megalakításának szükségességét és a Szovjet-Oroszországgal való egységet, kész arra, hogy az Internacionálé valamennyi ellenzéki elemét egyesítse az opportunizmus ellen vívott harcban. (...)”

A kiáltvány folytatásában leírták, hogy milyen kérdésekben tér el a véleményük a Komintern hivatalos irányvonalától:

„Nézeteinket kifejtettük a Lenin elvtárshoz intézett nyílt levélben. (...) Nyugat-Európa különbözik a döntően agrárjellegű Kelettől: az eltérő termelési feltételek eltérő osztályhelyzeteket és más szellemi struktúrát eredményeznek. Nyugat-Európát a bankszféra és a tőke érdekei irányítják, amelyek a gigantikus méretű proletariátust szellemi és anyagi rabszolgaságra kárhoztatják, és amelyeknek védőszárnya alatt valamennyi burzsoá és kispolgári osztály egyesül. Ez a proletárokat arra kényszeríti, hogy önállóan lépjenek fel a forradalomban: ezt csak az ipari szervezeteken keresztül, a parlamentarizmus teljes elvetésével tehetik. (...) A Harmadik Internacionálé véleménye szerint a nyugat-európai forradalomnak az orosz forradalom útját kell követnie. A KAPD úgy látja, hogy a Nyugat forradalmát saját törvényei irányítják. A Harmadik Internacionálé úgy véli, hogy nyugaton a forradalom képes lesz kompromisszumos szövetségre lépni a kispolgársággal, a kisparasztokkal, sőt, akár bizonyos burzsoá pártokkal is. A KAPD szerint ez lehetetlen. A Harmadik Internacionálé úgy véli, hogy (a forradalom alatt) ezek a polgári erők számtalan szakadáson mennek majd keresztül. A KAPD szerint ezek a burzsoá és kispolgári erők egységfrontot fognak alkotni a proletariátus ellen, egészen a forradalom győzelméig. A Harmadik Internacionálé alábecsüli az észak-amerikai és nyugati tőke hatalmát. A KAPD ezekre alapozza taktikáját. A Harmadik Internacionálé nem törődik a bankszféra és az üzleti szféra erejével, amely képes az összes burzsoá osztály egyesítésére. Ezzel szemben a KAPD taktikáját a tőke ezen egységesítő ereje határozza meg. (...) A KAPD taktikájában elsőrendű kérdés a munkások szellemi felszabadítása. A KAPD (...) leszögezi, hogy a szakszervezeteket el kell pusztítani, és a proletariátusnak jobb fegyverekre van szüksége. Ugyanezért elutasítja a parlamentarizmust is. (...) A KAPD minden

országban pártokat kíván létrehozni, amelyek csakis kommunistákból állnak majd. Ezeknek a kezdetben kicsiny pártoknak a példája a proletariátus többségét megragadja majd, akik így tömegekből kommunistákká válnak. A Komintern számára a tömegek az eszközt jelentik; a KAPD számára ők a cél.”⁹²

A KAPD igyekezett meggyőzni a Komintern tagságát, a többi kommunista pártot saját igazáról. Lenin „baloldaliság”-brosúrájára a holland Herman Gorter válaszevelet írt, amelyet nyílt levélként tettek közzé. Érdemes megfigyelni, hogy Lenin támadó írására Gorter még mindig a tisztelet hangján igyekszik válaszolni. Ez nem pusztán taktika volt – Lenint ekkor a baloldaliak még valóban a forradalom egyik legfontosabb vezetőjeként tisztelték. Gorter egyébként első sorban azt az általa tételezett lenini tézist igyekezett cáfolni, hogy az orosz forradalom példájának követése szinte kötelező a világ minden országában. Ő – nem meglepő – jelentős különbségeket látott Oroszország és Nyugat-Európa között, és ennek tulajdonította a két terület forradalmi mozgalmának eltéréseit. A nyílt levél részletesen tárgyalta a jól ismert ellentéteket: az antiparlamentarizmust, a szakszervezetek kérdését, a tömegek és a vezetők viszonyát stb., és bár „alapvető különbségekről” ír, mégis az egész szöveget a meggyőzni akarás, a közös harc igénylése hatja át. Később látni fogjuk, hogy Gorter véleménye miként változott meg oly mértékben, hogy 1923-ban már magát az orosz forradalmat is megkérdőjelezte, burzsoá forradalomnak minősítette.

Az 1921. év sorozatos kudarokat hozott a kommunista mozgalomnak. Különösen igaz volt ez Németországban, ahol a két kommunista párt márciusban felelőtlen felkelésre buzdította követőit. Erre az adott indokot, hogy a szociáldemokrata belügyminiszter, a Ruhrvidéki felkelés „pacifikálásával” nevet szerző Carl Severing úgy döntött: „pacifikálni” fogja a közép-németországi iparvidéket is, ahol a munkások (és a jobboldali nacionalista csoportok) még jelentős mennyiségű fegyverrel rendelkeztek, és ahol az államhatalom különösen

⁹² Manifesto of the German Anti Parliamentarians to the Proletariat of the World. Origins of the KAPD. *Workers Dreadnought*, 1921. január 29.

gyenge volt. A területen mind a VKPD-nek, mind pedig a KAPD-nek komoly bázisa alakult ki, ráadásul a KAPD-nek már 1920 óta voltak itt illegális „harc szervezetei” (*Kampforganisationen*), amelyekben a munkások többnyire sportszakosztálynak vagy éppen turistaklubnak álcázva gyakorolták a fegyverforgatás és a közelharc technikáit. Ezeknek a csoportoknak titkos fegyverraktárai is voltak, és gyorsan mozgósítani lehetett őket. Közép-Németországban a Karl Plättner vezette csoportok voltak a legjelentősebbek. Egy nagyobb csapatot a teljesen megbízhatatlan, ám igen népszerű Max Hölz „irányított”, akit 1920-ban kirúgtak a KPD-ből, és a KAPD tagja lett. E csapatok már korábban is végrehajtottak kisebb akciókat, üzleteket és gyárakat fosztottak ki, majd szerzeményüket szétosztották a munkanélküliek között, de nemegyszer szakszervezeti pénztárakon is rajtaütöttek. Az így szerzett pénzt is elosztották.

A rendőrség és a hadsereg akcióira válaszul a VKPD néhány vezetője elhatározta, hogy eljött az idő a „forradalom kicsikarására”. A VKPD-ben már hónapok óta folyt a vita az offenzív akciót szorgalmazó Brandler és követői, valamint a mérsékeltebb politikát, az agitációt és a pártszervezést javasló Levi és Clara Zetkin között. Hosszas viták folytak a Komintern VB-ben is arról, hogy eljött-e a hatalom fegyveres megragadásának ideje Németországban. Többen így gondolták, főleg Buharin és Zinovjev, nem utolsósorban a Brandler-féle túlzó információk alapján. Ezért a Brandlerékkal rokonszenvező Kun Bélát Berlinbe küldték, miután (az akciót egyébként fenntartásokkal fogadó) Lenin személyesen látta el instrukciókkal. Kun feladata vélhetőleg a Brandler- és a Levi-frakció összebékítése lett volna, ám az „események sűrűjébe” csöppenve egyértelműen az offenzív taktikát támogatta. Jellemző, hogy ugyanakkor a VKPD vezetése Trockij aláírásával táviratot kapott a Komintern VB-től: „Amennyiben K. B. osztobaságokat kezd elkövetni, küldjék vissza Oroszországba.”⁹³ Az ese-

⁹³ *Unser Weg*, 1921. 8–9. sz. 241. Idézi Székely Gábor: Kun Béla a Kommunista Internacionáléban. Áttekintés. In: Milei György (szerk.): *Kun Béláról*. Tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1988. 484–527.

mények után Paul Levi nyilván nem kis elégtétellel tette közzé ezt a dokumentumot...

A sztrájkra és felkelésre szólító felhívások meglehetősen visszhangtalanok maradtak, még a két kommunista párt militánsainak egy része sem nézte jó szemmel a kalandorakciót. A harcra a VKPD adta meg a jelet, de a KAPD is azonnal csatlakozott. Franz Jung Eislenbe és Leunába utazott, ahol közös akcióbizottságot hoztak létre a VKPD-vel. Az erőviszonyok azonban cseppet sem voltak kedvezőek, a szervezés pedig egyenesen csapnivaló volt.

Hölz, aki afféle proletár Robin Hoodnak képzelte magát, lelkesen vezette a harcba embereit, és úgy vélte, hogy az ellenük vezényelt katonákat majd személyes varázsával fogja a saját oldalára állítani. Nem így történt, ráadásul Hölz arra is képtelennek bizonyult, hogy másokkal összhangban dolgozzon. Ahelyett, hogy Leunába sietett volna, ahol a KAPD és a VKPD egységei válllvetve harcoltak, hagyta, hogy 2000 fős csapatát bekerítsék és tíznapos csatában felmorzsolják. Közben Leunában a rendőrség verte le a sztrájkolókat, 34 munkást a helyszínen felkoncolt. A végeredmény siralmas volt: több száz halott, több ezer bebörtönzött proletár. A VKPD tagsága jelentősen csökkent az események hatására. Érdekes, hogy a KAPD-nél ilyen mértékű csökkenés nem történt: bár a pártvezetésben és Leunában sokan úgy gondolták, hogy Hölzöt legjobb lett volna lelőni, az ország nagy részében legendás partizánvezérként tekintettek rá, és sokak szemében a KAPD „Hölz pártja” volt. Egyébként nem sokáig: Hölz 1921 novemberében visszaigazolt a VKPD-hez (és jóval később még az NDK vezetésének is komoly gondot okozott, hogy forradalmi hősként vagy lelkiismeretlen kalandorként ábrázolják-e...)⁹⁴

⁹⁴ Hölz bombasztikus, de igen szórakoztató önéletrája: *Vom „Weissen Kreuz” zur Roten Fahne*. Verlag Neue Kritik, Berlin, 1927. – Hölz 1928-ban amnesztiával szabadult életfogytiglani büntetéséből, ezután a Szovjetunióba távozott, ahol rövid hezitálás után hősként üdvözölték. A leningrádi hajógyárban 1931-ben gyártott kereskedelmi hajók egy típusát is róla nevezték el: a Max Hölz I. és II. a spanyol polgárháború idején fegyvereket szállított a köztársaságiaknak, de 1935-ben a francóisták mindkettőt elfogták. Közben Max Hölz (1933-ban vagy 1934-ben) a Gulagon vesztette életét.

A Lenin „baloldaliság”-brosúrája körül kialakuló vita, valamint a német párton belüli problémák fél év alatt meglehetősen megrontották a viszonyt a KAPD és a Komintern VB között. Ebben különösen nagy szerepet játszott a márciusi akció kudarca, a kronstadti felkelés leverésének híre, valamint a NEP meghirdetése. A Komintern III. kongresszusán (1921. július 23. és augusztus 7. között) véglegessé vált a szakítás a baloldali radikalizmus és a Komintern irányvonala között.

A Komintern III. kongresszusára delegált KAPD-küldöttséget ismét Jan Appel vezette. Gorter és Pannekoek is ezt támogatta, mivel úgy vélték, ha valaki, hát ő még képes lesz megakadályozni a végleges szakítást, és elfogadtatni a KAPD szempontjait. Appelt azonban a kongresszuson ezúttal már intrikák és ultimátumok özöne fogadta. Nem kapta meg a felkészüléshez szükséges dokumentumokat sem. Radek mindenképpen arról igyekezett meggyőzni őt, hogy a KAPD-nek csatlakoznia kell a VKPD-hez. Appel ugyanakkor saját szemével győződhetett meg róla – akár egy évvel korábban Rühle –, hogy a szovjet-oroszországi proletárok helyzete korántsem olyan rózsás, mint ahogy azt a propaganda lefesteni igyekezett. Titokban találkozott a kronstadti lázadás néhány részvevőjével is. Az a meggyőződés alakult ki benne, hogy az 1921-es márciusi akció részben éppen a kronstadti tragédia nemzetközi álcázására szolgált. Ez is jól mutatja, hogy ekkor már milyen mélyen gyökerezett a bizalmatlanság a két irányzat között.⁹⁵ Appel (alias Hempel) felszólalt a kongresszuson és kifejtette pártja politikáját. Tagadta azokat a leginkább Trockij által hangoztatott vádakokat, amelyek szerint a KAPD anarchista, kispolgári szerveződés, és kifejtette a pártról vallott koncepcióját is:

„Eltársak! Meghallgatva Radek elvtárs beszámolóját a Kommunista Internacionálé által követendő taktikai irányról, kifejezhetem

⁹⁵ A két esemény lényegében egy időben történt. Ez technikai szempontból is valószínűtlenné, szinte lehetetlenné teszi, hogy a szovjet „külpolitikának” ilyen szándékai lettek volna. Kun Béla németországi küldetéséről pl. már a kronstadti felkelés előtt döntés született: Lenin 1921. február 26-án fogadta őt. Lásd *Kun Béla*ról. Tanulmányok 490.

egyetértésünket annak első megfogalmazásával addig, ameddig az összhangban van az általunk a világgazdaság helyzetéről tapasztalatokkal – nevezetesen azzal, hogy bizonyosnak látjuk a kapitalista termelési mód közelgő bukását, amely szükségszerűen a proletárforradalom teljességébe torkollik. Ám ha azt a kérdést tesszük fel, hogy milyen módon kell végigvinnünk ezt a forradalmat, milyen helyet kell a forradalmi proletariátusnak elfoglalni a harcok során – itt igenis látunk különbségeket. Mivel csak rövid időm van a felszólalásra, igyekszem a lehető legtömörebben rámutatni ezekre a különbségekre.

Figyeljünk meg az 1917-es évet, az oroszországi forradalmat. Vagy ugyanígy a németországi és ausztriai forradalmakat; bármelyiket tekintjük is, egy tény világos: a harcoló proletariátus által alkalmazott szervezeti forma minden esetben a szovjet volt. Németországban ezeket tanácsoknak hívjuk. Ez volt a proletariátus harci iránya, a dolgozó tömegek szervezeti formája. De ugyanezt igazolják a kisebb jelentőségű forradalmi harcok, így pl. az itáliai gyárfoglalások is. A proletariátus létrehozta saját tanácsait, vagyis szervezeti formáját; a korábbi üzemi bizottságok helyébe ma tanácsokat alakítanak, így pl. az angliai nagy bányászsztrájkok részvevői (ezt a valódi forradalmi vezetést az üzemi megbízottak – *shop stewards* – biztosítják). 1918 után a német proletariátus összes forradalmi harcát – a legkisebbtől a legnagyobbig – a munkástanácsokra alapozta. Ez az, amit a forradalom mutat nekünk. Efelé kell irányítanunk figyelmünket, ezt kell kifejtelnünk. És ezt elvégezve nyíltan le kell szögeznünk: mivel ez a proletárok által követett vezérfonal, így nekünk, kommunistáknak, akik a forradalom vezetésére törekszünk, és azt valóban el is kell érniünk, ugyanezen módszer szerint kell a proletariátus forradalmi szerveződésének kérdését megközelítenünk.

Ez az, amit mi, a Kommunista Munkáspárt (KAPD) vallunk – és ez nem a holland Gorter elvtárs agyszüleménye, ahogyan ezt Radek elvtárs hiszi, hanem ellenkezőleg, az összes, 1918 óta folytatott harcunk tapasztalatainak eredménye. Mi, munkások, nem vagyunk nagy teoretikusok, számunkra harcunk tapasztalatai jelentik a legfontosabb vezérlőelvet. Elértünk egy pontra, ahol támpontot kell adnunk a forradalmi munkásoknak – azoknak, akik valóban részt kér-

nek a harcból –, segítő kezet kell nyújtanunk, hogy szakíthassanak a munkásmozgalom régi szervezeti formáival, és kiépíthessék azokat az új szervezeti formákat, amelyek a forradalom győzelmét lehetővé teszik.

Mindez világossá válik, ha arra gondolunk, hogy mi is volt a régi munkásmozgalom – vagy pontosabban mik voltak a céljai ennek a munkásmozgalomnak a forradalmat megelőző időkben. Egyrészt képviselők küldése – a munkásosztály politikai szervezetein, a politikai pártokon keresztül – a parlamentekbe és a kapitalizmus más reprezentatív szerveibe; ezt a burzsoázia és a bürokrácia is a munkásosztály képviselőjének megfelelő formájaként ismerte el. Ez volt az egyik feladat, amely aztán meghatározta a többi is. Az akkori körülmények között ez helyesnek mondható. A gazdasági szervezetek igyekeztek a munkások kapitalizmus alatti helyzetét javítani, a munkásokat harcra buzdítani, illetve amikor a harc már lehetetlenné vált, tárgyalásokat folytatni. Igyekszem a lehető legvilágosabban fogalmazni. Ezek voltak a háborút megelőző időszak munkásmozgalomának legfőbb feladatai.

Ám a háború kitörése új kérdéseket vetett fel. Ekkor a munkásszervezetek számára már nem lehetett központi kérdés a magasabb bér vagy a parlamenti jelenlét, amelynek segítségével egy kicsit több engedmény juthat a munkásoknak. Ez reformizmus. Támadóink állandóan az aktuális helyzettel érvelnek – erről nem mi tehetünk, és készséggel elhiszük, hogy ti sem ezt akartátok! –, ám mégis: ha továbbra is a régi munkásmozgalom által kijelölt csapáson haladtok, akkor akarva-akaratlan beleragadtok annak sarába, és nem mozdulhattok el róla többé, még a különféle tézisek tonnái sem ránthatnak ki onnan benneteket.

Az összes tapasztalat ezt mutatja. Alapos oka van annak, hogy a régi munkásmozgalom szervezeti felépítése olyan volt, amilyen. Hiszen mire van szükség ahhoz, hogy valaki bekerülhessen a parlamentbe? Nem forradalmi harcokra, hanem csupán az adott állam viszonyainak alapos ismeretére, vitaképes személyiségekre, amilyenek a vén parlamenti rókák, akik küldözgethetik a beszámolóikat stb. Semmi többre. Mire van szükség a gazdasági harc arénájában?

A munkások vegyülékére, szakszervezetekre, amelyeket olyan szorgalmas vezetők irányítanak, akik képesek tárgyalni a munkaadó cégekkel. A vezetők hűségese az ilyen szervezetekhez, kiállnak értük. Pénzt gyűjtenek a jövőbeni sztrájkok támogatására. Szolidaritási bizottságokat állítanak fel, amelyek a szakszervezetek lelkét jelentik. A szakszervezetek olyan eszközök, amelyek által a munkásosztály egy bizonyos célt igyekszik elérni: viszonylag kényelmesebb életet a kapitalizmus viszonyai között.

(...)

Eltársak, hátra van még, hogy röviden felvázoljam, pontosan milyen szerveződési formát kell a harcoló proletariátusnak felvállalnia... A proletariátusnak nem szabad továbbra is olyan módon szerveződnie, amely csak arra nyújt számára lehetőséget, hogy képviselőket küldjön a kapitalista állam politikai és gazdasági szervezeteibe, azzal a céllal, hogy ezáltal felhasználja a burzsoá demokráciát. Ellenkezőleg, a proletariátusnak a forradalomra kell szerveződnie. Az orosz, a német és az osztrák forradalmak tapasztalatai – beleértve az elszigetelt küzdelmek tapasztalatait is – megmutatták, hogy milyen irányvonalat kell a proletariátusnak követnie és hogyan kell megszerveznie önmagát. Ezért mi azt mondjuk: a kommunistáknak most kemény magot kell formálniuk, keretet kell létrehozniuk, amelyet a proletariátus sajátjának fogadhat el, amikor saját fejlődése harcra kötelezi. És miből áll ez a keret?

A gyári szerveződésekben fejlődik ki, amelyek összekapcsolódnak iparágak, ipari szektorok és tartományok szerint. Ma még csak kevesen vannak. (Azt halljuk, hogy „egyre kevesebben lesznek”.) Ők tartják ma magasan a színvonalat, ők tartják fenn a szerveződési kereteket. De amikor majd újra fellángolnak a harcok, még nagyobb és még jelentősebb szerepet fognak játszani. Ezt kell most felismernünk. Így kell a III. Internacionálé taktikáját megfogalmazni, és akkor megteesszük az első lépést előre.

Hogy fenntartsák ezeket a szervezeteket, hogy vezessék őket, hogy képesek legyenek fenntartani a folyamatosságot, hogy képezék az egész osztályformációt, a proletariátusnak szüksége van a Kommunisták Pártra, de nincs szüksége egy olyan fajta Kommunista

Pártra, amelynek különböző szervei nem képesek vezető szerepet betölteni, és amelynek a működése csak a központ által kiadott direktívákra korlátozódik. Amire a proletariátusnak szüksége van, az egy jól kiképzett párt, acél maggal. Minden egyes kommunistának teljesen kifejlődött kommunistának kell lennie, ez a célunk, és bármilyen pozícióban találja is magát, képesnek kellene lennie a vezető szerep betöltésére. Minden körülmények között képesnek kellene lennie ellenállni mindenféle támadásnak, bármilyen küzdelemben vesz is részt; és Programja az, ami megadja neki a gerincét, amely egyenesen tartja. Másrészről, egyedül az Elvtársaival közösen hozott döntések kötelezhetik tárgyalások megkezdésére. Ezekben a kérdésekben a legszigorúbb fegyelemnek kell uralkodnia. Itt nem lesz bocsánat. Ellenkezőleg, kizárások, büntető intézkedések lesznek bármikor és bárhol, amikor és ahol szükséges. Ez a párt lesz, röviden, az acél mag, amely tudja, hogy mit kell tennie, keményen kitart, kiállja a harcba a próbát, s többé nem tárgyal, hanem folyamatosan harcol. Egy ilyen Párt csak akkor jöhet létre, ha valóban beleveti magát a küzdelembé, szakít a szakszervezeti és pártmozgalom régi maradványaival, azok reformista módszereivel (a szakszervezeti mozgalom is része ennek), és ha teljesen lemond a parlamentáris útról. A Kommunistáknak szakítaniuk kell mindezekkel, felégetniük maguk mögött minden utat, amely visszavezethet a burzsoáziával való tárgyalásokhoz. Nemcsak a tárgyalások módszere jelent visszatérést a burzsoáziához való alkalmazkodáshoz, hanem az együttműködés, a burzsoázia által nyitva hagyott pozíciókban való aktív szerepvállalás is, az osztály-ellenség megannyi csapdája, amely a forradalmi energia felszívását és szétosztatását szolgálja. A Kommunistáknak mindezt el kell utasítaniuk, és amikor ezektől a módszerektől gondosan megtisztították soraikat, akkor fogják magukat igazán rászánni a legkövetkezetesebb forradalmi munkára...

És ha mindezeket az ügyeket nemzetközi szemszögből nézzük, akkor azt találjuk, hogy össze tudjuk gyűjteni azokat az erőket, amelyek képesek lesznek előrevinni ezt a struktúrát, az osztály emberi

anyagát, amelyre felépül ez az épület, ezek a nemzetközi munkásszerveződések, ez a forradalmi internacionálé.”⁹⁶

A kongresszus idején a KAPD küldöttei számos beszélgetést folytattak más országok képviselőivel is, igyekeztek nemzetközi kapcsolatokat találni, persze elsődlegesen a különféle baloldali ellenzéki csoportosulások tagjaival. Hogy ez nem ment mindig egyszerűen, azt jól mutatja Bernard Reichenbach KAPD-küldött visszaemlékezése:

„Meglehetősen sok beszélgetésre nyílt alkalom, különösen a Munkásellenzék tagjaival. Néhány nappal a Komintern III. kongresszusának a kezdete előtt Alekszandra Kollontaj (...) meglátogatott szállodai szobámban, és elmondta, hogy meg fogja támadni Lenin érvelését a NEP-pel kapcsolatban. Mivel tartott tőle, hogy ezért letartóztatják, megkért rá, hogy rejtsem el biztos helyre beszédének szövegét. Igent mondtam, és a következő futárral elküldtem az írást Berlinbe, a KAPD Végrehajtó Bizottságának.

Az ülés, amelyen Kollontaj elmondta a Munkásellenzékéről szóló híres beszédét, életem egyik meghatározó élménye volt. Az emelvényen többek között ott ült Lenin, Trockij, Radek, Zinovjev és Buharin is. Kollontaj hátat fordított nekik, arccal a közönségnek beszélt (...). Először németül, a Komintern hivatalos nyelvén adta elő mondandóját. Mikor befejezte, megismételte franciául is – meglehet, nem bízott a tolmácsokban. Végül az egész szöveget elmondta oroszul. Mikor befejezte, a teremben néma csönd uralkodott. Lenin egy szót sem szólt, bár mindvégig jegyzetelt. A választ Trockij adta meg. Igyekezett banalizálni az elhangzottakat, Kollontajt »érzelgősnek« nevezte, aki túl széplelkű a forradalom durvaságához, amely vaskezeset követel. Egyik felszólaló sem az érvelést támadta: igyekeztek az egész kritikát Kollontaj személyiségéből levezetni.

A színpalak mögött azután Trockij »elbeszélgetett« vele. Kollontaj végül visszakozott, és kapitulált a pártfegyelem előtt. Néhány nap múlva ismét felkeresett, és vissza akarta kérni a kéziratot, amely már nem volt nálam. Később elvtársaim lefordították, és németül kiad-

⁹⁶ Max Hempel's Speech, Moscow, 1921. www.geocities.com/athens/acropolis/8195/hempel.htm (2005. december 12.)

ták a szöveget. Mikor visszatértem Berlinbe, a KAPD úgy látta, hogy nincs értelme továbbra is a Kominternhez tartoznunk.”⁹⁷

Appel és Reichenbach végül elhagyta a kongresszust. A KAPD kizárása visszavonhatatlanná vált. Lenin így kommentálta a történeteket:

„...Jelenleg a Németországi Kommunista Párt súlyos helyzetét még jobban megnehezíti a silány kommunisták leszakadása a baloldaltól (KAPD)(...). A »baloldaliak«-at, vagy a »ká-á-péisták«-at éppen eleget figyelmeztettük a nemzetközi porondon, a Kommunista Internacionálé II. kongresszusától kezdve. Amíg, legalábbis a befolyásosabb országokban, nem alakultak ki eléggé erős, tapasztalt, befolyásos kommunista pártok, el kell tűrnünk félanarchista elemeknek nemzetközi kongresszusainkon való részvételét, sőt, részvételük bizonyos mértékig még hasznos is. Hasznos annyiban, amennyiben ezek az elemek szemléletes »elrettető példaul« szolgálhatnak a tapasztalatlan kommunisták számára, és annyiban is, amennyiben ők még képesek tanulni.(...) Magától értetődik azonban, hogy a félanarchista elemeket csak módjával lehet és kell megtűnni. Németországban igen sokáig tűrtük meg őket. A Kommunista Internacionálé III. kongresszusa pontos határidőt megszabó ultimátumot intézett hozzájuk. Ha most maguktól távoztak a Kommunista Internacionáléból, annál jobb. Először is, megkímélnék bennünket attól a fáradságtól, hogy kizárjuk őket. Másodszor, most minden ingadozó munkás előtt, mindenki előtt, aki a régi szociáldemokrácia opportunistusa iránti gyűlöletből vonzódott az anarchizmushoz, rendkívül sokoldalúan és rendkívül szemléltetően beigazolódott, pontos tényekkel bebizonyosodott, hogy a Kommunista Internacionálé türelmes volt, hogy egyáltalán nem kergette el azonnal és feltétlenül az anarchistákat, hogy figyelmesen meghallgatta őket és segítette őket a tanulásban.”⁹⁸

⁹⁷ Bernard Reichenbach: The KAPD in Retrospect. An Interview with a Member of the Communist Workers Party of Germany. *Revolutionary History*, 5. évf. 2. sz. 1994. tavasz. (Az interjút Reichenbachkal Rudi Dutschke készítette az 1970-es évek elején.)

⁹⁸ Levél a német kommunistákhoz. LÖM 44. 85–86.

A nemzetközileg egyre inkább elszigetelődő KAPD céljává az új internacionálé megszervezése vált. Szövetségeseket keresett a különféle baloldali kommunista csoportokkal. Így alakult meg 1923-ban a Kommunista Munkásinternacionálé (Kommunistische Arbeiter-Internationale – KAI). Programját Herman Gorter írta. Gorter, akit Trockij „széplelkű fűzfapoétának” titulált (valóban – nem túl jelentős – költő volt), keserű szavakkal jellemezte a szovjet-országi irányvonalat. A „nyílt levél” tiszteletudó hangja már a múlté volt. Gorter az orosz forradalmat kétarcúnak nevezte, amelynek egyszerre van proletár- és „burzsoá- illetve parasztkapitalista” karaktere. A forradalmat időben két részre osztotta: 1917-től Kronstadtig, illetve a NEP meghirdetéséig, és az utána következő periódusra. Az első időkben jelentkező burzsoá-demokratikus tendenciák a másodikban uralkodóvá váltak. Proletár jellegű intézkedés az államosítás, a munkás- és katonaszovjetek felállítása. Ám a földosztás és a parasztszovjetek felállítása már burzsoá jellegű intézkedés. A földosztást – mint a kistulajdonosi rétegeknek tett engedményt – Gorter amúgy is a bolsevikok legnagyobb tévedésének tartotta. Ezt követően a forradalom, véleménye szerint, már egyenes úton haladt a bukás felé.⁹⁹

Ám az új Internacionálé (amely tulajdonképpen immár a negyedik volt, így Trockijé csak az ötödik lehetett volna) nem bizonyult túl sikeresnek. Sikerült ugyan kapcsolatokat teremteni több európai ország (így Bulgária, Ausztria, Svédország, Nagy-Britannia) baloldali kommunistaival, valamint USA-beli és ausztrál csoportokkal, ám éppen ez a lépés vezetett a másik jelentős baloldali erővel, az olasz baloldali frakcióval való szakításhoz. Bordiga és követői még korántsem adták fel a Komintern visszahódításához fűzött reményeiket, és sokkal inkább valamiféle nemzetközi baloldali platform kialakításában gondolkodtak, semmint hogy mindent előről (és persze tulajdonképpen a nulláról) kezdve egy vadonatúj Internacionálé életre galvanizálásán munkálkodjanak.

Több eredményt hozott a KAPD-nek a németországi üzemi szervezetekkel való együttműködés.

⁹⁹ Herman Gorter: *The Communist Workers' International*. London, 1977.

Németország Általános Munkásszövetségével (AAUD) a KAPD már megalakulásakor felvette a kapcsolatot, annál is inkább, mert a két szervezet tagsága között jelentős volt az átfedés. Mindkét szervezet elutasította a hagyományos szakszervezeteket, ám az AAUD-n belül jelentős pártellenes irányzatok is léteztek, mindenekelőtt Szászországban és Frankfurtban. Sokan úgy vélték, hogy csak egyetlen szervezetre van szükség, amely magában foglalja az összes funkciót. Ezek a KAPD-t a „vezérek pártjának”, önjelölt elitcsapatnak tartották, amely az AAUD-t alkotó munkástömegek hátán kíván a hatalomba lovagolni. Ennek az irányzatnak a fő képviselője ismét csak Otto Rühle volt, aki (ekkor még a KAPD tagjaként) így fogalmazta meg az AAUD és a KAPD lényegét:

„A forradalom nem a pártok dolga. A forradalom az egész proletariátus politikai és gazdasági cselekvése. (...) Az Általános Munkásszövetség nem valamiféle kotyvalék, egy véletlen tömeg, hanem minden harcra kész forradalmár proletár egyesülése, akik az osztályharc, a tanácsrendszer és a proletárdiktatúra talaján állnak. Ők a forradalmi proletárhadsereg. Az Általános Munkásszövetség az üzemekben gyökerezik, és alulról felfelé, iparágak szerint épül fel. A föderatív alapon állva szerveződik meg a forradalmi bizalmiak rendszere. (...) Nem politikai párt, fizetett alkalmazottakkal, akik a parlamentben papolnak. Nem is szakszervezet, hanem maga a forradalmi proletariátus.

Tehát mi a KAPD feladata? Forradalmi szervezetek létrehozása az üzemekben. Az Általános Munkásszövetség támogatása. (...) És az Általános Munkásszövetségből virágzik ki a kommunista mozgalom. Az új kommunista »párt«, amely már nem párt többé. De amely kommunista – most első ízben! A forradalom esze és lelke.”¹⁰⁰

Az AAUD feladatának nem kizárólag a harc szervezését tartotta, hanem annak kiterjesztését, a kommunista termelés csíráinak létrehozását. A „proletariátus diktatúrája” tehát nem más, mint az AAUD kiterjesztése egész Németországra, majd később az egész világra. És tagságának egy része ebben a feladatban nem látott helyet az elkülönült pártstruktúrának.

¹⁰⁰ Otto Rühle: *Neue Kommunistische Partei?* 6–7. tézis.

A pártforma ellenzői Rühle vezetésével elhagyták mindkét szervezetet, és létrehozták az AAUD-E (*Einheitsorganisation* – Egységsszervezet) nevű csoportot. Tagjai úgy vélték, hogy szervezetük előbb a mindennapi harcok megszervezésével kell hogy foglalkozzon, s ebben megerősödve képes lesz a társadalom átszervezésére is. Az AAUD-E támadta a KAPD centralizált gyakorlatát, és önmagát mint szervezetellenes szervezetet határozta meg. Rühle és követői úgy vélték, hogy amennyiben a proletariátus túl gyöngye és túl megosztott ahhoz, hogy bármilyen osztályalapú döntést hozhasson, akkor ezt a döntést nem helyettesítheti semmiféle elitpárt döntése. Elképzeléseik sokban közelítettek a forradalmi anarcho-szindikalizmushoz,¹⁰¹ kivéve, hogy elfogadták a munkásosztály harcát a politikai hatalomért és követelték a proletárdiktatúrát.

Az AAUD és az AAUD-E sok esetben együtt dolgozott, de gyakran voltak nézeteltéréseik is: a legjelentősebb az 1921-es márciusi felkelés idején történt. A KAPD ekkor harcra vitte tagjait, akárcsak az AAUD, ám Rühle és az AAUD-E vezetése az egész márciusi felkelést az „orosz palotakommunisták” trükkjének minősítette, lényegében ugyanazokkal az (inkább érzelmi, mintsem értelmi) indokokkal, mint Jan Appel. Végül az AAUD-E visszatartotta tagjait a harcoktól. Az események után a KAPD szennyését kimosni akaró Gorter is rámutatott, hogy a kalandor puccsizmus csupán a parlamentarizmus kiegészítője a Komintern és a KPD politikájában: „...egy akció, amelyet felülről provokáltak, és amely nem maguktól a tömegektől indult ki. Egy ilyen puccskísérletben nincs semmi forradalmi: éppolyan oppor-

¹⁰¹ 1918–1919 folyamán az anarcho-szindikalisták Karl Roche vezette csoportja, a Szabad Német Szakszervezeti Szövetség–Szindikalisták (*Freie Vereinigte Deutsche Gewerkschaften–Syndikalisten*, FVDGS) elfogadta a proletárdiktatúra követelését, és akcióegységre lépett az AAUD-vel. A szindikalista Internacionálé (*Internationale Arbeiter Assoziation*, IAA) párizsi központja ekkor Rudolf Rockert, az ismert szindikalistát küldte Berlinbe „rendet tenni”. Rocker sikeresen elszigetelte a Roche vezette csoportot, majd átalakította a szervezetet, amely a Németország Szabad Munkásuniója (*Freie Arbeiter-Union Deutschlands*, FAUD) nevet kapta (mind a mai napig működik). Roche és követői ekkor beléptek az AAUD-be, majd Rühlével együtt részt vettek az AAUD-E megalapításában.

tunista, mint a parlamentarizmus vagy a szakszervezeti sejtek. Sőt, ez a taktika a parlamentarizmus és a szakszervezeti sejtek taktikájának csupán másik oldala, amely nemkommunista elemeket gereblyéz össze, és a tömegek – vagyis az osztály – politikáját a vezetők politikájának veti alá. Ez a gyenge, velejéig korrupt taktika elkerülhetetlenül puccsizmusba torkollik.”¹⁰²

Válság és válságelméletek

A világháború után egy évtizeddel beköszöntött a kapitalizmus addigi legnagyobb gazdasági válsága, amit a baloldali radikálisok oly régen vártak már. Magának a válságnak a különféle ihletésű és irányultságú magyarázatai olyan mértékben eltérnek egymástól, mint ha nem is egyazon jelenség elemzéseiről lenne szó. Végeredményben mégis két alaptípusra vezethetjük vissza okainak – és távlati hatásainak – értelmezését: az egyik, durván „kapitalistának” nevezhető irányzat a válságot a legkülönbébb hibák és működési diszfunkcionalitások eredőjeként szemléli, és viszonyítási alapként valamiféle ideálisnak feltételezett piacgazdasági mechanizmust tételez. Az ebből kiinduló szakemberek valamennyien egyetértenek abban, hogy a válság ténye önmagában nem feltétlenül a tőkés termelés immanens ellentmondásaiból ered; bár a válság nem rendszeridegen, mindenképpen időleges, és nem kérdőjelezi meg a kapitalizmus alapstruktúráinak működését. Az ekképpen gondolkodó tudósok számára tehát a válságok – és nem csupán az 1929-ben kezdődő nagy gazdasági világválság, hanem általában véve a kapitalista válságok – meghaladhatók, bár az erre javasolt intézkedésekben természetesen nincs közöttük egyetértés.

¹⁰² Herman Gorter: Lessons of the March Action. *International Review*. 93. sz. 1998. második negyedév. 20. A szöveg eredetileg a KAPD berlini kiadójánál jelent meg 1921-ben a jellemző *Der Weg des Dr. Levi: der Weg der VKPD* címmel, válaszul Levi önmentegető brosjúrájára. Ugyanakkor Gorter valahogyan megfeledezett a KAPD vitathatatlan szerepéről a tragikus márciusi eseményekben...

A másik, elnagyoltan „kommunistának” nevezhető irányzat képviselői ezzel szemben úgy vélték, hogy a válságok a kapitalizmus elkerülhetetlen velejárói, és bár adott esetben enyhíthetőek és – tünetileg – kezelhetőek is, végeredményben a tőkés termelési mód elkerülhetetlen felbomlásának és pusztulásának okozói és előhírnökei. A válság mint olyan tehát nem haladható meg másként, csupán a kapitalizmuson túlmutató, azt teljes mértékben elvető termelési módok útján. E termelési módok leírása tekintetében közöttük is késhegyre menő viták folytak (és tulajdonképpen folynak mind a mai napig).

Az 1929-ben kirobbanó nagy gazdasági világválság mindazonáltal nem csupán méreteiben, de minőségileg is különbözött minden korábbi recessziótól – sőt éppen nemzetközi kiterjedtsége és mélysége okán, vagyis addig példátlan méretei miatt vált jellemzően mássá. Az események sok korabeli szemlélő számára inkább a „kommunista” elemzések és előrejelzések igazát látszottak bizonyítani. A válságra és a válság kezelésére születő magyarázatok és elképzelések azonban mindkét oldalon jelentősen átpolitizálódtak, és a közgazdaság-tudomány frontjain már-már az 1945 utáni bipoláris világrendet előrevetítő csatára sorakoztak a rendszer védelmezői és azok, akik lerombolására, egy új gazdasági világrend kialakítására törekedtek.

Ez a kép azonban csalóka. Míg a polgári társadalom oldalán álló közgazdászok legalább egy dologban egyetértve azt vallották, hogy mindenképpen kívánatos lenne a kapitalista szisztéma fenntartása (bár voltak olyanok, köztük maga Keynes is, akik hosszabb távon ezt nem tartották lehetségesnek), addig paradox módon az ideológiailag sokkal egységesebbnek és fegyelmezettebbnek tűnő kommunisták képtelennek mutatkoztak bármiféle minimális közös nevezőre jutni. A szovjet közgazdászok (ideértve a Komintern irányvonalát elfogadó más országbeli kollégáikat is) többnyire kénytelenek voltak azzal megelégedni, hogy gondosan gyűjtötték és elemezték (nemritkán meg is hamisították vagy legalábbis áthangszerelték) a tőkés világgazdaság adatait, majd azokat a marxi válságelmélet primitív sztálini torzításának lözungjaival öntötték nyakon. Eredeti elméletalkotásra nemigen törekedhettek – ha másért nem, egzisztenciális okokból meggondolandó volt számukra bármiféle önálló gondolat kifejtése, amennyi-

ben nem akartak Pjatakov, Preobrazsenszkij vagy éppen Kondratyev sorsára jutni. A válság hatása a szovjet gazdaságra pedig olyannyira tabutéma volt, hogy tulajdonképpen mind a mai napig nem dolgozták fel megnyugtatóan. Ugyanakkor a nagy válság magyarázataiban ma sem kerülhetjük meg a „kommunista” oldal szellemi hozadékát – egyfelől ugyan a marxista közgazdászok kénytelenek voltak gúzsba kötve táncolni, másfelől viszont nem torzította el szemléletüket a kapitalista termelési mód örökkévalóságának ábrándja. Ráadásul számos olyan marxista közgazdász is dolgozott ezeken a kérdéseken (persze főként a Szovjetunión kívül), akik éppúgy szemben álltak a sztálinista állam- és gazdasági rend elképzeléseivel, mint kapitalista kollegáik – csak éppen a másik oldalról. Ők fő feladatuknak többnyire éppen a szovjet rendszer vizsgálatát tartották, amelyet továbbra is (sőt egyre inkább) meglehetősen egységesen a kapitalizmus utolsó fázisának (államkapitalizmus) tekintettek.

Varga Jenő, a Komintern prominens közgazdásza a nagy válságot többféle tényező együttes hatásaként szemlélte. Különlegességét éppen abban látta, hogy a kapitalizmus addigi önszabályozó korrekciós mechanizmusai az általános válság hatására működésképtelenné váltak, és a különféle partikuláris recessziók egymást felerősítve lényegében visszajára fordították a válság meghaladására tett lépéseket is.

Varga úgy vélte, hogy a válság adott esetben elodázható, de minden intézkedés egyben olyan mellékhatásokkal jár, amelyek előrevetítik az új, még súlyosabb válságot. A kapitalizmus – saját törvényei és belső ellentmondásai miatt – képtelen elkerülni az egyre súlyosabb recessziókat, a válságok egyre mélyebbek és hosszabbak lesznek, míg a fellendülés időszakai mind kurtábbak és gyengébbek: a gazdasági hullámok szinuszgörbéje egyre laposabbá válik, hogy végül olyan permanens válságba torkolljon, amelyet a kapitalizmus végül nem lesz képes kiheverni.¹⁰³

¹⁰³ Varga számos művében foglalkozott a nagy gazdasági világválsággal. Itt elsősorban *Az 1929–1933. évi gazdasági világválság* c. írására támaszkodom, amely a Varga Jenő: *A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943)* c. kötetben olvasható (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978. 277–331.).

Mindez eddig nem sokban különbözik a szovjet közgazdászok általános értékeléseitől. Figyelemre méltó, hogy Varga Jenő előrejelzései rövidebb távon beigazolódtak, hosszabb távon azonban a már-már meghaladni vélt kapitalizmus még olyan, nem sejtett erőforrásokkal rendelkezett, amelyekre Varga és kollégái nem számíthattak, vagy ha számítottak is, nem írhatták le. A kulcskérdés az újabb világháború volt – amit hátborzongató módon szinte minden elemző biztosra vett – és az azt követő bipoláris világrend. Varga a válság esetleges meghaladásának lehetőségeiről írva sok mindent megsejtett ebből. Természetesen ő maga nem elemezhetette a szovjet gazdaság változásait a kapitalista termelési mód relációjában, ám ő is eljutott az „államkapitalizmus” gondolatáig: a válság hatására rohamosan növekszik az állami költségvetés szerepe, az állam a nemzeti jövedelem mind nagyobb része felett rendelkezik, saját hatáskörébe vonja a külkereskedelmet, a hitelrendszert, a munkaerő elosztását, rögzített árakat vezet be, és egyre jelentősebb szerepet szán a nem piaci jellegű mechanizmusoknak. „Az állami beavatkozás itt felsorolt és más hasonló formái azt eredményezik – summázta Varga –, hogy minden egyes vállalat profitja, sőt, az egyes üzletekből adódó haszon is az egyre gyarapodó állami intézkedésektől függ. Általában minden állami intézkedés a monopoltökének kedvez: egyes esetekben azonban igen sok függ a bürokráciától, amely az összes törvényt és rendeletet »értelmezi« és végrehajtja, s a bürokrácia állandóan növekszik.”¹⁰⁴

Persze Varga a fentieket az Egyesült Államokról, illetve a fasiszta országokról írta, de nehéz elhinni, hogy ne vette volna észre: mindez ráillik a szovjet gazdaság fejlődésére is. Nem csupán arról van szó, hogy a szovjet gazdaság állami irányítás alatt állt (ez a piaci viszonyokat inkább csak végtelenül eltorzította, de felszámolni sohasem volt képes), hanem sokkal inkább arról, hogy a szovjet nemzetgazdaság tulajdonképpen már a világválságot megelőzően is olyan mechanizmusokat alkalmazott, mint a válság hatására a kapitalista országok. A Szovjetunió többé-kevésbé masszív elszigeteltsége az adott körülmények között hirtelen jótékony protekcionizmusként kezdett

¹⁰⁴ Uo. 330.

működni, a gigantikus, lényegében azonban improduktív beruházások jóval megelőzték az amerikai New Dealt, az állami reguláció (és az állami terror) elképesztő mértékben leszorította a munkaerő költségeit... Mindez némileg megmagyarázza, hogy miként volt képes (ha képes volt) a szovjet gazdaság jórészt elkerülni a válság begyűrűzését. Am ezeknek az intézkedéseknek nem sok közük volt az eredeti kommunista elképzelésekhez; erre építette kritikáját a Kominterntől független baloldali kommunizmus, és annak legfőbb teoretikusa, Pannekoek, aki merőben új módon értelmezte az „államkapitalizmus” tételét.

Mint már említettük, a baloldali kommunisták lényegében úgy látták, hogy a szovjet rendszer mind gazdasági, mind politikai szempontból tulajdonképpen kapitalista rendszer: a monopolkapitalizmus utáni lépcsőfok, amelyben a termelőeszközök immár nem az egyes kapitalisták, de még csak nem is a kapitalista szövetségek kezében vannak, hanem az önmagát kizárólagos államhatalommá szervező teljes kapitalista osztály kezébe kerültek. Ez az osztály tulajdonképpen nem „új”, minthogy funkciói – a bér munka rendszerének, a tőkés termelés logikájának fenntartása – megegyeznek a „klasszikus” kapitalista burzsoázia szerepével.¹⁰⁵ A baloldali kommunizmus talán legradikálisabb militánsa, Otto Rühle kilenc pontban gyűjtötte össze a Szovjetunióval szembeni baloldali kommunista érveket:

- „1. A bolsevizmus nemzeti doktrína. Eredetileg és alapjában egy nemzeti probléma megoldására jött létre, és később fejlesztették nemzetközi szintű teóriává és gyakorlattá, általános doktrínává. Nacionalista jellemzői az elnyomott népek függetlenségi küzdelmeinek támogatásában is megnyilvánulnak.
2. A bolsevizmus tekintélyelvű alapuló rendszer. Benne a társadalmi piramis csúcsa a legfontosabb és a meghatározó tényező. A hatalom a mindenható egyén kezében van. A vezető kultuszában a legtokéletesebben megvalósul a burzsoá egyéniség ideálja.

¹⁰⁵ Az „új osztály” terminus, mint fentebb is érintettük, tehát már jóval Gyilas el előtt megjelent.

3. A bolsevizmusra végletesen centralizált szerveződési forma a jellemző. A központi bizottság a felelős minden kezdeményezésért, vezetőségért, irányításért és parancsért. A burzsoá államhoz hasonlóan a szervezet vezetői a burzsoázia szerepét játsszák; a munkásoknak egyetlen szerepük van: az engedelmesség.
4. A bolsevizmusra a katonai hatalom politikája a jellemző. Élénken érdeklődik a politikai hatalom iránt, amelyet teljesen azonosít a hagyományos burzsoá értelemben vett politikai formákkal. Magában a szervezetben sincs helye a tagok önirányításának. A hadsereg felépítése szolgáltatta a legfontosabb mintát a párt struktúrájához.
5. A bolsevizmus egyenlő a diktatúrával. Brutális erővel és terrorista módszerekkel arra törekszik, hogy elnyomja a nem bolsevik véleményeket és intézményeket. A »proletariátus diktatúrája« valójában a bürokrácia vagy egyetlen személy diktatúrája.
6. A bolsevizmus mechanikus módszereket alkalmaz. Automatikus koordinációra törekszik, a technikailag biztosított alkalmazkodásra, és egy olyan társadalmi rendre, amelyben a leghatásosabb totalitárius rendszer működik. A központilag »megtervezett« gazdaság szándékosan összekeveri a technikai-szervezési problémákat a társadalmi-gazdasági kérdésekkel.
7. A bolsevizmus társadalmi felépítése teljességgel burzsoá alapokon áll. Nem törölték el a bér munka rendszerét, és elutasítják, hogy a proletariátus önmaga döntsön a munka termékéről. Alapjában a burzsoá társadalmi rend osztálykeretei között marad. Ily módon fenntartják a kapitalizmust.
8. A bolsevizmus csak a polgári forradalom keretein belül forradalmi tényező. Képtelen megvalósítani a szovjetrendszert, ezért alapvetően alkalmatlan a társadalom és a gazdaság burzsoá struktúráinak megváltoztatására. Nem a szocializmust, hanem az államkapitalizmust hozta létre.
9. A bolsevizmus végül is nem a szocialista társadalom felé vezető híd. A szovjetrendszer nélkül, az emberek és a dolgok teljes és radikális forradalmasítása nélkül képtelen teljesíteni azt az alapvető szocialista követelést, hogy véget vessen a kapitalista elidegen-

désnek. A burzsoá társadalom utolsó lépcsőfokát képviseli, és nem az új társadalom irányába tett első lépést.”¹⁰⁶

Lényegében ebben a logikában mozgott Pannekoek válságértelmezése, illetve a Szovjetunióknak mint a válságra adott sajátos kapitalista reakciónak a bemutatása is. Pannekoek az imperializmus korszakát lezárultnak látta: a tőkés termelés fehér foltjai lényegében eltűntek, a harc immár nem az újabb piacokért, hanem a piacok horizontális és vertikális újrafelosztásáért folyik. Vargától eltérően viszont nem a nemzetgazdaságokat tekintette fő aktornak, hanem a haldokló „klasszikus” kapitalizmus és az újonnan kialakuló államkapitalizmus közötti küzdelmet. Számára, a baloldali kommunista számára a nagy válság paradox módon nem a kapitalizmus haláltusáját jelentette, mint azt a bolsevik orientációjú közgazdászok és ideológusok hangoztatták, hanem csupán egy új kapitalista termelési mód kialakulásának szülési fájdalmait. Pannekoek már 1913 elején vitába szállt Rosa Luxemburnak *A tőkefelhalmozásban* kifejtett „dekadencia”-elméletével, majd 1929-ben Henry Grossman elképzeléseivel.¹⁰⁷ Luxemburg úgy látta, hogy a tőkés rendszer beprogramozott bukását a piacok, Grossmann szerint pedig a profit hiánya okozza majd. Pannekoek ellenben úgy vélte, mindketten tévednek: a kapitalizmus bukása kizárólag a proletariátus tudatos, szervezett cselekvésének eredménye lehet.

Pannekoek véleménye szerint tehát a válság gazdaságilag meghaladható: végül ki fog alakulni egy olyan világméretű, globális államkapitalista rendszer, amely képes lesz felülemelkedni a nemzetgazda-

¹⁰⁶ Otto Rühle: *The Struggle Against Fascism Begins with the Struggle Against Bolshevism. Living Marxism*, 4. évf. 8 sz. 1939. VII. fejezet.

¹⁰⁷ Rosa Luxemburg 1912-ben megjelent könyvére Pannekoek a *Bremer Bürger-Zeitung* 1913. január 29. és 30-i számában reagált. Grossman *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des Kapitalistischen Systems* (Leipzig, 1929; angolul: *The Accumulation of Capital and the Breakdown Theory*. Pluto Press, London, 1992) című könyvét terjedelmes tanulmányban bírálta – visszatérve Luxemburg elméletére is –, amely a holland Nemzetközi Kommunista Csoportjának (GIC) lapjában, a *Radekorrespondenz*-ben (1934. 1. sz.) látott napvilágot *A kapitalizmus felbomlásának elmélete* címmel (angol fordítása: *Capital & Class*, Number 1. Spring 1977).

ságok konkurenciaharcain, és – ahogyan az állam a nemzetgazdaság szintjén igyekszik az osztókések érdekeit szem előtt tartva koordinálni a versenyt – valamiféle államok feletti államként mindig a globális kapitalizmus érdekeinek katalizátora lesz. A politikai különbségeket Pannekoek ebből a szempontból másodlagosnak tekintette. Úgy vélte, hogy az államhatalom bármikor képes valamely politikai formából egy másikra váltani; parlamentáris demokráciából fasizmussá válni, mint Németország esetében, vagy fordítva; de éppígy akár „szocialistává” is alakulhat – amennyiben ezt követeli a kapitalizmus megőrzésének „magasabb érdeke”. Pannekoek végső soron egy globalizált kapitalista rendszert látott kiemelkedni a nagy válságból, amely – miután megvívja utolsó politikai jellegű harcát – végül a tőke áramlásához szükséges szintkülönbségektől eltekintve egységes gazdasági rendszerként, afféle szuper-monopolkapitalizmusként fog működni. Ezt a formát látta a kapitalista társadalom utolsó formájának, amely olyan mértékben univerzalizálja a termelést, és szükségyszerűen a proletariátust, hogy egyben lehetővé teszi a proletárforradalom győzelmét is. Ehhez az új helyzethez persze egy újfajta munkásmozgalomnak alkalmazkodnia kell: a tőke egységesedését a proletariátus egységesítő szervezeti formája, a tanácskommunizmus képes csupán feldolgozni.¹⁰⁸

Pannekoek éppen azzal magyarázta a Szovjetunió viszonylagos immunitását a válságjelenségekkel szemben, hogy a bolsevik állam tulajdonképpen elébe ment a kor követeléseinek. Minden erejével igyekezett megcáfolni azt, hogy a szovjet eredmények valamiféle kommunista tendenciát jelentenek. Míg a Komintern közgazdászai azzal érveltek, hogy a szovjet gazdaságban megszűnt a termelőeszközök magántulajdona, addig Pannekoek és követői azt hangsúlyozták, hogy a tulajdon lényege nem a birtoklás, hanem a megfosztatás: a termelőeszközök valóban nincsenek többé magánemberek kezében (és így pl. nem örökíthetők), de a termelők maguk továbbra sem rendelkezhetnek felettük, munkájuk termékétől és így magától a munka-

¹⁰⁸ Pannekoek (név nélkül): *State Capitalism and Dictatorship. International Council Correspondence*, 1937. január. 3. évf. 1. sz..

folyamattól éppúgy el vannak idegenedve, mint bármely kapitalista üzemben. A válság hatására – állította Pannekoek – ez az elidegenedés még fokozódni fog, bár nem elképzelhetetlen, hogy a kialakuló globális kapitalizmus a termelők életszínvonalát hosszabb távon javítani fogja. A megfosztottság azonban tovább növekszik majd – és Pannekoek ebben látta a kapitalizmus bukásának jövőbeni okát.

Varga Jenő elemzéseiben nem sok játékeret hagyott a proletariátusnak: túlzott „objektivitását” még szovjet kollégái is többször a szemére vetették. A kapitalizmus bukása Varga szerint sokkal inkább valamiféle determinisztikusan kódolt folyamat, mintsem az osztályharc eredménye. Pannekoek úgy látta, hogy a kapitalizmus hosszabb távon is képes lesz túllépni problémáin, de amit képtelen lesz kezelni, az éppen a proletariátus osztályharca lesz: „Mikor a magánkapitalizmus összeomlik – írta később, már 1940-ben Pannekoek –, terítékre kerül a tervgazdálkodás, az államkapitalizmus kérdése; ezzel szemben pedig ott áll a munkások szabadsága... A munkáosztály úgy lép ebbe a harcba, hogy kénytelen a kapitalisztikus pártvezetés hagyományait cipelni, és szemei előtt az orosz típusú forradalom fantomhagyományai lebegnek.”¹⁰⁹

A válság távlati végeredménye tehát mindkét – felületesen szemlélve egyaránt marxista, kommunista alapon álló – közgazdász számára ugyanaz: a kapitalizmus bukása. Ám ezen túl szinte semmi közös nincs elképzeléseikben: amit Varga e bukás okának tartott, az Pannekoek szerint megoldható; a megoldást pedig éppen az a rendszer, vagyis az államkapitalizmus kínálta, amelyet Varga a kapitalizmus meghaladásaként propagált.

*

A KAPD és az AAUD, amelyek 1920–1921 folyamán közösen időnként több százezer munkást is képesek voltak harcba vinni, a forradalmi hullám lecsengésével elveszítették tömegbázisuk nagyobbik részét. Tagsá-

¹⁰⁹ Anton Pannekoek: *Why Past Revolutionary Movements Have Failed* (Living Marxism, 1940). In: *From the Bottom Up. Three Texts by Anton Pannekoek*. Collective Action Notes, Baltimore, 1996. 34.

guk vészesen lecsökkent, és nemsokára már örültek, ha egy-egy néhány száz fős sztrájkot képesek voltak megszervezni. A KAPD 1929-ben szakított az AAUD-vel, amely egyre inkább hajlott az egyszerű bérharcok támogatására. A KAPD ezt megalkuvásnak, „kupeckedésnek” (*Kuhhandel*) minősítette. Ám az egyre fojtogatóbb légűres térben a korábbi nézeteltérések már nem voltak annyira fontosak. Így 1931-ben a két szervezet újra egyesült Németországi Kommunista Munkásszövetség (Kommunistische Arbeiter Union Deutschlands – KAUD) néven. Komoly befolyásra azonban többé már nem tettek szert.

A KAPD egészen más utakon is járt, mint az AAUD. Mivel önmagában sosem volt valódi tömegszervezet, ezért nem is rázta meg annyira tagságának összezsugorodása. Legfontosabb feladatának továbbra is a felvilágosítást, a harc szervezését tartotta; és mivel a harc területei egyre szűkültek, ezért a párt figyelme fokozatosan a „közvetlen akciók”, a bankrablások, üzletfosztogatások és bombamerényletek stb. felé fordult. Ez nem volt teljesen új jelenség a párt történetében: már említettem, hogy az 1919 és 1921 közötti időszakban a párt Max Hölz és Karl Plättner vezette „harci csapatai” számos ilyen akciót követtek el, céljuk a „kisajátítók kisajátítása” volt.¹¹⁰ A megerősödő terrorista áramlat leghíresebb képviselője a náci Birodalmi Gyűlés épületét felgyújtó KAPD-s Marinus Van Der Lubbe lett, akit a baloldalon közkeletűnek számító vádak ellenére nem Goebbels emberei fizettek le.¹¹¹ Ez már azonban a legutolsó felvonás a KAPD történetében. A náciizmus alatt a baloldali kommunisták legtöbbje eltűnt a megsemmisítőtáborok mélyén. Néhány túlélőt 1945-ben a Vörös

¹¹⁰ A jelenség amúgy sem ismeretlen a kommunista mozgalomban, még ha hiba lenne is túlhangsúlyozni jelentőségét. Elég Sztálin híres postarablásaira gondolni a tízes évek elején, amelyeknek zsákmánya jórészt a bolsevik párt illegális nyomdáiiba vándorolt. Az ilyesféle „reapropriációk” leginkább az Eric J. Hobsbawm által „társadalmi banditizmusnak” nevezett jelenség modern változatai. A londoni szleng a zavargások alatti fosztogatásokat ma is „proletarian shopping”-nak nevezi.

¹¹¹ Van der Lubbe szerepéről a legfrissebb írás: Philippe Bourrinet: *Dutch Council Communism and Van der Lubbe. The Question of „Exemplary Actions”*. www.left-dis.nl/uk/marinus.htm (2003. február 12.)

Hadserg nyomában érkező GPU-egységek végeztek ki Szászországbán. Ám még 1952-ben is megtörténhetett, hogy Alfred Weilandot, az AAUD egykori vezetőjét elrabolták egy nyugat-berlini utcáról, a város keleti felébe hurcolták, s több éves börtönbüntetésre ítélték.¹¹² Anton Pannekoek az 1920-as évek végén visszatért Hollandiába, ahol a Nemzetközi Kommunista Csoportjának (Gruppe Internationaler Kommunisten – GIK) legfőbb ideológusa lett. A GIK immár nemigen foglalkozott közvetlen osztályharcra vagy éppen „direkt akciókkal”: az eljövendő kommunista társadalom működésének kidolgozását tekintette központi feladatának. 1931-ben adták ki az AAUD berlini nyomdájában *A kommunista termelés és elosztás alapvonalai* című brosúrájukat¹¹³ – amely jórészt Pannekoek munkája volt. Ebben az írásban kimerítő részletességgel fejtik ki az eljövendő, a tanácsrendszeren alapuló társadalom működését. Bár az 1960-as évek végén az „új tanácskommunisták” ismét felfedezték, az írás a maga korában már nem sok vizet zavart. 1938-ban Pannekoek még egy nagyszabású könyvet írt *Lenin mint filozófus* címmel; a munka Amszterdamban jelent meg,¹¹⁴ és nagy ívű áttekintést ad a proletariátus ideológiai fejlődéséről a marxista gondolat kezdeteitől egészen a proletárforradalom végső, feltételezett győzelméig. A központi szereplő természetesen Lenin, akit Pannekoek mechanikus materialistaként, progresszivistá technokrataként állít be. Mindez azonban már a tanácskommunizmus elhalását jelezte: az egykor virulens, aktív munkásmozgalom a közgazdaság és a filozófia elvont szférájába visszahúzódó értelmiségiek szektájává zsugorodott. És bár Pannekoek hosszú élete végéig (1960-ban halt meg) aktívan írt, szervezkedett és politizált, fontos szerepet már nem játszhatott a munkásmozgalom történetében.

¹¹² *Origins of the Movement for Workers Councils in Germany*. London, 1968. 9.

¹¹³ *Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung von der Kollektivarbeit der Gruppe Internationaler Kommunisten – GIK*. Neue Arbeiterverlag, Berlin, 1931.

¹¹⁴ John Harper (Anton Pannekoek): *Lenin als Philosoph. Kritische Betrachtung der philosophischen Grundlagen des Leninismus*. Bibliothek der „Ratekorrespondenz”. No. 1. Ausgabe der Gruppe Internationaler Kommunisten in Holland, Amsterdam, 1938.

II. A szovjet-orosz baloldali radikalizmus

Baloldali kommunista áramlatok természetesen nemcsak Nyugat-Európában alakultak ki, hanem Szovjet-Oroszországban, a „forradalom hazájában” is megjelentek. Míg azonban a nyugati csoportok és pártok meglehetősen önállóságot élveztek, és lényegében (legalábbis elméletileg) önmaguk dönthettek irányvonalukról, addig ez Oroszországban nem volt ennyire egyszerű. A nyugati csoportok viszonyulási alapja elsősorban a kommunista világpártként fellépő Komintern volt: szükségességét elismerték, általános céljait lelkesen támogatták, ám módszerével egyre kevésbé értettek egyet. Megvolt a lehetőségük arra, hogy kezdetben az Internacionálé periferiáján, majd egyre inkább rajta kívül és ellene (vagy – ami lényegében ugyanaz – a benne való hatalomátvételért) tevékenykedjenek. Az orosz csoportok vagy a bolsevik párt frakcióiként jöttek létre (Munkásellenzék), vagy tisztázatlan kapcsolatban voltak azzal (Munkáscsoport), ám hamarosan már kénytelenek voltak illegális, konspiratív módon szerveződni (Munkásigazság). A baloldali eszközök lázadásának leverése után pártjuk bomlása is kitermelt rövid életű kommunista csoportokat (narodnyik kommunisták, illetve forradalmi kommunisták), amelyek azonban gyorsan beolvadtak a bolsevik pártba. Léteztek ezenkívül olyan csoportosulások a sokszínű orosz anarchista mozgalmon belül is, amelyek lényegében a baloldali kommunistákhoz hasonlóan látták a forradalom feladatait.

A sajátos orosz fejlődés körülményei között már a 19. században sokféle csoportosulás, szervezet, szekta és ideológia jelent meg, ame-

lyek a világ forradalmi, többé-kevésbé teljes átformálását tűzték ki céljuknak. Történetük többnyire alaposan feldolgozott, hiszen a későbbi szovjet történettudomány a bolsevizmus őseit és előképeit kereste bennük (főleg azután, hogy meggyökeresedett a „szocializmus egy országban” tézise, és az állami ideológiában egyre nagyobb szerepet kapott a nagyorosz nacionalizmus), a nyugati kutatók pedig – tulajdonképpen hasonló alapon – a bolsevizmus „megértéséhez” kívántak innen segítséget kapni. A 19. századi orosz értelmiségben kialakult egy olyan, meglehetősen széles réteg, amely a „nép” felvilágosítását, perspektivikusan „felszabadítását” tűzte ki célul. „Csupán” abban nem volt egyetértés, hogy mindezt az orosz hagyományokra, a speciálisnak tekintett orosz fejlődésre, vagy pedig a nyugati típusú kapitalista haladásra és liberalizmusra alapozva kell-e végbeinni. Sok szempontból azonban a „nyugatosok” is „oroszok” voltak, és tulajdonképpen ez a két, ellentétében egybeolvadó tradíció bábáskodott az orosz forradalmi mozgalmak születésénél is.¹¹⁵ Ezek – Plehanovtól egészen Leninig, sőt Sztálinig – képesek voltak legalább annyira narodnyikok, mint marxisták lenni, miközben (legalábbis a nyugati mozgalmakhoz képest) komoly demokratikus deficit jellemezte őket. Ez a mozgalom is alapjában az orosz értelmiség mozgalma volt, akár csak az összes oroszországi politikai mozgalom. Bár az orosz tradíciónak része volt a népi aktivitás (gondoljunk csak Pugacsov vagy Kuzma Minyin kultuszára), mégis szinte mindenki úgy gondolta, hogy a politikai jelentőségű változások eléréséhez szükség van az értelmiség katalizátorszerepére. Így a politikai elit (marxista verziójában a „forradalmi avantgárd”, vagyis az „élcsapatpárt”) és a „tömegek” közötti különbség sokkal szembeötlőbb volt, mint nyugaton. Az önszervező-

¹¹⁵ Ezt persze nem szükségszerű pozitívan értékelni: „...a liberalizmust a lehető legutópisztikusabb »realizmus« hipnózisa táplálta, a forradalmi narodnyikok pedig fantazmagóriákban és csodavárásban éltek” – summázta Trockij 1923-ban. Idézi Krausz Tamás-Szvák Gyula-Béládi László (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különössége*. ELTE ÁJK TSzT, Budapest, 1982. 255. Béládi László fordítása.) Trockij maga viszont a kevés ízig-vérig európeér orosz forradalmár emigráns közé tartozott.

dés nyugati formái helyett (ahol a munkásvezetők többnyire valóban egykori munkások voltak) Oroszországban az értelmiségi elitvezetők és a tömegek közötti, jórészt egyirányú transzfer vált uralkodóvá. Evvel tulajdonképpen mind az orosz (emigráns és hazai) forradalmárok, mind pedig nyugati elvtársaik tisztában voltak. Egészen 1905-ig a hatalmas Oroszország nemigen foglalt el túl fontos helyet a világ forradalmárainak geopolitikai térképén.¹¹⁶ Marx halála után a kor marxistáinak többsége (magát Engelst is beleértve) kimondva-kimondatlanul mindinkább valamiféle evolucionista modellt látott követhetőnek a tételezett „szocializmus” eléréséhez. Egy ilyen modellben Oroszországnak hosszú ideig nem juthatott komoly szerep: a figyelem Nagy-Britanniára, Franciaországra, de mindenekelőtt a „szocializmus nagy laboratóriumára”, Németországra irányult.

Az 1905-ös forradalmi hullám azonban hirtelen Oroszországra terelte a nemzetközi figyelmet. A szociáldemokrácia első ízben láthatott valódi proletár forradalmi tömegmozgalmat (amelynek Marx és elvtársai a párizsi kommün idején inkább csak a csíráit figyelhették meg). Oroszországban az önrendelkezés területén röpké néhány nap alatt több eredményt értek el, mint a viszonylagos társadalmi béke körülményei között dolgozó forradalmárok nemzedékei. Kiderült, hogy az Oroszország fejlettségéről, az orosz proletariátus osztálytudatáról, általában véve pedig a forradalmi esélyekről élő közkeletű *sztereotípiák* jobbra működésképtelenek. Trockij – aki sikeresen igyekezett bekapcsolódni az események sűrűjébe – később egyenesen úgy értékelte az 1905-ös eseményeket, hogy „forradalmunk megszüntette országunk »eredetiségét«. Bebizonyította, hogy a történelem nem alkotott számunkra külön törvényeket. Ugyanakkor éppen az orosz forradalom rendelkezik azzal a sajátos jelleggel, amely egész történelmi-társadalmi fejlődésünk sajátosságának eredménye, és mint ilyen, egészen új történelmi távlatokat nyit meg.”¹¹⁷ A „történelmi távlatok” persze nem csupán Oroszország előtt „nyíltak meg”. Az események hatására alaposan radikalizálódott a világ munkásmozgalma: ismét

¹¹⁶ Marx ebben a tekintetben is kivételnek számított.

¹¹⁷ I. m. 251.

fellángoltak a *forradalomról* és az *önszerveződésről* szóló viták; világszerte radikális munkásszervezetek alakultak, amelyek immár többé-kevésbé tudatosan elvetették az értelmiség mediátori szerepét, és igyekeztek saját munkásvezetőiket „kitermelni”. (Ennek a folyamatnak talán legjobb példája az éppen 1905-ben alakult amerikai IWW.) Oroszországban viszont elbukott a forradalom, és a viták továbbra is elsődlegesen az értelmiségi emigránskörök meglehetősen steril körülményei közé szorultak.

Az 1917-es oroszországi forradalmak egyik jellegzetessége éppen abban rejlett, hogy a tömegmozgalom tulajdonképpen készen talált egy radikális értelmiségi vezetést. Az általános forradalmi séma (ahol a tömegek spontán radikalizmusa erősebb, mint a forradalmi – vagy magát annak nevező – vezetésé) inverzeként a bolsevikok képesek voltak saját radikális programjukat átültetni a gyakorlatba. Utópista értelmiségiek konspiratív elítcsapatából hirtelen – saját maguk számára is meglepően – a történelem főáramába kerültek. Számos egyéb ok mellett ez adta a forradalom meghökkentő erejét, ugyanakkor azonban kettős természetét is: az eredeti elképzelések és a történelmi cselekvés közötti nehezen feloldható vagy éppen feloldhatatlan ellentmondásokat. Anélkül, hogy az oroszországi forradalmak részletes elemzésébe kezdenénk (ez igencsak túlmutatna jelen munka keretein) leszögezhetjük, hogy ezek voltak a 20. század történelmének talán legjelentősebb eseményei. Mindazonáltal értelmetlen lenne a „győzelem” és a „vereség” kettősségében értelmezni őket, bár természetesen elképzelhető az események ilyen olvasata is. A következőkben egy szűk aspektusra összpontosítok: az etatizmus és a liberter forradalmiság küzdelmére, a proletár önrendelkezés és a centralizmus viszonyára. Ez lényegében lefedi azt a folyamatot, ahogyan a baloldali radikalizmus elkülönül a bolsevizmustól, önálló erővé válik, és a történelmi események partvonalára sodródik.

A forradalomtól Kronstadtig

A szovjethatalom első intézkedéseit még osztatlan lelkesedés fogadta a kommunisták és az anarchisták széles táborán belül. Az Alkotmányozó Gyűlés feloszlását (1918. január 6.) a nyugati baloldaliak is üdvözölték, sőt, ebben saját antiparlamentarista elveik megerősítését látták.¹¹⁸ Az anarchisták – akik a Gyűlés feloszlásában maguk is tevékenyen részt vettek (és azt követően meggyilkoltak két egykori kadet minisztert) – ezt az aktust az állam lebontása felé tett első lépésnek látták. Azt az 1917. november 14-i rendeletet pedig, amely széles körű beleszólást biztosított az üzemi tanácsoknak a termelés és az elosztás kérdéseibe, szinte minden kommunista a szovjetgondolat győzelmeiként üdvözölte. Az 1918-as év azonban már komoly változásokat hozott.

Az első szakítópont a breszt-litovszki tárgyalások idején következett el. Közismert tény, hogy a békekötést a bolsevik vezetők túlnyomó része (és vélhetően a párttagság többsége is) elutasította. Lenin azonban – inkább személyes presztízskére, mint érvei kétségtelen súlyára alapozva – mégis keresztülvitte a béke aláírását. A szovjet állam fennmaradása szempontjából ez elkerülhetetlen lépés volt. A világforradalom viszont elnapolódott és a háttérbe szorult. A breszt-litovszki béke aláírását elvetették az anarchisták és a baloldali eszerek is, és a bolsevik párton belül megszerveződött a „baloldali kommunisták” frakciója, amelynek vezetői Nyikolaj Buharin, Jevgenyij Preobrazszenszkij, Valerian Oszinszkij, Georgij Pjatakov és Karl Radek voltak. A baloldal és a lenini irányzat tulajdonképpen teljesen különböző logikát követett.

A baloldaliak a szovjet állam létét alárendelték a világforradalomnak, és így a hatalom megtartása számukra nem bírt valódi jelentőséggel: ha a világforradalom elbukik, jószolták, akkor a szovjet állam is bukásra van ítélve: „...Az oroszországi munkásforradalom nem »óvhatja meg magát« azáltal, hogy letér a nemzetközi forradalom útjáról,

¹¹⁸ Rosa Luxemburg ugyanakkor éppen ezt a lépést bírálta mint a demokratikus alapelvek megsértését.

állandóan kerüli a harcot és visszavonul a nemzetközi tőke nyomása elől, engedményeket téve a »hazai tőkének«. Ebből a szempontból elengedhetetlen: erélyes nemzetközi osztálypolitika, amely egyesíti a szóval és tettel folytatott nemzetközi forradalmi propagandát, és a nemzetközi szocializmussal (nem pedig a nemzetközi burzsoáziával) való szerves kapcsolat megszilárdítása.”¹¹⁹

Lenin az ellenkező irányból szemlélte a kérdést. A baloldaliak absztrakt forradalmával szemben ő a szovjet állam létét tette a világforradalom zálogává. Bár elméletileg Sztálin csak hosszú évek múlva fogalmazta meg, de ez az állásfoglalás valahol már a „szocializmus egy országban” gyakorlatát vetítette előre. Ha már a proletariátus – vagyis a lenini felfogásban a bolsevik párt – megragadta az államhatalmat, akkor azt minden áron meg is kell tartania a jövőbeni világforradalomig: „Mi 1917. október 25. óta honvédők vagyunk. (...) Éppen a nemzetközi szocializmussal való »kapcsolat megszilárdítása« érdekében kötelező megvédeni a szocialista hazát. A nemzetközi szocializmussal való kapcsolatot rombolja az, aki nem veszi komolyan annak az országnak a védelmét, ahol már győzött a proletariátus. Amikor az elnyomott osztály képviselői voltunk, nem az volt a helyzet, hogy nem vettük komolyan a haza védelmét az imperialista háborúban; mi elvből elutasítottuk az ilyen védelmet. Amikor annak az uralkodó osztálynak a képviselői lettünk, amely megkezdte a szocializmus szervezését, megköveteljük mindenkitől, hogy *komolyan* vegye a haza védelmét. (...) Amikor mi elvből ellenségei voltunk a honvédelemnek, joggal kigúnyoltuk azokat, akik állítólag a szocializmus érdekében akarták »megvédeni« hazájukat. Amióta feljogosítottak minket arra, hogy proletár honvédők legyünk – gyökeresen megváltozott a helyzet.”¹²⁰

Az ekkor kialakuló bolsevik baloldal azonban nem sok rokonságot mutatott más országok baloldali kommunizmusával. A párton belül kialakuló különféle baloldali ellenzékek sem céljaikban (a bolsevik párt más irányú menedzselése, illetve a hatalom átvétele), sem pedig

¹¹⁹ A *Kommunyiszt* c. folyóirat első száma, 1918. április 20. Idézi Lenin: A „baloldali” gyerekességről és a kispolgáriasságról. LÖM 36. k. 271.

¹²⁰ Uo. 274. (Lenin kiemelései.)

elképzeléseikben (a gazdaság militarizálása, a pjatakovi szocialista felhalmozás) nem érintkeztek a tanácsalapú nyugati baloldali kommunizmussal. Míg az utóbbiak a bolsevizmust magát kérdőjelezték meg, addig az előbbieket ennek reformjára szorítkoztak.

1918 folyamán az állam visszavonta a munkástanácsok öngazgatásáról szóló határozatot. A problematika lényegében azonos a breszt-litovszki béke kérdésével: a kommunista program szempontjából a proletár öngazgatás alapvető kérdés, amelyben nem lehetséges kompromisszum. A többfrontos háborút vívó szovjetállam azonban rákényszerült a termelés centralizálására, és saját kezébe szándékozott venni az ellenőrzést. 1918 márciusában 56 petrográdi gyár üzemi megbízottai tartottak tanácskozást, amelyen követelték a munkásellenőrzés biztosítását, a szovjetek újraválasztását, a breszt-litovszki béke felbontását és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. Olyan, az üzemekre épülő mozgalom kezdett itt kibontakozni, mint Angliában a *Shop Stewardok*, vagy Németországban a *Revolutionäre Obläute* mozgalma, amely részben a baloldali kommunista AAUD előzményének tekinthető. A munkásmegbízottak (*dvizsenyije upolnamocsenyih*) elképzelései túlléptek a hagyományos szakszervezeti kereteken: nem ágazatilag, hanem üzemileg szerveződtek, és céljuk nem az érdekvédelem, hanem a termelés irányítása és a politika alakítása volt. Miután követeléseikből semmi sem teljesült, 1918 júliusában sztrájkot hirdettek, amelyhez nagy számban csatlakozott Petrográd nélküli munkássága. A sztrájkot azonban leverték – nem utolsósorban a bolsevik többségű szovjetek segítségével, ami komoly tanulság volt később a kronstadti felkelés résztvevőinek –, és az üzemi megbízottak közül sokakat letartóztattak. A mozgalom maga elhalt. Még a felkelést megelőzően a petrográdi Cseka hajtóvadászatot indított a város anarchista szervezetei ellen, amelyek lelkesen támogatták az üzemi megbízottak mozgalmát. Egy héttel a petrográdi sztrájk leverése után pedig kirobbant a baloldali eszerek fegyveres felkelése – lényegében hasonló okok miatt. A bolsevik hatalom rövid hezitálás után véresen leverte a lázadást. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az üzemi megbízottak és a baloldali eszerek egy hadiállapotban lévő országban robbantották ki sztrájkjukat, illetve fegyveres felkelésüket. Ennek fényében a bolse-

vik államhatalom reagálása tulajdonképpen akár visszafogottnak is nevezhető. Ám ugyanakkor egy ilyen szintű represszió korábban egyszerűen elképzelhetetlen volt a szocialista mozgalmon belül, ahol – a belső harcok ellenére – mindenki elvtársnak szólította egymást, és a közös végcél tekintetében elvi egyetértés uralkodott. A világ szocialistái, kommunistái és anarchistái – függetlenül attól, hogy egyetértettek-e az eszközök fellépésével vagy sem – döbbenet hallgatták ezt az újfajta hangot.

1919. március végén az OK(b)P Központi Bizottsága határozatot fogadott el az „eszerek, anarchisták és mensevikek” elleni harcról. Ezt újabb letartóztatások és házkutatások követték.

1920 őszén a párt legkülönbözőbb fórumain vita kezdődött a szakszervezetek szerepéről. Három fő irányzat alakult ki: a „militarizátorok” (Trockij, Buharin, Preobrazsenszkij), a Munkásellenzék (Alekszandra Kollontaj és Alekszandr Sljapnyikov), valamint a demokratikus centralisták (Valerian Oszinszkij, Andrej Bubnov, Tyimofej Szapronov).

A vita kiindulópontja Trockij elképzelése volt az orosz ipar és közlekedés helyreállításáról. A Vörös Hadsereg megszervezésében szerzett tapasztalatait Trockij ezúttal az ipar területén próbálta kamatoztatni, és a gazdaság helyreállításában is a hadikommunizmus alapelveit kívánta alkalmazni. A „munka militarizálásának” alapelveit a *Pravda* 1919. december 6-i számában körvonalazta. „A háborúból a békébe való átmenet téziseiben” leszögezte, hogy nem engedhető meg a munkaerő szabad mozgása a szovjetállam területén. A munkásokat katonai irányítás alá kell helyezni, és a „munka elől dezertálókat” büntetőszázadokba, illetve munkatáborokba küldeni. A munka megszervezését centralizálni kell, sőt alkalmazni a Taylor-rendszer „pozitív aspektusait”. A szakszervezeteknek ebben az elképzelésben az állami akaratnak való teljes behódolás jutott osztályrészül:

„Az ifjú szocialista állam a szakszervezetektől nem a jobb munkakörülményekért vívott harcot várja el – ez a társadalom, az egész államszervezet feladata –, hanem a munkásosztály megszervezését a termelés érdekében (...) egyszerűen azt, hogy az állammal kéz a kézben haladva erejüket arra használják, hogy a munkásokat beillesz-

szék egy egységes gazdasági terv rendszerébe.”¹²¹ Ugyanitt Trockij kifejtette, hogy mivel a kényszerszermunka progresszív szerepet játszott a történelem folyamán (az ázsiai társadalmakban és a klasszikus rabszolgaságban), ezért „szentimentalizmus” amellet érvelni, hogy a munkásállam nem használhatja fel ezeket az eszközöket. Véleménye szerint a kényszerszermunka a kommunizmusba való átmenet időszakának adekvát formája: „...a munka militarizálása olyan állami kényszer, amely nélkül a kapitalista társadalom felváltása a szocializmussal csak üres fecsegés maradna”.¹²² A fiatal szocialista állam Trockij szerint eljutott arra a pontra, ahol érvényesítenie kell a „proletárdiktatúrát” „még akkor is, ha ez a diktatúra átmenetileg kieresztezi a munkásdemokrácia elvárásait”.¹²³

Trockij álláspontja – habár kezdetben Lenin is támogatta – hatalmas ellenkezést váltott ki a párt berkeiben. A leghatározottabb reakciót a Kollontaj és Sljapnyikov vezette Munkásellenzék képviselte, amely teljesen másként látta a munkásosztály és a szovjet állam kapcsolatát. A vezetők elutasítása, az autentikus munkásszervezetek követelése, a termelés munkásirányzatának követelése a Munkásellenzék sokban rokonította a német AAUD nézeteivel: „Így tehát a Munkásellenzék mindenekelőtt azokat a proletárokat jelenti, akik a munkapaddal vagy a bányával továbbra is kapcsolatban vannak, akik a munkásosztály véréből és húsból valók. A munkásellenzékben az a meglepő, hogy nincsenek nagy, kiemelkedő vezetői, olyanok, akiket »vezetőknek« szokás nevezni. Úgy keletkezett, mint minden egészséges, szükségképpen osztály-meghatározottságú mozgalom: a széles munkásrétegek mélyéből, megkapaszkodván és azon nyomban gyökeret eresztvén Szovjet-Oroszország minden pontján, ahová az ellenzék hírének ez időig nem sikerült eljutnia.”¹²⁴ A Munkásellenzék

¹²¹ Trotsky: *Terrorism and Communism*. 1920. New Park Edition, 1975. 153.

¹²² Uo. 152.

¹²³ Trockij beszéde a X. pártkongresszuson. Idézi Isaac Deutscher: *The Prophet Armed*. London, 1954. 508–509.

¹²⁴ Alekszandra Kollontaj: *Mi a munkásellenzék?* In: Krausz Tamás (szerk.): *Szakszervezetek és államhatalom. Dokumentumok a szovjet-országi szakszervezetek történetéből 1917–1923*. Bp., 1985. 157. Bazsó Márton fordítása.

kiáltványában – amelyet Kollontaj a kronstadti lázadást leverő, a NEP-et meghirdető és a frakciókat betöltő X. pártkongresszusra írt – a kérdés így merült fel: „Ki fogja az alkotó erőket kifejteni a gazdaság újjáépítésében? Vajon tisztán proletár szervek, amelyeket közvetlen szálak fűznek az iparhoz – vagyis az ipari szerveződések vállalják ezt a munkát –, vagy a vegyes összetételű szovjet gépezetre marad ez a feladat, amely elkülönül az ipari tevékenységtől? Ez a választóvonal. A Munkásellenzék az első álláspontot védelmezi, míg a párt vezetői, bármilyen másodlagos ellentétek legyenek is közöttük, ebben a kérdésben teljes egyetértésben a második álláspontra helyezkednek.”¹²⁵

A Munkásellenzék kifejezte a munkások kiábrándulását a szovjetektől. Volt azonban olyan vélemény is, amely éppen ezek szerepét hangsúlyozta. Gavril Mjasznyikov – aki ekkor nem tartozott egyetlen ellenzéki csoportosuláshoz sem – a szovjetekben látta azt a szervezetet, amely képes a munkásokat egyesíteni, és feloldani a különbséget gazdasági és politikai szféra között. Elképzelései lényegében meggyeztek a tanácskommunisták véleményével.¹²⁶

A szűk pártvezetést ebben a tekintetben valójában nem osztották meg nézeteltérések. Lenin jellemző című beszédében – Előadói beszéd a pártegységről és az anarcho-szindikalista elhajlásról – sietett leszögezni a X. kongresszus küldöttei előtt, hogy „...az elhajlás, amiről most beszélünk, ugyanaz, mint az anarchista elhajlás a német kommunista munkáspárt soraiban, amellyel szemben a Komintern legutóbbi kongresszusán a harc nyilvánvalóan kifejezésre jutott. (...) Önök tudják, hogy ez nemzetközi probléma”.¹²⁷ A kongresszus határozatot hozott a Munkásellenzék feloszlatairól – és egyben valamennyi frakció betiltásáról „ideiglenes jelleggel”. A kongresszus a szak szervezeti vitát az úgynevezett Tizek platformjának elfogadásával

¹²⁵ Alekszandra Kollontaj: *The Workers Opposition*. London Solidarity Pamphlet. No. 7. London, é. n. 14.

¹²⁶ Lásd Gavril Mjasznyikov: Ugyanaz, és mégsem ugyanaz. In: *Szakszervezetek és államhatalom*. 262–266., valamint Paul Avrich: *Bolshevik Opposition to Lenin*: G.T. Miasnikov and the Workers' Group. *Russian Review*, Vol. 43. 1984. 1–29.

¹²⁷ LÖM 43. k. 93–94.

zárta le, amelyet Lenin útmutatásai alapján Jan Rudzutak fogalmazott meg. E szerint a szakszervezeteknek („a kommunizmus iskoláinak”) az államhatalomnak alárendelve, a „proletárdiktatúra támaszaiként” kell működniük mind szervezési, mind gazdasági téren.

A Munkásellenzék a proletárdiktatúra kérdésében lényegében elfogadta a pártnak a vezetésről kialakított álláspontját. Ez – minden hasonlóság ellenére – megkülönböztette a baloldali kommunizmus nyugat-európai csoportjaitól. 1920 második felében a Munkásellenzék és a KAPD között voltak szórványos kapcsolatok, ám a frakció 1921-es feloszlata ezeknek véget vetett. Kollontaj már korábban leszögezte: „...pártunk Központi Bizottságának osztálypolitikánk legfőbb irányító szervévé kell válnia, az osztálygondolkodás szervévé és a szovjetek gyakorlati politikájának ellenőrévé – alapvető programunk szellemi testévé”.¹²⁸ Ez a felfogás vezetett oda, hogy a Munkásellenzék tagjai tevőlegesen részt vettek a kronstadti lázadás leverésében.

A kronstadti felkelés értékelése a baloldali kommunista áramlatokban

A X. pártkongresszussal egy időben jelentős sztrájkmozgalom kezdődött Moszkvában és Petrográdban. A sztrájkolók alapján gazdasági követeléseket hangoztattak, ám felléptek a különféle állami szervek (mindenekelőtt a Cseka és a beszolgáltatásokat végző „szegényparaszt-bizottságok”) túlkapásai ellen is. Ugyanakkor a sztrájkokkal szolidaritást vállaló kronstadti matrózok a gazdasági követelések – lényegében a hadikommunizmus megszüntetése – mellett egy sor fontos politikai követelést is megfogalmaztak: új szovjetválasztásokat sürgettek, sajtó- és agitációs szabadságot követeltek valamennyi proletár politikai áramlatnak, és a pártszervezetek betiltását a hadseregben. Összességében a párt vezette államot a szovjetek hatalmával

¹²⁸ Alekszandra Kollontaj: i. m. 41–42.

kívánták helyettesíteni, ám ehhez a szovjeteknek vissza akarták adni eredeti, „munkásdemokratikus” formájukat. A szovjetállam igen hevesen reagált, és a lázadást „fehérgárdista ellenforradalmi akciónak” titulálta. Ez nem volt igaz, és ezt sokan tudták. Isaac Deutscher így számol be a felkelés leverését követő időszak közhangulatáról: „A Moszkvába néhány hónappal később ellátogató külföldi kommunistákat, akik úgy gondolták, hogy Kronstadt csupán a polgárháború egyik szokásos állomása volt, »meghökkenette és összezavarta«, amikor látták, hogy a bolsevikoknál a lázadásról beszélve nem érzik azt a dühöt és gyűlöletet, amit azok egyébként a fehérek ellen éreztek. Szavaikban hemzsegték a »szimpatizáló felhangok« és a szomorú, ködös utalások: mindez a párt zavarodott lelkiismeretéről árulkodott.”¹²⁹

Bár a „fehér felkelésről” kialakított verzió tarthatatlannak bizonyult, a propaganda alapjaiban változatlan maradt: a lázadást kispolgári elemek, deklasszált figurák szervezték, hogy megtisztítsák az utat az ellenforradalom előtt. A kronstadti erőd geopolitikailag kiemelt jelentőségű helyen volt, és a „kronstadti matrózok” 1917-ből eredő mítosza még élénken élt a proletárok emlékezetében. A bolsevikok félelmei szerint Kronstadt lehetett volna egy pártellenes proletár- és parasztlázadás lobogója, és ilyen értelemben veszélyesebb volt még a valódi fehérekénél is: „Ez a kispolgári ellenforradalom kétségkívül veszélyesebb, mint Gyenyikin, Jugyenyics és Kolcsak együttvéve, mert olyan országgal van dolgunk, ahol a proletariátus kisebbségben van, olyan országgal van dolgunk, ahol a pusztulás a paraszti tulajdonnál is megmutatkozik, és ezenkívül itt van még a hadsereg leszerelése is, amelyből hihetetlenül nagy számban kerültek ki lázongó elemek. Akármilyen csekély vagy jelentéktelen lett volna, hogy úgy mondjuk, kezdetben a hatalom eltolódása, amelyet a kronstadti tengerészek és munkások javasoltak (ők a kereskedelem szabadságát illetően akarták korrigálni a bolsevikokat), látszólag nem nagy eltolódás, látszólag ugyanazok a jelszavak szerepeltek: »szovjethatalom«, jelentéktelen

¹²⁹ Isaac Deutscher: *The Prophet Armed*. 514.

módosítással, csak javított kiadásban; de valójában a párton kívüli elemek itt csak az ugródeszka, a lépcsőfok, a híd szerepét töltötték be a fehérgárdisták számára. (...) A kereskedelem szabadsága, még ha kezdetben nem is fűződik úgy össze a fehérgárdistákkal, ahogy Kronstadtban összefűződött [az én kiemelésem – K.P.], mégis óhatatlanul ehhez a fehérgárdista rezsimhez, a tőke győzelméhez, ennek teljes restaurációjához vezet.”¹³⁰

A lázadást ezért a pártnak teljes erejével el kellett tipornia, más lehetőség egyszerűen nem mutatkozott. Vélhetőleg még a felkelők ellen harcoló kongresszusi delegátusok között is sokan voltak, akik egyben s másban igazat adtak a felkelők követeléseinek. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a felkelésnek – a szovjetállam fennmaradása érdekében – buknia kellett. Ez a kettősség magyarázta a Deutscher által leírt belső zavarodottságot a párt soraiban. Nem csak a Munkásellenzék tagjai meneteltek az erőd ostromára indulók soraiban azok ellen, akik sokban hozzájuk hasonló kritikát fejtettek ki. Victor Serge így emlékszik vissza: „...a Kongresszus minden jelenlévőt, köztük sok ellenzékit, mozgósított a Kronstadt elleni harcra. A szélsőbaloldali kommunista Dibenko – maga is egykori kronstadti matróz – és Bubnov, a »Demokratikus Centralisták« ideológusa és vezetője egyaránt ott vonult az öböl jegén a lázadók ellen, akiknek a szívük mélyén igazat adtak.”¹³¹

A külföldi baloldali kommunistákat is összezavarták az események. A Komintern III. kongresszusán Max Hempel (valódi nevén Jan Appel) (KAPD) kifejtette véleményét az orosz „kivételelességről”, és jelezte, hogy Oroszországban – a termelőerők fejletlensége miatt – csakis felülről lehet bevezetni a proletárdiktatúrát, amely ettől pusztán

¹³⁰ Lenin: Beszámoló az OK(b)P Központi Bizottságának tevékenységéről. 1921. március 8. LÖM, 43. k. 21–22. – Lenin szavainak különös aktualitást – és egyfajta skizofrén felhangot – adott, hogy mindezt azon a X. kongresszuson mondta, amely a NEP meghirdetésével jelentős mértékben felszabadította a kereskedelmet a korábbi adminisztratív korlátozások alól.

¹³¹ Victor Serge: *Memoirs of a Revolutionary*. Idézi G. D. Wernon: 1921: the Proletariat and the Transitional State. *International Review*, 100. sz. 2000. első negyedév. 19.

állami diktatúrává válik. Kronstadt is ezt példázta számára. Sachs, a KAPD egy másik delegáltja elutasította Radek vádjait, hogy Gorter vagy a KAPD a felkelők oldalára állt volna, ám egyben hangsúlyozta a lázadás proletárjellegét: „Miután Kronstadt proletariátusa felkelt Önök ellen, a Kommunista Párt ellen, önök hadiállapotot hirdettek meg Petrográd proletariátusa ellen! Gorter elvtárs csupán az eseményeknek ezt a kérlelhetetlen belső logikáját elemezte, amely nemcsak az orosz taktikát jellemzi, hanem általában véve az ezzel szembeszegülőket is. Ebben az értelemben sem Gorter, sem a KAPD nem állt a kronstadti felkelők oldalára.”¹³²

A párt már a lázadás első napjaiban propaganda-hadjáratot indított a lázadók ellen. Többek között azt a hírt terjesztették, hogy az „ellenforradalmi banditák” kommunistákat végeznek ki, vagy hogy az öbölben már horgonyt vetett a francia flotta. Az erődben tartózkodó bolsevikok azonban nagyon jól tudták, hogy egyik hír sem igaz. Sokan – Ida Mett szerint 780-an – kiléptek a bolsevik pártból tiltakozásuk jeléül, mások azonban megalakították az OK(b)P Kronstadti Ideiglenes Irodáját, amely igyekezett cáfolni a rémhíreket. Az Ideiglenes Iroda elismerte a lázadás vezető szervét, az Ideiglenes Forradalmi Tanácsot, amelyet az újraválasztott kronstadti szovjet nevezett ki, és az erőd rádióadóján keresztül felhívást intézett a párttagokhoz: „Ne higgyetek a provokátorok által terjesztett abszurd híreszteléseknek, amelyek csak a vérontást akarják fokozni, és azt állítják, hogy felelős párttagokat lőnek agyon. Olyan abszurd rémhírek is terjednek, hogy a Párt Kronstadt megtámadására készül. Ezt a hazugságot az antant ügynökei terjesztik, céljuk a szovjethatalom megdöntése.” A felhívás így végződött: „Éljenek a szovjetek! Éljen a munkásosztály nemzetközi egysége!” Mások már nem bíztak ennyire a pártban. Egy Gyenyiszov nevű bolsevik tanár így írt a kronstadti *Izvesztyijában*: „Kijelentem az Ideiglenes Forradalmi Bizottságnak, hogy attól a pillanattól kezdve, hogy megkezdődik Kronstadt agyúzása, nem tekintem magam a Párt tagjának. (...) Minden hatalmat a szovjeteknek, és nem a Pártnak!”¹³³

¹³² Jacques Camatte: *La Gauche Allemande. Invariance*, 1973. 72–73.

¹³³ Mindkettőt idézi Ida Mett: *The Kronstadt Uprising*. Sheffield, 1976. 18.

Míg a bolsevik párt szinte összes frakciója – a hivatalos deklarációk szintjén mindenképpen – elítélte a lázadást és üdvözölte leverését, addig Gavril Mjasznyikov éppen ellentétesen foglalt állást. Bár ott volt a X. kongresszuson, ám – a felhívás ellenére – nem volt hajlandó részt venni a támadásban. „Új rezsim alakul ki a párton belül – vélekedett Mjasznyikov –, és ha valaki veszi a bátorságot, hogy ragaszkodjon meggyőződéséhez, akkor azt törtetőnek, vagy még inkább ellenforradalmárnak, menseviknek vagy eszernek titulálják. Ez történt Kronstadt esetében is. Minden csendes volt és nyugodt. És akkor hirtelen, váratlanul mint egy arcucsapás: »Mi is folyik Kronstadtban? Néhány száz kommunista harcol ellenünk.« Mi jelent ez? Kit kell hibáztatnunk, ha a vezető körök nem találják meg a közös hangot nem hogy a párton kívüli tömegekkel, de még a kommunista párttagokkal sem? Olyannyira nem, hogy végül eldőrdültek a fegyverek. Ez most akkor micsoda? A szakadék széle.”¹³⁴

Mint láttuk, a Komintern III. kongresszusára érkező KAPD küldöttek, valamint Németországban Otto Rühle és az AAUD-E tagságának egy része úgy vélte, hogy a *M(r)zaktion* kiprovokálása pusztán a kronstadti események eltussolására szolgált a nemzetközi közvélemény elől. Ez ugyan teljesen valószínűtlen, ám az tény, hogy a szocialista mozgalmak történetében ilyen méretű mérsárlás (mintegy tízezer halott, akik közül ezeket, így az OK(b)P Ideiglenes Bizottságának összes tagját, az erőd elfoglalása után a győztesek statáriális úton kivégeztek) még nem fordult elő. Ez határozta meg sok évvel az események után az olasz internacionalista baloldal állásfoglalását is. Bordiga 1921-ben még elfogadta a bolsevik magyarázatot a „mátrózk megváltozott szociológiai összetételéről”, vagy ahogy Trockij cinikusan nevezte őket, a „teljesen demoralizálódott, elegáns, bő szárú nadrágot és stricifrizurát viselő elemekről”.¹³⁵ 1938-ban viszont a

¹³⁴ Mjasznyikov cikke a *Szocialiszticeszkij Vesztnyik* 1922. február 23. számában. Idézi Paul Avrich: G.T. Miasnikov and the Workers' Group. *Russian Review*, Vol. 43. 1984. 11.

¹³⁵ Trockij: *Túl nagy a zaj Kronstadt körül*. Idézi Ante Ciliga: A kronstadti lázadás. In: Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.): *Anarchizmus*. Bp., 1991. 417. Pap

bordigisták már úgy látták, hogy elképzelhető olyan helyzet, amikor a proletariátus saját állama ellen támad, ám „abból az alapelvből kell kiindulnunk, hogy a szocializmust nem lehet az erőszak eszközével a proletariátusra kényszeríteni”.¹³⁶

Az 1921-ben meghirdetett NEP jelentős váltást hozott nemcsak a párt politikájában, de tagságának összetételében is. Sokan távoztak a pártból – mint a NEP csendes ellenzéke –, míg mások továbbra is igyekeztek a X. kongresszus által betiltott, de a felszín alatt továbbra is folyó frakcióharcokon keresztül nagyobb befolyást szerezni az állam irányításában. 1923-ra ezt a baloldali irányzatok lényegében már csak többé-kevésbé illegálisan tehették meg. Ez volt az az év, amikor zászlót bontott két baloldali csoport, a Mjasznyikov vezette Munkáscsoport (teljes nevén az OK(b)P Munkáscsoportja) és a Bogdanov vezette Munkásigazság, amely a hasonló nevű (*Rabocsaja Pravda*) című lap körül tömörült. A párt – mint Trockij megjegyezte – „beteg” volt, és ennek a betegségnek a tüneteiként jelentek meg az ilyen „extremista” csoportok.

A Munkásigazság és a Munkáscsoport

A Munkásigazság csoportja a német–holland tanácskommunistákhoz hasonlóan odáig jutott, hogy 1923-ban már magának az 1917-es forradalomnak a proletár voltát is megkérdőjelezte. Véleménye szerint Oroszországban az „államkapitalizmus” jutott hatalomra, és az átmeneti – a hadiállapot diktálta – szükségintézkedések (a hadikom-

Mária fordítása. – Trockij a cikket a harmincas években írta, a lázadás leverésében játszott vezető szerepe miatt őt érő baloldali támadásokra válaszolva. Írásában azt is kifejti, hogy a matrózok „nagyobb fejadagot” követeltek maguknak. A kronstadti Ideiglenes Forradalmi Bizottság programjának 9. pontja leszögezte: „Egyenlővé kell tenni minden dolgozó fejadagját, azokét kivéve, akiknek foglalkozása káros az egészségre.” (Uo. 419.) A „bő szárú nadrág” egyébként a matróz-egyenruha része volt, a „stricifrizura” (hátnál rövid, elöl hosszabbra hagyott haj) pedig a katonák szokásos hajviselete.

¹³⁶ *Octobre*, 1938. Idézi Wernon: i. m. 20.

munizmus) után ez az államkapitalista forma elérkezettnek látta az időt a magánkapitalizmus újraélesztésére is. Ebben az értelemben a csoport tagjai 1917-et a kifejlődő orosz burzsoázia progresszívista szárnyának forradalmaként szemlélték, amelyet bár a proletariátus vívott meg, a hatalom mégis egy értelmiségi irányítórét kezébe került. A Munkásigazság a feladatot egy új, szigorúan proletár kommunista párt megalapításában jelölte ki. Néhány részlet kiáltványukból megmutatja, hogy milyen messzire – visszavonhatatlanul messzire – távolodtak már el a bolsevik állam elképzeléseitől:

„A Munkásigazság csoport tavaly ősszel szerveződött meg. A NEP bevezetése óta eltelt egy év a végsőkéig kiélezte az osztályellentmondásokat köztársaságunkban, és megteremtette a szükséges előfeltételeket egy átfogóbb tevékenységhez.

Felhívásunkkal ezen az úton kívánunk egy lépést tenni. Legfőbb ideje, hogy hozzákezdjünk erőink összefogásához, és az egyre inkább előretörő tőkével szemben megszervezzük az ellenállást.

De mennyiben változott meg a munkásosztály helyzete? Oroszország munkásosztálya szervezetlen állapotban van, a munkások fejében zavarodottság uralkodik: vajon a „proletárdiktatúra” országában élnek-e igazán, ahogyan azt a kommunista párt [az OK(b)P] fáradhatatlanul, szóban és írásban hajtogatja, vagy az önkény és a kizsákmányolás országában, amiről lépten-nyomon meggyőzi őket a valóság? Siralmas az élete a munkásosztálynak, miközben az új burzsoázia (azaz a vezető funkcionáriusok, a gyárigazgatók, a trösztök irányítói, a végrehajtó bizottságok elnökei stb.) és a nepmenek fényűző életet élnek, újra meg újra emlékeztünkbe idézve a mindenkori burzsoázia életmódját. Nekünk pedig ismét a létért folytatott küzdelem hosszú és nehéz éveivel kell szembenéznünk. Ám minél bonyolultabb a helyzet, annál nagyobb tisztánlátásra és szervezettségre van szüksége a harcoló proletariátusnak. Világos osztálytudatot vinni az oroszországi munkásosztály soraiba, és minden módon támogatni a harcoló proletariátus forradalmi erőinek megszerveződését – ez a mi feladatunk. (...)

Egyre inkább az értelmiségnek az a műszakiakból és szervezőkből álló része kezd előtérbe kerülni, amely irányítja és végrehajtja a termelés egész szervezését.

Munkamódszereit és ideológiáját tekintve ez az értelmiség teljes mértékben burzsoá, és csak tőkés gazdaságot tud felépíteni. Az új burzsoázia annak révén jön létre, hogy a régi burzsoázia szakképzett elemei összeolvadnak az egyre erőteljesebben előretörő szervező értelmiséggel. A tőke megszervezte erőit, és hadba indul a munkásosztály vívmányai ellen. A nemzetközi proletariátus sürgető feladata, hogy ez ellen egyesítse minden erejét. (...)

Az orosz munkásosztályt, amely hajdan a proletariátus haladó része volt, most messzire, szinte évtizedekkel visszavetették a fejlemények.

Hosszú, kitartó munka vár ránk, elsősorban ideológiai téren. Mindenütt az üzemekben, gyárakban, szakszervezeti szervezetekben, munkásegyletemeken, szovjet pártiskolákban, a Kommunista Ifjúsági Szövetségben és a pártszervezetekben, a „Munkásigazsággal” szolidáris propagandaköröket kell alakítani.

Szervezetek propagandaköröket, és ne felejtsek el a forradalmi szervezetek fejlődésének legfontosabb feltételeit azokban az országokban, ahol a tőke előretörően van: az elvtársak gondos kiválasztása, és szigorú konspiráció.

Munkára, elvtársak!”¹³⁷

Ugyanazokhoz a problémákhoz másként viszonyult a Munkáscsoport, amely röviddel a OK(b)P XIII. pártkongresszusa után alakult. Ekkor adták ki kiáltványukat. Legfőbb ideológusuk a már többször említett *Gavril Mjasznyikov* volt. Részt vett az 1905-ös forradalomban, majd 1906-ban csatlakozott a bolsevikokhoz. Többször száműzték, és megjárta a cári börtönöket is. 1917-től szülőföldjén, az Urál vidékén működött. A breszt-litovszki békekötés körüli vitákban a baloldali kommunisták álláspontját osztotta. Az uráli helyi szovjet megbízottjaként ő hajtotta végre a halálos ítéletet Mihail Romanov nagyhercegen,

¹³⁷ *The Workers Truth. A Dissident Voice in Russia.* London Solidarity Pamphlets, h. n., 1976.

II. Miklós öccsén. 1918 egy éjszakáján egy csoport munkás élén behatolt a Permbe deportált arisztokrata házába, és a helyi Cseka – állítólag hamis – parancsát lóbálva a nagyherceget és titkárát egy környékbeli gyárba vitte, ahol mindkettőjüket agyonlőtte. Máig sem tisztázott, hogy Mjasznyikov önhatalmúan cselekedett-e, vagy a Központi Bizottság utasításait követte. Mindenesetre négy nappal később Jekatyerinburgban a cári családot is utolérte végzete – ebben pedig egyértelműen a bolsevik vezetés akarata tükröződött.

1920-tól kezdve Mjasznyikov egyre kritikusabban szemlélte a növekvő pártbürokráciát és a Központi Bizottság kezében centralizálódó hatalmat, amely véleménye szerint elnyomta a helyi kezdeményezéseket és megnehezített mindenfajta építő vitát. Véleményét nem rejtette véka alá. Bár elképzelései sokban rokonították a Munkásellenzékkel és a Demokratikus Centralistákkal, Mjasznyikov ekkor még egyszemélyes ellenzékét alkotott, és nem csatlakozott egyik tendenciához sem. Az előbbieknél sokkal inkább támadta a pártbürokráciát, és felemelte szavát a legszegényebb paraszti rétegek érdekében. Ekkor azzal vádolták meg, hogy az eszerekkel szimpatizál. A szakszervezeteket a szovjetekkel kívánta helyettesíteni, amelyekre egyben rátestálta volna az egész állam irányítását, illetve lebontását is.

1920 végén Petrográdba rendelték, ahol jobban szem előtt lehetett. A város kiábrándító hatással volt rá. A „Vörös Petrográd egy Potemkin-falu” – jegyezte fel Mjasznyikov.¹³⁸ A győzedelmes felszín alatt a válság jeleit tapasztalta mindenütt: a munkások nem hittek már a pártban, ahol virágzott a korrupció. Mjasznyikovot egy rekvirálóbriádába osztották be, és itt is azt kellett tapasztalnia, hogy társai nem „kenyérgyűjtők”, hanem „kenyérpusztítók”, és „újfajta kommunisták” jelennek meg, akik „mindig tudják, hogyan hízelegjenek feljebbvalóiknak”.¹³⁹ Mjasznyikov tiltakozott, mire Zinovjev, a párt petrográdi elnöke (egyben a Komintern elnöke) a pártból való kizárással fenyegette: „Ön vagy eszer, vagy egyszerűen bolond” – támadt Mjasznyikovnak, akit ezek után visszaküldtek az Urálba, ahol azonban to-

¹³⁸ Idézi Paul Avrich: i. m. 6.

¹³⁹ Uo. 7.

vább folytatta az agitációt. 1921 májusában memorandumot intézett a Központi Bizottsághoz, amelyben általános reformot és tisztogatást követelt. Fellépett a halálbüntetés eltörléséért, a bürokrácia korlátozásáért, és hangsúlyozta, hogy a termelés irányításának a termelők szovjetjeinek kezébe kell kerülnie. Ugyanebben a beadványában teljes sajtószabadságot követelt, „a monarchistáktól az anarchistákig bezárólag”, amit a párthatalom bebetonozódása elleni orvosságnak tartott. Lenin – teljes joggal – így válaszolt: „...tisztázzuk, miféle sajtószabadságot? minek az érdekében? melyik osztály számára? Mi nem hiszünk »abszolút« dolgokban”.¹⁴⁰

Az Urálban Mjasznyikov számos követőre talált. Nem sokkal memorandumja benyújtása után a permi pártbizottság megtiltotta neki, hogy gyűléseken szónokoljon, ám ő megtagadta az engedelmességet, sőt, egy pamfletben foglalta össze nézeteit. A permi apparátus ekkor a Központi Bizottsághoz fordult, amely július 29-én különbizottságot rendelt ki az ügy kivizsgálására. Hogy mennyire komolyan vették az esetet, jól mutatja, hogy a bizottság tagja volt Buharin és Szolc („a párt lelkiismerete”, ahogy Lenin nevezte) is. Buharin Leninnek is átadta Mjasznyikov memorandumát, és Lenin szintén foglalkozni kezdett az ügygel. Augusztus elsején a Kremlbe rendelte Mjasznyikovot, ahol hosszas beszélgetést folytatott vele.

Mjasznyikovot nem győzte meg Lenin érvelése: „Ön azt mondja, hogy én a burzsoázia számára akarok sajtószabadságot. Éppen ellenkezőleg, én magamnak, egy proletárnak akarok sajtószabadságot, aki tizenöt éve a párt tagja. (...) Vagy Ön azt hiszi, hogy azonnal fel kell hagynak a vitával, amint nem értek egyet az Ön véleményével a társadalmi erőviszonyokról? (...) A probléma éppen ott van, hogy miközben Ön a kapitalizmus ellen emeli fel az öklét, a proletariátusra sújt le vele. Ön nagyon is jól tudja, hogy én most olyan munkások százainak, vagy éppen ezreinek a szavait visszhangzom, akik a börtönök mélyén rohadnak. Én is csak annak köszönhetem, hogy szabadlábban vagyok, hogy veterán kommunistaként megszenvedtem az elveimért, és a nevem jól ismert a munkások között. Ha nem így lenne, ha egy

¹⁴⁰ Lenin: Levél G. Mjasznyikovhoz. LÖM 44. k. 74.

egyszerű munkás lennék az egyik gyárból, ugyan hol lennék most? A Cseka valamelyik tömlőcében, vagy éppen »szökés közben agyonlőve«, ahogy én lőttem le annak idején Mihail Romanovot. Még egyszer kimondom: Ön a burzsoáziára emelt kezet, de én vagyok az, aki vért köpök, nekünk, a munkásoknak az állkapcsait töri Ön össze.”¹⁴¹ Ezek után Lenin megszakította vele a levelezést.

Mjasznyikov célja az volt, hogy „egyetlen zászló alá gyűjtse a párt minden belső ellenzékét”. A párt szervezőbizottsága ezután Molotov elnökletével külön bizottságot nevezett ki Mjasznyikov megfigyelésére. 1922. február 22-én kizárták az OK(b)P tagjai közül. Egy héttel később Mjasznyikov csatlakozott az úgynevezett Huszonkettők Felhívásához, amelyet rajta kívül olyan bolsevikok írtak alá, mint Slijapnyikov, Kollontaj és az egykori Munkásellenzék más tagjai. A Kominternhez címzett (Kollontaj által németre is lefordított, Németországban pedig a KAPD által terjesztett) felhívás azzal vádolta a KB-t, hogy elfojtja a párton belüli kritikát, és egyre több nem munkás származású elemet von be a párt irányításába: „Amikor még a burzsoá ösztönösség erői támadnak bennünket minden oldalról, amiddön még pártunkba is behatolnak – amelynek szociális összetétele (40% munkás, 60% nem proletár) kedvező lehetőséget kínál erre –, vezető központjaink elkeseredett, bomlasztó harcot folytatnak mindenki ellen, főleg azon proletárok ellen, akik fenntartják maguknak az önálló véleményalkotás jogát, s ha ezt a pártközegben kimondja valaki, akkor mindenféle repressziós intézkedésekre számíthat. Azt a törekvést, hogy a proletártömegeket az államhoz közelítsék, »anarcho-szindikalizmusnak« nyilvánítják, képviselőit üldözik és diszkreditálják. (...) Ezek a munkamódszerek karrierizmushoz, intrikussághoz és szervilizmushoz vezetnek, s a munkások erre a pártból való távozással válaszolnak.”¹⁴² A Komintern különbizottsága – Clara Zetkin vezetésével – a „huszonkettők” érveit „megalapozatlannak” látta, s a párt és a proletárdiktatúra elleni harc eszközét látta fellépésükben.

¹⁴¹ Idézi Paul Avrich: i. m. 8.

¹⁴² A Kommunista Internacionálé Nemzetközi Konferenciája tagjainak. In: *Szakszervezetek és államhatalom*. 346. (Bíró Zoltán fordítása.)

A XI. pártkongresszuson mind Trockij, mind Lenin foglalkozott Mjasznyikov ügyével. Trockij azt vetette a szemére, hogy „ellenforradalmi” propagandáját átvette a lengyel kormány, az emigráns eszer és mensevik sajtó. Mjasznyikov szerint ismét a „kronstadti zászlót” emelte a magasba.¹⁴³ Lenin azt hangsúlyozta, hogy a „huszonkettőknek” nem volt joga Mjasznyikov kizárása ellen tiltakozni, aki sorozatosan megsértette a X. kongresszus határozatait.

A XI. pártkongresszus végül a „huszonkettők” megbüntetését határozta el. Minyint és Kuznyecovot, a Munkásellenzék két kevésbé ismert tagját kizárták a pártból, míg Sljapnyikovot és Kollontajt utolsó figyelmeztetésben részesítették. Mjasznyikovot pártbüntetéssel már nem sújthatták: a GPU vette őrizetbe, és így az a kétes dicsőség jutott osztályrészéül, hogy ő lehetett az első a „régibőlsevik gárdából”, akit politikai okból börtönbe vetettek. Sőt, nem sokkal korábbi jóslata is beigazolódott: letartóztatásakor három lövést adtak le rá, ám nem találták el – a merényletet valószínűleg csak figyelmeztetésnek szánták. A börtönben – akárcsak a cári időkben – azonnal éhségstrájkba kezdett. Tizenkét nap múlva kiengedték.

Mjasznyikov egy évvel a kizárása után újrafelvételért folyamodott a párthoz (a kizáró határozat tartalmazta ezt a lehetőséget), ámde mind a KB, mind – fellebbezése után – a Komintern VB elutasította kérélmét. Ekkor fogott illegális csoportja megszervezéséhez. P. B. Mojszejevvel (aki 1914 óta volt a párt tagja) és a pártból kizárt Kuznyecovval megszervezte a Munkáscsoportot, amelynek ők hárman alkották az Ideiglenes Központi Szervező Irodáját. 1923 februárjában fogalmazták meg a *Munkáscsoport Kiáltványát*. Ebben munkásönigazgatást követeltek, támadták a bürokráciát. A korábbi korlátlan sajtószabadság helyett már csak a munkássajtó szabadságát hiányolták: „A burzsoázia csak hallgasson, de ki meri vitatni a proletár szólásszabadságát, aki hatalmát a saját vérével védelmezi? (...) A burzsoázia számára egy ajánlatunk van: a kötél.”¹⁴⁴ A kiáltvány elítéli a NEP-et,

¹⁴³ Ugyanott, 337.

¹⁴⁴ Manifiesto del Grupo Obrero del Partido Comunista Ruso (Bolchevique). *Comunismo*, No. 20. 1986. 41.

és ekkor születik meg az elhíresült mondás: a NEP nem más, mint *Novaja Ekszplutacija Proletariata* – a proletariátus új kizsákmányolása. A kiáltvány a proletariátust új, véres forradalomra szólította fel a hatalom valódi megragadására, a kommunizmus megvalósítására, amely napirenden van „tegnap, ma, holnap”.¹⁴⁵ A Szovjetunióban a párt visszahódítását, a szovjethatalom megragadását tűzte ki célul. Elítélte a Komintern „egységfront-politikáját”, ám sürgette a forradalmi szervezetek egyesülését (így a németországi KPD és KAPD összevonását): „...nem az egységfront politikája fogja győzelemre vezetni a lázadó proletariátust, hanem a véres, kérelmelhetetlen harc mindazon burzsoá frakció ellen, amely szocialista frazeológiával takarózik. Csak ez a harc vezethet győzelemre: az orosz proletariátus nem azzal nyert, hogy szövetségre lépett az eszerekkel, a populistákkal és a mensevikekkel, hanem azzal, hogy harcolt ellenük”.¹⁴⁶ A csoport ekkor vette fel a kapcsolatot a KAPD-vel. „A kapcsolat és a konvergencia a Munkáscsoport és a KAPD között – írja Jacques Camatte – lehetővé teszi annak megértését, hogy a bolsevikok – és mindenekelőtt Lenin – miért támadták olyan erőteljesen a ká-á-pé-istákat a KI III. kongresszusán. Alapvető fontosságú volt, hogy bármi áron megakadályozzák a belső ellenzék (amely akkor még nem formálódott meg »Munkáscsoportként«) és az Internacionálé ellenzékének

¹⁴⁵ Érdemes megfigyelni azt, hogy míg a klasszikus szociáldemokrácia a forradalmat bizonyos feltételrendszernek rendeli alá, addig a kommunista ideológusok hajlamosak azt valamiféle időtlen totalításban szemlélni. A mjasznyikovi „tegnap, ma, holnap” erősen emlékeztet Rosa Luxemburg legutolsó cikkének megrendítő zárószavaira: „»Berlinben rend van!« Ostoba poroszlók! »Rendetek« homokra épült. A forradalom már holnap »dübörögve újra felemelkedik«, és remületekre harsonaszóval fogja hirdetni: *Voltam, vagyok, leszek!*” (Berlinben rend van. In: Rosa Luxemburg: *Marxizmus, szocializmus, demokrácia*. Tanulmányok, cikkek, beszédek. Bp., 1983. 601. Nyilas Vera fordítása.) A forradalom állandó aktualitásának hangsúlyozása később a sztálinista ideológiában karikatúrisztikusan perszonifikálódik: itt többé már nem a forradalom, hanem Lenin (pontosabban a sztálinizmus által képzett Lenin-idol) az, aki (vagy, mivel inkább egyfajta intézményről van szó, amely) „élt, él és élni fog”.

¹⁴⁶ *Manifiesto del Grupo Obrero...* 37.

kapcsolatát. Az orosz állam teljes erejét felhasználták erre a manőverre, amely végül is sikeresnek bizonyult.¹⁴⁷

A Munkáscsoport azonban – szemben a német-holland tanácskommunistákkal – még 1923-ban sem látta elveszettnek a Szovjetunió és a Komintern visszahódításának ügyét. Amikor a Curzon-válság miatt háború fenyegetett Angliával, a Munkáscsoport tagjai kijelentették, hogy védeni fogják az országot, hiszen a szovjet szocializmust – mint majd sok év múlva Lukács György is – minden hibájával együtt többre értékelték, mint a legjobb kapitalizmust.

A kiáltvány hatására sokan csatlakoztak a csoporthoz. 1923 nyárára csak Moszkvában mintegy háromszáz tagja volt, jórészt régi bolsevikok, és szinte kizárólag munkások, hiszen a Munkáscsoport ideológiájára nagy hatással volt Mahajszkijnak – másik nevén Volszkijnak – az értelmiség és a bürokrácia közé egyenlőségjelet tévő ideológiája.¹⁴⁸ Ez az *ouvrierizmus* és „értelmiségellenesség jellemezte a szélsőbal jelentős részét” – mutat rá R. V. Daniels –, még akkor is, ha 1921 után „az ellenzéklet legfőképpen az értelmiségi körök támogatták”.¹⁴⁹ A XII. pártkongresszus küldöttei között a csoport tagjai kiáltványt köröztettek, amelyben a Sztálin–Zinovjev–Kamenyev „trojka” eltávolítását követelték a Központi Bizottságból. Egy hónappal a kongresszus után Mjasznyikovot letartóztatták és kitoloncolták az

¹⁴⁷ *Invariance*. II. sorozat. 6. sz. 40.

¹⁴⁸ Mahajszkij (Volszkij) értelmiségellenességéről lásd Volszkij: A szellemi munkás, és Szabó Magdolna: A. Volszkij. In: *Világtörténet*, Új folyam, 1. sz. 1983. 107–111., ill. 111–121., valamint Paul Avrich: What is „Makhaevism”? *Soviet Studies*, 1965. július. – Érdekesként megemlítem, hogy Mahajszkij koncepciójához igen hasonló Konrád György és Szelényi Iván álláspontra a hetvenes évek elején: „A bolsevizmus ideológiájához vezető első felismerés az volt, hogy a radikális értelmiségnek nem kell, sőt nem is szabad megelégednie azzal, hogy kizárólag az empirikusan adott munkáosztály érdekeit fejezze ki. (...) Így Lenin a munkásérdekek képviselője helyett a munkáspárt alapvető feladatának azt tartotta, hogy felkészüljön a politikai hatalom megragadására, és egy új államhatalom szervezeti előmodellje legyen.” (Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bp., 1989. 174.)

¹⁴⁹ R. V. Daniels: *The Conscience of the Revolution*. Cambridge, 1960. 160.

országból. Németországba ment, ahol kapcsolatba lépett a KAPD-vel és a KPD baloldali vezetőivel, Arkagyij Maslowval és Ruth Fischerrel (akik majd 1925-ben kényszerülnek elhagyni pártjukat). A KAPD adta ki a Munkáscsoport kiáltványának német fordítását. A csoport Szovjetunióban maradt tagjai sem sokáig folytathatták tevékenységüket. Egy tüntetésüket követően a GPU szétverte a csoportot és vezetőit letartóztatta.

Mjasznyikov 1923 végén hazatért, miután Zinovjev és Kresztyinszkij, a berlini szovjet követ biztosította, hogy nem esik bántódása. A határon azonnal letartóztatták.¹⁵⁰ Három és fél évet töltött börtönben formális ítélet nélkül. Miután éhségsztrájkba kezdett, egy elmeorvosintézetbe szállították. „Aki tiltakozik, az őrült, és a betegek között a helye! Főleg ha proletár az illető és húsz éve kommunista” – kommentálta a történeteket Mjasznyikov.¹⁵¹ A börtönbe visszatérve Mjasznyikovot különzárkába tették, még őreivel sem beszélhetett. Közben feleségét és három gyermekét internálták. 1927-ben Mjasznyikov is csatlakozhatott hozzájuk Jerevánban, ahol a szigorú őrizet ellenére is részt vett egy kormányellenes demonstráción. Az újabb letartóztatástól tartva ekkor külföldre menekült. Perzsián és Törökországon át végül Franciaországba érkezett. Párizsban tovább folytatta politikai harcát. Kapcsolatba lépett az anarcho-szindikalista IWW-val is, és amikor Ante Ciliga, a horvát kommunista 1938-ban Párizsba érkezett, és ott egy vitakörhöz csatlakozott, az ott összegyűlteket között Fischer és Maslow – a KPD egykori vezetői –, valamint a baloldali mensevik Vera Alekszandrovna mellett ott találta Mjasznyikovot is, ezt a „vulkáni energiájú, zseniális autodidaktát”. Mjasznyikov akkor éppen

¹⁵⁰ A XV. pártkongresszus (1927) után az ellenzék Sztálin szemére vetette a letartóztatásokat. A főtitkár így válaszolt: „Igen, letartóztattuk és ezután is le fogjuk tartóztatni őket, ha nem hagyják abba a párt és a szovjethatalom elleni aknamunkájukat... Azt mondják, hogy pártunk történelmében erre még nem volt példa. Ez nem igaz. És Mjasznyikov csoportja? És a »munkásigazság« csoportja? Ki ne tudná, hogy e csoportok tagjait Zinovjev, Trockij és Kamenyev határozott helyeslésével tartóztatták le?” (Sztálin művei. 10. k. 206. Idézi: Mihail Heller–Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Bp., 1996. 156.)

¹⁵¹ Paul Avrich: i. m. 16.

„szovjet nacionalistaként” a finn háborúért lelkesedett...¹⁵²1945-ben levélben fordult Sztálinhoz, és kérelmezte, hogy hazatérhessen. Sztálin különrepülőt küldött érte Párizsba. Ez az utolsó hír Mjasznyikovról...

A baloldali kommunista ellenzék azonban még feloszlata után is működött, ott, ahol tudott: a Gulagon. A harmincas években az 1924 előtti párttagsági könyv (az 1917 előttről nem is beszélve) egyre inkább szabadjegyet jelentett a „Gulag-szigetekre”, és ez a jegy többnyire nem retúrra szólt. Erről a világról rengeteget írtak, autentikus baloldali beszámoló azonban nem sok született róla. Éppen ezért érdemes részletesebben áttekinteni egy olyan visszaemlékezést, amely nem is elsősorban megjelenésekor, hanem az 1960-as évektől kapott igen fontos szerepet a baloldali radikálisok sztálinizmus képeinek alakulásában.

1938-ban Franciaországban megjelent egy könyv, amely látszólag nem volt több, mint a Szovjetunióval kapcsolatos „kiábrándulás-irodalom” újabb darabja. A címe is erre utalt: *Au Pays du Grand Mensonge* (A nagy hazugság országában). Később angol címe alapján mint a *The Russian Enigma* (Az orosz rejtély) lett ismertté.¹⁵³ Megjelenésekor közel sem keltett akkora figyelmet és szenzációt a szovjetellenes körökben vagy a sajtóban, sem olyan mértékű felzúdulást a baloldali, a Szovjetunióval többé-kevésbé rokonszenvezők között, mint mondjuk André Gide egy, illetve két évvel korábban megjelent „Visszatérés a Szovjetunióból” kötetei. S ez nem is meglepő: Gide ismert és sikeres író volt, akinek inkább felszínes – és amúgy nem is igazán „szovjetellenes” – írásaira kellett odafigyelni. Pusztán azzal szenzációt keltett, hogy nem volt hajlandó a maximális csodálat és harcos rajongás húrjait pengetve himnuszt írni a sztálini utat járó „dolgozók nagy hazájáról”. Ezt a másik, akkor közönybe fulladó könyvet azonban olyasvalaki írta, aki – ellentétben Gide-del vagy például a magyar

¹⁵² Philippe Bourrinet: *An Ambiguous Journey. Ante Ciliga (1898–1992)*. H. n., 1993. 12.

¹⁵³ Ante Ciliga: *The Russian Enigma*. Completed Edition. Routledge, New York, 1989.

Nagy Lajossal – nem csupán néhány napig utazgatott szovjet földön; nem megbecsült vendégként érkezett oda, de évekig dolgozott a Kominternben és a pártapparátusban, majd letartóztatása után megjárta a Gulag előszobájának számító börtönöket és elkülönítő táborokat. Dr. Ante Ciliga (1898–1992) nevét a nagyközönség nem ismerte, de még ez lett volna a kisebbik probléma. Szenzációnak, antikommunista lobogónak azért nem volt alkalmas, mert – dacára szörnyű élményeinek – nem veszítette el marxista, kommunista hitét, sőt baloldali szemszögből támadta a „megvalósuló szocializmus” országát, amelyet maga kapitalizmusnak, pontosabban „államkapitalizmusnak” tekintett. Az ő „kiábrándulása” más volt, mint amit a nagyközönség elvárt volna.

Ciliga írása, jóllehet nem illeszkedett sem a jobb-, sem a baloldali elvárásaihoz, egyik legelső és egyben egyik legtárgyilagosabb darabja a később oly jól prosperáló Gulag-irodalomnak – és sokkal több is ennél. A francia kiadó azonban annak idején megcsonkította a szöveget. Létezett ugyanis egy olyan, viszonylag szűk olvasótábor, amely igényt tarthatott efféle radikálisan baloldali beszámolókra, ám Ciliga elemzése még számukra is túlment volna minden határon: könyve 9. fejezetében ugyanis immár Leninig, az eredeti bolsevik teóriáig ment vissza a forradalom általa feltételezett bukásának okait kutatva. Lenin pedig – mint látni fogjuk – szent volt abban a trockista, bordigista stb. miliőben is, amelytől a könyv kiadója némi bevételt remélhetett. A 9. fejezet (melynek címe: *Még Lenin is...*) tehát egy az egyben kimaradt a kiadványból. A *The Russian Enigma* végül csupán 1989-ben, angolul jelent meg teljes, csonkítatlan verzióban, kiegészítve a szerző két évvel későbbi *Sibérie, Terre de l'Exil et de l'Industrialisation* (Szibéria, a száműzetés és az iparosítás földje) című írásával. (A 9. fejezet már 1977-ben megjelent franciául is az 1968-as lázadások egyik ideológiai vezéralakja, a szituacionista filozófus, Guy Debord szerkesztésében.)

Ante Ciliga élete maga is kész regény – a 20. századi Európa regénye. A szerző tulajdonképpen mindvégig saját életének reflexióit írta, de abban visszatükröződött a kor valóságának egy szelete: olyan szelet, amelyet ma jórészt már csak Ciliga emlékeiből ismerhetünk, és csak remélhetjük, hogy egyszer még feltáruhnak a volt szovjet levél-

táraknak azok a bugyrai, ahonnan pontosabb információkat kaphatunk. Ante Ciliga politikai tevékenysége tizenéves korában avval kezdődött, hogy isztriai szülővárosában az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága ellen tüntetett és élceket faragott Ferenc József rovására. Életének utolsó éveiben pedig zágrábi otthonában keserű cikkeket írt mind Franjo Tudjman, mind Slobodan Milosevics politikája ellen. A két időpont között nemcsak időrendi szempontból óriási a távolság: Ciliga átélte és átpolitizálta a 20. századot.

A Pulától nem messze fekvő isztriai Šegoticiben született 1898-ban. Szülei horvát parasztemberek voltak, és apja is, nagyapja is keserűen gyűlölte mind a németajkú Habsburg-bürokratákat, mind pedig a közeli városok olasz származású polgárait, akik kezükben tartották a vidék kereskedelmét, és így a horvát parasztok megélhetését is. Az ifjú Ciliga öntudatos horvátként és öntudatos szlávként nevelkedett. A Balkán-háborúk élménye arról győzte meg, hogy a horvátok felszabadulása a teljes balkáni szlávság felszabadulásától függ. Jugoszláv felfogású horváttá vált tehát, és ehhez az elképzeléshez tulajdonképpen élete végéig hű maradt, bár időközben több messzire vezető ideológiai kitérőt tett. Horvát demokrataként a francia forradalomért lelkesedett, abban kereste az útmutatást saját nemzetének problémáira. Tizenöt éves korában – ekkor mosztári nagybátyjánál lakott – középiskolásként egy dolgozatot írt *Mostar, Hercegovina kulturális központja* címmel. „Igen – gúnyolódott az ifjú Ciliga –, Mostar valóban a birodalom kulturális központja... hiszen négy laktanya veszi körül, jókora börtöne van, közepén impozáns bíróság ékeskedik, és számos iskolával dicsekedhet, amelyeknek tanárait sokkal jobban érdeklik annál a birodalmi osztrák–magyar kormány által osztogatott javadalmak és előjogok, hogysem hajlandóak lennének a tananyagban utat engedni a szabadgondolkodásnak és a nemzet érdekeit szem előtt tartó gondolatoknak.” Ekkor még egy boszniai képviselő közbenjárására elkerülte ugyan a kicsapatást, de néhány hónappal később (már a szarajevói merénylet után) mégis eltávolították az iskolából: Renan könyvét, a *Jézus életét* adta kölcsön diáktársainak – komoly bűn volt ez egy katolikus közösségben.

A háború alatt Ciliga szülőfalujának lakóit Morvaországba telepítették át, ezért Brnóban fejezte be középiskolai tanulmányait. Itteni élményei hozzásegítették, hogy túllépjen kizárólagos nemzeti érdeklődésén. Láthatta, hogy a nemzeti azonosság dacára milyen ellentétek feszülnek a gazdag cseh gazdák és a szegény cseh napszámosok között, és látta Brnóban, az „osztrák Manchesterben” a munkások sanyarú helyzetét. „Rádöbbszemtem, hogy valószínűleg a munkáskérdés fogja a kapitalizmus vesztét okozni” – emlékezett később ottani tapasztalataira. Itt találkozott először szociáldemokratákkal, majd nemsokára őt is utolérte a háború. Az 1917 októberében kirobbant forradalom híre egy katonai kórházban érte: mint sokan másokat, őt is elsősorban a háború végét követelő bolsevik nyilatkozatok fogták meg a legjobban. A breszt-litovszki béke azonban kétségekkel töltötte el: „Azt kérdeztem magamtól, hogy vajon Lenin nem adta-e fel az imperialista háborúval szembeni álláspontját azzal, hogy békét kötött a német és az osztrák imperializmussal, és minket, ausztriai szlávokat az osztrákok és a magyarok fennhatósága alatt hagyott.”

Horvátországba visszatérve Ciliga megkezdte tanulmányait a zágrábi egyetemen, és csatlakozott a Horvát Szocialista Párthoz, amelynek 1919 elején tartott konferenciáján ő volt a legradikálisabban baloldali és internacionalista résztvevő. Áprilisban tagja lett az új, magát immár Jugoszlávia Szocialista Munkáspártjának nevező szervezetnek, amelyet a horvát, a boszniai és a szerb szocialisták bal-szárnya alakított. A párt kérte felvételét a Kominternbe. A radikális szerveződés azonnal magára vonta a rendőrség figyelmét, és Ciligának menekülnie kellett hazájából. Franciaországba készült, hogy ott fejezze be az egyetemet, ám Magyarországon kötött ki, ahol éppen a tanácskormány volt uralmon. Itt csatlakozott a jugoszláv internacionalista önkéntesekhez, de gyorsan kiábrándult Kun Béla kompromisszumokat kereső politikájából. Úgy látta, hogy a tanács hatalom kiegyezett a nagybirtokosokkal, és „egy olyan forradalom, amely hat hónap alatt sem nyúl hozzá a nagybirtokosok tulajdonához, nem forradalom többé, és bukásra van ítélve”. A hibákat jórészt a szociáldemokraták befolyásának tulajdonította, és a kommunistákhoz kö-

zeledett (Kunt nem tartotta annak). 1919 májusában visszatért Jugoszláviába, és Szlovéniában kapott illegális feladatokat. Majd miután az új határoknak megfelelően hirtelen olasz állampolgár lett, részt vett az 1920-as olaszországi gyárfoglaló mozgalomban, és az Olasz Kommunista Párt (PCI) egyik alapítójának, a radikális elveket valló Amadeo Bordigának a híve lett (1938-ban jórészt a Franciaországba emigrált olasz bordigisták közül került ki Ciliga könyvének legtöbb olvasója és kritikusa). Ősszel letartóztatták. A telet a trieszti börtönben töltötte, a cellában anarchistákkal barátkozott, és úgy látta, hogy Errico Malatesta lesz az olasz Lenin. Kiszabadulása után szülőfalujában fegyveres osztagot szervezett a fasiszta *squadristi* ellen, de az olasz hadsereg bevonulásakor menekülnie kellett. 1924-ig Bécsben, Prágában majd végül Zágrábban folytatta egyetemi tanulmányait. Prágában marxista kört szervezett; követői közé tartozott az 1952-ben kivégzett kommunista vezető, Rudolf Slansky is.

Jugoszláviába visszatérve egyre fontosabb pozíciókat töltött be a kommunista párt vezetésében. 1923-ban a horvát, egy évvel később az összjugoszláv KP központi bizottságának a tagja lett. A zaklatott életű párton belül a fő törésvonalak a nemzetiségi kérdés mentén húzódtak: a „jobboldal” korlátozott autonómiát követelt az egyes nemzetiségeknek, míg a „baloldaliak” úgy vélték, hogy majd a nemsokára bekövetkező kommunista forradalom fogja megoldani a nemzeti kérdést. Maga Ciliga a Komintern elképzeléseit osztotta. A „világpártot” vezető Grigorij Zinovjev Jugoszláviát olyan soknemzetiségű országnak látta, ahol a szerb burzsoázia elnyomása alatt sínylődnek az elnyomott népek. Javaslatát az volt, hogy Horvátország, Montenegró és Szlovénia váljon ki Jugoszláviából, és hozzon létre független köztársaságot.

1925 áprilisában Ciligát – olasz állampolgárságára hivatkozva – kiutasították Jugoszláviából, és átadták az olasz hatóságoknak. Ott 1921-es tevékenysége miatt börtönbe került, ahonnan egy általános amnesztia szabadította ki. Egy bécsi kitérő után végül 1926 őszén Moszkvába utazott, hogy a Komintern jugoszláv kádereket képző iskolájának oktatója legyen. S itt kezdődik életének az a meghatározó korszaka, amelyről könyvében beszámol: az évtized, amelyet „a nagy hazugság országában” töltött.

Ciliga könyvében beszámol róla, hogy a Szovjetunióba érkezve mekkora megdöbbenéssel vette tudomásul a „szocializmus hazáját” sújtó nyomort és elmaradottságot. 1926-ban a NEP az utolsókat rúgta, kétmillió fölött volt a munkanélküliek száma. Őt, a „vörös professzort” mindez anyagilag nem érintette: a Komintern külföldi funkcionáriusai „lordokként éltek” a szűkölködő országban. Ciliga – aki 1924-ben a zágrábi egyetemen történelemből doktorált – a Nyugati Nemzetiségek Kommunista Egyetemén (KUNMZ) kapott katedrát. Ez a Komintern alá tartozott, de Ciliga nem sokra tartotta a „világpártot”. 1926 decemberében részt vett a Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságának 6. ülésén. Ez volt talán az utolsó olyan központi esemény, ahol Sztálint még támadni lehetett. Ezt tette Bordiga, aki – a német Ruth Fischerrel együtt – elutasította a KI új egységfront-politikáját, és rámutatott, hogy a baloldali frakciók „az oportunizmussal szembeni védelem eszközeiként” jöttek létre. Felszólalt Trockij, Kamenyev és Zinovjev is (az utóbbitől ekkorra már Buharin vette át a KI vezetését), akik a pártban jelentkező „jobboldali elhajlás” veszélyeire figyelmeztettek. Ciliga figyelemmel követte a vitákat, és igyekezett minél többet érintkezni a szovjet munkásokkal. A párton belüli ellenzéki vélemények elnyomásából, a vitákból vagy azoknak a munkásoknak a panaszaiból, akik kénytelenek voltak illegális röplapban tiltakozni a munkahelyükön tapasztalt visszaességek miatt, Ciliga – aki addig saját bevallása szerint nem kételkedett a szovjet politika irányvonalában – igen pesszimista következtetésre jutott: „...Megtorpant a szocialista fejlődés, a forradalom meghalt, és minden elveszett” – írta később, 1938-ban. A trockista ellenzékhez közeledett, és 1929-ben formálisan is csatlakozott a Baloldali Ellenzékhez. Követte ebben nem egy jugoszláv elvtársa, és együtt hozták létre a JKP baloldali frakcióját, amely immár elutasította az „elnyomott népek nacionalizmusát”: „A nemzeti kérdés tekintetében súlyos dilemmával kellett szembesülnünk: szocialista forradalomra vagy nemzeti forradalomra van-e szükség Jugoszláviában? A baloldali frakció korábban úgy vélekedett, hogy a nemzeti problémákat ki kell aknáznunk a forradalom érdekében. Ám ennek következtében a kommunista párt és a munkásmozgalom az elnyomott jugoszláv népek burzsoá nacionalizmusának szolgálatába szegődött.”

Ciliga és jugoszláv elvtársai egy kb. húszfős illegális trockista kört szerveztek – ennek tagja volt Pelegeja Gyenyiszov-Beluszov, Tito első felesége is, aki 1934-es letartóztatása után tűnt el valahol a Gulagon. A csoport ténykedése nem sokáig maradt titokban a hatóságok előtt. A vizsgálat után Ciligát kizárták a pártból, de – talán hogy megvásárolják az ismert kommunistát – Kirov munkát ajánlott neki a leningrádi kommunista egyetemen. Ciliga azonban továbbra sem volt hajlandó szemét behunyva kiszolgálni a hatalmat. Elítélte az erőltetett kollektivizálást (amely, úgy látta, megismétli Kun 1919-ben elkövetett hibáit). „Azok, akik be akarnak lépni a kolhozba, álljanak balra! Akik inkább Szibériába mennének, jobbra álljanak!” – karikírozta a parasztok „önkéntes” csatlakozásának aktusát.

A trockista kör szétverése után Ciliga meglehetősen elszigetelődött. Leningrádban nemigen talált társakra: egyetemi tanítványai a szovjet rendszer kivételezettjei voltak, akik a legkevésbé sem osztották nézeteit, és elborzadtak volna, ha professzoruk a bürokrácia szétverésének szükségességéről beszél nekik. Ráadásul egyre inkább kétségei támadtak a Baloldali Ellenzék és Trockij céljaival kapcsolatban is. 1930-ban már úgy látta, hogy Sztálin lényegében az ellenzék programját valósítja meg, legfeljebb brutálisabb eszközökkel. Ő maga egyre inkább arra hajlott, hogy a munkások közötti agitáció fontosabb a teoretikus vitáknál. Hamarosan, 1930 májusában letartóztatták, mikor éppen egy illegális találkozóra utazott.

A GPU leningrádi börtönében, a szörnyű körülmények között Ciliga meghökkenve fedezte fel, hogy „a börtön ma az egyetlen hely Szovjet-Oroszországban, ahol az emberek még többé-kevésbé nyíltan beszélhetnek egymással”. Novemberben pedig, mikor átszállították a verkhnye-uralszki elkülönítőtáborba, ez a meggyőződése csak tovább erősödött. A Szovjetunióból kiábrándult veterán kommunista itt találta meg az utolsó helyet, „ahol még nyíltan lehetett beszélni”. A táborban 250 fogoly volt, 180 kommunista és 70 anarchista. A különféle politikai frakciók kézíratos újságokat adtak ki, vitákat rendeztek egymással, és komoly frakcióharcokat vívtak a tábor légüres terében. „A többség trockista volt, és rendszeresen hozzájutottak különféle Trockij-anyagokhoz és körlevelekhez. Voltak itt mensevikek, balol-

dali eszerek, 16 decista és a Mjasznyikov-féle Munkáscsoport három partizánja – egy igazi illegális orosz parlament” – emlékezett később Ciliga. Mindennek azonban a Szovjetunió politikai életére – a világ proletariátusáról nem is beszélve – már vajmi kevés hatása volt...

A táborban jórészt különféle értelmiségiek éltek, a munkások aránya Ciliga számításai szerint mintegy 15%-os volt. A szlávok – ideértve természetesen az oroszokat is – csupán a kommunista foglyok 30%-át adták, sok volt viszont a zsidó (43%) és a kaukázusi (főleg grúz és örmény) bebörtönzött. Ciliga úgy találta, hogy az oroszok – és egyben a munkások – aránya viszonylag nagyobb az anarchisták és a radikálisan baloldali frakciók között, míg a trockisták soraiban főleg ukrainai és belorussziai zsidó értelmiségiek tömörültek. Ki nem mondva ugyan, de Ciliga mintha azt éreztetné, hogy ez utóbbiak meglehetősen idegenek voltak a szláv munkásoktól. Sajnos nem tagadható, hogy Ciliga érvelésében időnként feltűnik egyfajta enyhe antiszemitizmus, vagy legalábbis gyanakvás a zsidó származásúakkal szemben. Sok fogoly pedig – egyébként köztük is jelentős volt az oroszok aránya – egyenesen a „kerítés túlsó oldaláról”, vagyis a GPU és a belügyi apparátus soraiból került a tábor lakói közé.

Ciliga könyvének legérdekesebb részei az elkülönítőben folytatott vitákkal foglalkoznak, az ott körvonalazódó nézeteket jelenítik meg. A táborban az összes olyan baloldali irányzat megtalálható volt, amely valaha is azzal az igénnyel lépett fel, hogy alternatívát – mégpedig kommunista alternatívát – jelenthessen Sztálin rendszerével szemben. Az eredeti, 1938-as kiadásból kimaradt 9. fejezet teljes egészében ezzel foglalkozik. Bemutatja azokat a körülményeket, amelyek közé a munkások és parasztok egyre növekvő, a hatalom által kriminalizált tömegei kerültek – de az ellenállás lehetséges (bár Ciliga által soha nem túlértékelt) formáit is. Éppen ilyen fontos azonban annak az intellektuális változásnak a nyomon követése, amelyen a szerző keresztülment a táborban folytatott hosszadalmas viták hatására. A Szovjetunióba még meggyőződéses bolsevikként érkezett; ám a valósággal szembesülve hamar rádöbbsent, hogy a dolgok igazán rosszul mennek. Ez vitte a trockista ellenzék soraiba. Majd a táborba kerülve egyre jobban meggyőződött róla, hogy – mint azt már ko-

rábban is sejtette – „a trockisták nemigen különböztek a sztálinista bürokratóktól; egyszerűen csak udvariasabbak és emberibbek voltak – de ez minden”. Véleménye szerint a trockisták legfőbb törekvése csupán a sztálini vezetés leváltása volt, hogy azután ők „csinálhassák a sztálinizmust” – jobban, hatékonyabban, mint Sztálin és elvtársai.

A táborban vitatkozó frakciók közül Ciliga az egykori Munkásellenzék tagjaihoz húzott, és közülük is a legradikálisabb csoporthoz, amely Gavril Mjasznyikov Munkáscsoportjának híveiből állt. Ebben a körben pedig már erősen vitatták Lenin szerepét is, holott az ő személye nemcsak a sztálinisták, de a trockisták szemében is sérthetetlennek számított. Persze Lenin valóságos tevékenységéhez sem a sztálinisták, sem a trockisták által kifaragott Lenin-idolnak nem sok köze volt; a trockisták „nem a tényekkel rombolták a sztálinista Lenin-mítoszt, hanem egy másik mítoszt állítottak szembe vele” – vélekedett Ciliga. Az egykori Demokratikus Centralisták (decisták) úgy értékelték, hogy kezdetben Lenin – az *Állam és forradalom*ban kijelölt – helyes úton haladt, ám 1917 októbere után egyre inkább eltért saját korábbi elveitől. Végül a mjasznyikovisták úgy látták, hogy „a forradalom kispolgári struktúrája kezdettől fogva erősebbnek bizonyult, mint a proletár struktúra. A leninizmust nemcsak az államkapitalizmus, de a proletárdiktatúra szempontjából is revízió alá kell venni.” Vlagyimir Szmirnov, az egykori demokratikus centralista, aki a táborban csatlakozott a mjasznyikovistákhoz, így fogalmazott: „Sohasem volt sem proletárforradalom, sem proletárdiktatúra Oroszországban. Egyszerűen egy »népi forradalom« volt lentről, és egy diktatúra felülről. Lenin sohasem volt a proletariátus ideológusa. Az elejétől a végéig az értelmiség ideológusa volt.” Szmirnov – és nyomában Ciliga – arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunióban egy új társadalmi forma, az államkapitalizmus alakult ki, amely rokonságot mutat – bár nem azonos – a kemáli Törökország vagy éppen a fasiszta Olaszország, a náci Németország és a hooveri-roosevelti Egyesült Államok berendezkedésével. Ciliga nem a mindennapok szintjén vont párhuzamot ezek között az országok között, hanem azt igyekezett bebizonyítani, hogy struktúráisan azonos utat követnek. Nem az állami terror fokozását vagy a népiértést tette meg a legfontosabb közös nevezőnek; számára sokkal

fontosabb volt a tulajdon, a tőke és az állam viszonyának átalakulása, amelyben – véleménye szerint – az egyedi tőkést mindinkább az állam vagy a kváziállami monopólium váltja fel. Nem a tőkések vagy az állam irányítják a gazdaságot, hanem maga a tőkeviszony kényszeríti ki a gazdasági és a politikai hatalom újfajta, centralista szimbiózisát. Az államkapitalista rendszert a monopolkapitalizmus továbbfejlődéséből és az erőltetett modernizálás szükségességéből vezette le – és csupán reménykedett abban, hogy ez lesz a kapitalizmus utolsó fázisa. Hogy pusztító lesz, abban nem kételkedett.

Ciliga a táborban a mjasznyikovista-decista *Militáns Bolsevik* című (havonta, három kézíratos példányban megjelenő) illegális lap „szerkesztője” lett. Könyvében páratlanul izgalmas vitákról, eszmei összecsapásokról számol be: mintha az elkülönítőtábor zárt világában minden nézet, minden ideológia sokkal dúsabban burjánzott volna, mint a „szabad világban” valaha is. Zaklatott, lázas vitákban teltek a napok, mintha a foglyok így kompenzálták volna szabadságuk elvesztését. Nem volt hiány a legfantasztikusabb világmegváltó elképzelésekben, és a forradalom történetének minden egyes eseményét, minden fontosabb résztvevőjét és irányzatát újra meg újra átértékelték. Persze az is igaz, hogy a verhnye-uralszki izolátor még nem maga az igazi, a rettegett Gulag volt – a körülmények inkább spártaiak, mint életveszélyesek voltak, az éghajlat rideg, de nem halálos, a munka pedig nehéz volt ugyan, de nem elviselhetetlen. Idő is, energia is jutott hát a vitákra. A foglyok pedig legfeljebb csak sejtették, hogy előbb-utóbb vége szakad ennek a kétes idillnek is, és a legtöbben örökre eltűnnek majd a Szolovki-szigetek vagy Kolima táboróriáisaiban.

Ciliga szerencsésnek bizonyult. 1933 májusában elhagyhatta a tábor, és három évre Szibériába deportálták. Ott azonban már nem tábori körülmények között élt. Előbb közgazdászként dolgozott egy szövetkezetben, majd egy erdészeti vállalat könyvelését vezette. Végül 1935 decemberében olasz állampolgárságát kihasználva sikerült elhagynia a Szovjetuniót – bár az utolsó pillanatig nem lehetett biztos benne, hogy valóban kiengedik-e az országból.

Így ért véget Ciliga Odüsszeiája „a nagy hazugság országában”. A szerző élete azonban továbbra is igencsak hányatott maradt. Lengyel-

országon át Párizsba érkezett. Ott előbb Trockij lapjában, a *Bulleteny oppozicijiban* publikálta élményeit, amelyek majd könyve alapját adták, és Trockij létre is hozott vezetésével egy „Ciliga-bizottságot” a szovjet politikai foglyok védelmére. Ám hamar nézeteltérések támadtak Ciliga és az „Öreg” (ahogy hívei Trockijt nevezték) között. Ciliga ugyanis nem csupán a bebörtönzött trockistákért, hanem az eszerekért, az anarchistákért, a mensevikekért stb. is szót emelt. Végül Trockij szabályosan kiátkozta Ciligát, amikor az egy cikket jelentett meg a mensevik *Szocialisztjicseskij Vesztnyikben*. Ciliga „még az elkülönítőtáborban is az maradt, ami mindig is volt: egy idealista, egzaltált demokrata, aki előbb sztálinista, majd antisztálinista lett, de igazán marxistává soha sem tudott fejlődni” – summázta Trockij 1936-ban, jóllehet még saját fia és legfontosabb munkatársa, Lev Szedov sem értett egyet sarkított véleményével.

Ciligára még kacskaringós ideológiai pálya várt; egy ideig a francia anarcho-szindikalisták lapjának szerkesztője volt, majd 1939-ben Ruth Fischer, Arkagyij Maslow és Gavril Mjasznyikov párizsi vitaköréhez csatlakozott. Keynest és Spenglert tanulmányozta, majd Európát beutazva hazatért Horvátországba. Itt azonban hamarosan az usztrasák fogságába került – saját véleménye szerint a titoisták árulták be. Cellájában felkereste Ante Pavelic, az usztrasák vezére. Hogy miről beszéltek, nem tudni, mindenestre Ciligát másnap halálra ítélték, majd az ítélet végrehajtását elhalasztották, és 1942 júniusában a hírhedt jasenovaci koncentrációs táborba szállították. Fél év múlva szabadult – Ciliga ugyanis afféle „anglofil politikus” hírében állott, és Sztálingrád után az usztrasa vezetés egyes körei, többek között maga Pavelic, már igyekeztek némileg lazítani az országot a német nácik szekeréhez rögzítő csomókon.

Szabadulása után egy ideig usztrasa lapoknak is dolgozott – igaz, csak mérsékeltébb, inkább a katolikus egyház befolyása alatt álló értelmiségi kiadványoknak. Cikkeiben többnyire orosz emlékeit – vagyis könyvének anyagát – veszte ki újra meg újra. Az usztrasai dőkben tanúsított, elvtelen, de mindent egybevetve nem különösebben kártékony viselkedése talán nem jelentett volna számára túl nagy problémát Tito hatalomra kerülésekor, ám ellenzéki múltja egyene-

sen életveszélyessé vált. Elmenekült hát az országból, Párizsban és Rómában élt, bár titokban többször hazalátogatott, és néhányszor alig kerülte el, hogy a jugoszláv rendőrség letartóztassa. Emigráns horvát nacionalista körökben mozgott, de mindvégig ragaszkodott egyfajta szociáldemokrata nézőponthoz. Több könyvet is publikált a jugoszlávkérdésről, és hangvétele egyre inkább szerbellenessé vált. De mindez már egy másik, szomorú történet.

A hatvanas évek végének baloldali reneszánszában könyvét újra felfedezték, és Ciliga neve végül is nem ellentmondásos horvát nacionalistaként vált többé-kevésbé ismertté, hanem a *The Russian Enigma* írójaként, aki életének egy korszakában képes volt felülemelkedni nemzeti kötődésein, előítéletein, és a munkásmozgalom történetének egy olyan szeletéről írt izgalmas és hitelesnek tekinthető beszámolót, amelyről nélküle szinte semmit sem tudnánk. Barátja, Ivo Vucicevic így búcsúzott tőle nekrológiájában: „Ciliga hitt abban, hogy ha nem írhatná meg az igazságot, akkor egyáltalán nem lenne képes az írásra.” Életútja pedig azt példázza, hogy milyen sokrétű is lehet ez az „igazság”...

Az orosz anarchista baloldali radikalizmus – a mahnovcsina és a platformizmus

A munkásellenzékhez és általában a tanácskommunizmushoz igen hasonló eredményre jutott néhány orosz anarchista, aki a húszas évek legelején hagyta el az országot. Az anarchista csoportok – a „bolsevikok lojális ellenzéke” – felszámolása már 1918-ban megkezdődött.¹⁵⁴ Ebben nemcsak az elméleti ellentétek játszottak közre, hanem sok anarchista tevékenysége is, akik nemegyszer valóban rablóbandákba tömörültek, és előszeretettel gyilkolásták a hatalmától – úgymond – megfosztott burzsoázia és a volt cári tisztikar tagjait. Az ilyen anar-

¹⁵⁴ Az oroszországi anarchizmus előtörténetéhez magyarul lásd Sz. Bíró Zoltán: A századelő oroszországi anarchizmusa. *Múltunk*, 2000. XLV. évf. 4. sz. 172–188.

chistákat azonban a bolsevikok egyre inkább összemosták általában az anarchistákkal: „Szása [Alexander Berkman – K. P.] oroszul folytatta. Büszke, hogy hallhatja, bajtársait így elismerik – mondta –, de miért vannak anarchisták szovjet börtönökben? »Anarchisták? – szakította félbe Iljics [Lenin – K. P.]. – Képtelenség! Ki mondott maguknak ilyen meséket, és hogy hihették el azokat? Banditák vannak nálunk börtönben, meg mahnovisták, de nem igyénij (eszmei) anarchisták.«”¹⁵⁵

A legjelentősebb anarchista mozgalom Ukrajnában jelent meg, ahol a *Nyesztor Mahno* (1889–1934) vezette parasztok és az ország minden részéről érkező anarchista militánsok óriási, felfegyverzett kommunába szerveződtek 1918–1919 folyamán. Mahno 1918-ban személyesen találkozott Leninnel. Mind a találkozózt szervező Szverdlov, mind Lenin, az ifjú anarchistát látták az ukrainai helyzet egyik kulcsfigurájának, és igyekeztek meggyőzni őt. Beszélgetésükből látható, hogy Mahno elképzelései (amelyeket – Kropotkin mintájára – anarchista kommunizmusnak nevezett) sokban rímelték a tanácskommunizmus elképzeléseire.¹⁵⁶

A nézeteltérések azonban hamar megmutatkoztak. Az ukrainai anarchistáknak egyszerre kellett harcolniuk a fehérek (Gyenyikin, Grigorjev, majd Vrangel csapatai) és a Vörös Hadsereg ellen, amellyel négy ízben is szövetséget kötöttek, ám minden esetben újra össze-csaptak. Miután a Vörös Hadsereg leverte a mahnovistákat, Mahno és néhány elvtársa Franciaországba menekült. (Az anarchista mozgalmon belül ma is létezik külön mahnovista és külön platformista irányzat.) Mahno 1934-ben egy párizsi szegénykórházban halt meg. Halála előtt megírta saját mozgalmának szubjektív, ám kifejezetten érdekfeszítő történetét.

1938-ban – ugyanabban az évben, amikor Ciliga elhíresült könyve Párizsban megjelent – a Szovjetunióban tetőzött a „Nagy Terror”. A régi bolsevikok, a „lenini gárda” tagjai mellett sok más egykori és

¹⁵⁵ Emma Goldmann: Élelem az életem. In: Bozóki-Sükösd (szerk.): *Anarchizmus*. 402. (Gille Zsuzsa fordítása.)

¹⁵⁶ A beszélgetés szövegét magyarul közli: *Világtörténet*. Új folyam, 1. sz. 129–137. Vadász Sándor fordítása.

korabeli forradalmár is a táborokba, nemegyszer a kivégzőosztag elé került. Ez az év volt *Pjotr Arsinov* (1887–1938) halálának éve is; az ő nevét azonban, aki egy „ismeretlen forradalom” kevésbé ismert krónikása volt, később sem kapta fel a hovatovább komoly üzletágá terebélyesedő Gulag- és terrorbiznisz. Nem volt beilleszthető sem a bolsevik, sem az antibolsevik orientációjú történetírásba, de jobbára még a különféle anarchista ideológusok sem kértek belőle. Arsinov ismeretlen forradalmár maradt, akinek sikerült szinte minden ideológiai közegben fekete báránnyá válnia; életútja azonban szorosan hozzátartozik mind az orosz forradalom, mind pedig a nemzetközi anarchista mozgalmak történetéhez. Mindenekelőtt azonban a Nyesztor Mahno fémjelezte anarchista harcokról szóló könyvével írta be nevét a munkásmozgalom történetébe.

„Amint az Olvasó belekezd ebbe a könyvbe – írja előszavában Volin, az ismert orosz anarchista történetíró –, először is azt akarja tudni, hogy miféle munka ez egyáltalán: egy alapos és komoly elemzés, vagy pedig felelőtlen fantazmagória?” A kérdés egyáltalán nem meglepő: a Nyesztor Mahno „vezette” anarchista-kommunista parasztmozgalom története önmagában – légyen bármilyen tanulságos és fordulatos história – korántsem olyan színes és izgalmas, mint azoknak az elhallgatásoknak, ferdítéseknek és (ritkábban pro, többnyire kontra) belemagyarázásoknak a története, amelyek az évek és évtizedek során ráakódtak. Amiről itt szó van, az tulajdonképpen nem más, mint az orosz-szovjet forradalom politikai historiográfiája (és demonológiája) egy oldalról, és a nemzetközi anarchista mozgalom egy irányzatának a genezistörténete (és hagiográfiája) a másiktól. Talán ezért is Pjotr Arsinov, a bolsevikként induló, anarchistaként a mahnovscsinában harcoló, majd az NKVD valamely pincéjének mélyén ismét bolsevikként elpusztuló történetíró könyve a legalkalmasabb kalauz a mahnovscsina valódi történetének tanulmányozásához – addig mindenképpen, amíg az e témában máig sem kutatható orosz archívumok mélyén heverő anyagok napvilágra nem kerülnek. És mivel ez sokkal inkább politikai – illetve az orosz archívumok helyzetének ismeretében bizvást kijelenthetjük, gazdasági – kérdés, mintsem tudományos probléma, erre valószínűleg sokáig nem kerül még

sor: a mahnovscsina történetét az orosz vagy az ukrán politika egyik fizetőképes áramlata sem kívánja magáénak tekinteni, és mind a mai napig a pénzes nyugati kutatók sem érdeklődnek iránta.

Orosz nyelven először 1923-ban jelent meg Pjotr Arsinov könyve, az *Isztorija Mahnovszkovo dvizsenyija* (A mahnovista mozgalom története) Berlinben, az ottani orosz anarchista emigránsok kiadásában. Az orosz kiadást hamarosan követte egy német fordítás (a húszas évek elején rengeteg zsidó származású, német vagy jiddis anyanyelvű oroszországi anarchista élt a Németországban), majd egy francia változat is. Maga a könyv – és általában véve a mahnovscsina története – azonban mégis csupán az 1968-ban tetőző „újbaloldali reneszánsz”, majd végül az első teljes angol nyelvű fordítás 1987-es (!) megjelenése után vált többé-kevésbé ismertté. Az első kiadások és fordítások megjelenésekor a nemzetközi anarchista mozgalom már túljutott saját virágkorán (ha a hispán országokat nem tekintjük), és a munkások, proletárok és mozgalmárok – akiknek Arsinov szánta könyvét – sokkal inkább a bolsevizmus felé voltak nyitottak. A bolsevizmus a jövő ígérete volt, és az olyan történeti pörsenések, mint a kronstadti felkelés, a mahnovscsina vagy az antonovscsina leverése, még nemigen rontottak a kívülág felé mutatott arculatán. Hiszen éppen Arsinov könyve volt az egyik első autentikus radikálisan *baloldali* beszámoló arról, mi is folyt valójában Szovjet-Oroszországban: ekkoriban jelentek meg Emma Goldman és Alexander Berkman írásai is, ám ők külföldi, amerikai anarchistaként utaztak Szovjet-Oroszországba (ahol maga Lenin is fogadta őket). Arsinov beszámolója az első disszenter írás, amelyet később Gavril Mjasznyikov, Ante Ciliga, Angelika Balabanova, Otto Rühle stb., sőt Trockij hasonló könyvei követnek majd. Míg azonban ez utóbbiak (többnyire egyfajta önéletrajzba vagy emlékezésbe ágyazva) általános leírást adtak a forradalom eltorzulásaként értelmezett folyamatokról, addig Arsinov – félig szemtanúként, félig történészként, ám a lehetőség szerint mindig dokumentumokra támaszkodva – egy adott eseménysorozattal foglalkozott. Írása persze, a többi hasonló beszámolóval együtt egyfajta légüres térbe került. A munkások nem olvasták, elutasították, a fehér emigráció pedig – nem meglepő – nem volt képes saját fegyvertárába adaptálni.

Nemcsak a mű, hanem a szerző életútja is igen hányatott volt. Pjotr Andrejevics Arsinov valamikor 1887 táján született az ukrainai Jekatyerinoszlavban egy gyári munkás sokadik gyermekeként. Ő maga is lakatosnak állt, és 17 évesen, az 1905-ös forradalom előestéjén csatlakozott a forradalmi mozgalomhoz: az OSZDMP bolsevik frakciójába lépett be, s *Molot* (Kalapács) címmel bolsevik üzemi újságot is szerkesztett Turkesztánban. Egy-két évre rá ismét Ukrajnában találjuk, ekkor azonban már lelkes anarchista, a forradalmi terrorizmus, a direkt akció prókátora. 1907-ben letartóztatták és halálra ítélték, ám megszökött és nyugatra emigrált. Két év után hazatért, persze megint az Ohrana karjaiba futott, de ismét sikerült megszöknie (1929-ben megjelent *Dva pobega* – Két szökés – című könyvében írja le kalandos történetét). 1910-ben az Osztrák–Magyar Monarchia rendőrsége tartóztatta le; előbb a tarnopoli börtönbe vitték, majd – akárcsak egy fél évszázaddal korábban Mihail Bakunyint – kiadták Oroszországnak. Hét évet töltött a moszkvai Butirki-börtönben; az idősebb foglyok és a börtönkönyvtár segítségével itt szerezte műveltségét, mélyítette el anarchista politikai meggyőződését, és végül itt barátkozott össze a fiatal ukrán anarchistával, Nyesztor Ivanovics Mahnával.

A februári forradalom kiszabadította a bebörtönzött politikai foglyokat. Mahno visszatért Ukrajnába, és hamarosan az ottani anarchista mozgalom első számú vezetőjévé vált. Arsinov kezdetben a Moszkvai Anarchista Föderációban működött, majd – miután 1918 őszén a bolsevikok azt feloszlatták – visszatért szülővárosába, ahol a Donyec-medencei Anarchista Iroda által kiadott újságnak, a *Golosz Anarkhisztának* (Anarchista Hang) a szerkesztője lett. 1918 végén már az összes ukrainai anarchista irányzat összefogását propagáló *Nabat* (Riadó) csoport aktivistája, amely szoros együttműködést alakított ki a Mahno vezette Ukrajnai Forradalmi Felkelősereggel. 1919 áprilisában Arsinov egykori börtönbeli tanítványának, Mahnónak a titkára lett. A mahnovscsina oktatási és kulturális ügyeinek irányításával foglalkozott, és szerkesztőként jegyezte a mozgalom *Puty k Szvobogye* (Út a Szabadsághoz) című lapját. Egyben pedig vezetője annak az archívumnak is, amelybe a mozgalom összes iratait igyekeztek összegyűjteni. Arsinov visszaemlékezései szerint már akkor elhatározta,

hogyan megírja a mozgalom történetét, és 1920-ban hozzá is kezdett az összegyűlt anyagok feldolgozásához. 1921-ben kénytelen volt elhagyni Oroszországot; 1922-ben Berlinben telepedett le, és itt jelentette meg könyve első kiadását.

Az Ukrajna délkeleti részén 1917 és 1922 között kibontakozó anarchista parasztmozgalom történetét igen sikeresen irtották ki a köztudatból: jelentős köztörténeti eseményeket egyszerűen meg nem történtnek tekintettek, míg másokat sikeresen szinte teljes mértékben a visszajukra fordítottak. A szovjet állam szempontjából a mahnovisták bizonyos értelemben még a fehérekénél és a külföldi intervenciós csapatoknál is veszedelmesebb ellenségnek tűntek: elméleti alapvetéseik, osztályhivatkozásaik és elvi céljaik ugyanis lényegében azonosak voltak a bolsevikokéival – gyakorlati elképzeléseik és az általuk követett módszerek azonban antagonisztikusan viszonyultak azokhoz. Ez a kettősség a bolsevik ideológusok számára szinte az első pillanattól kezdve világos volt – bár maga Lenin, mikor 1918 nyarán személyesen tárgyalt Mahnával, még láthatólag rokonszenvezett az ifjú anarchistával –, és nyilvánvalónak látszott, hogy a két proletárforradalmi irányzat hosszabb távon semmiképpen sem férhet meg egymással. Amennyiben hihetünk Volin későbbi, gyanúsán frappírozott beszámolójának, ő már a februári forradalmat követően is előre látta e szembenállás következményeit: „1917 áprilisában összefutottam Trockijjal egy párizsi nyomdában, amely elsősorban különböző orosz balos szervezeteknek dolgozott. (...) Természetesen a forradalomról beszélgettünk. Ekkor már mindketten arra készültünk, hogy elhagyjuk Franciaországot és »oda« menjünk. Egyszer azt mondtam Trockijnak: »Mindent egybevetve, tökéletesen biztos vagyok abban, hogy ti, baloldali marxisták, végül magatokhoz ragadjátok a hatalmat Oroszországban. (...) És aztán jaj nekünk, anarchistáknak! Míhelyt megszilárdul a hatalom a kezetekben, üldözni kezdtek, majd lepufantotok minket, mint a kutyákat.«

– Ugyan már, elvtárs! – vágott vissza Trockij. – Megátalkodott, javíthatatlan képzelgők vagytok. Mi választ el minket tulajdonképpen ebben a pillanatban? A módszer egy kis részlete, amely teljesen jelentéktelen. Ti éppúgy forradalmárok vagytok, mint mi, és végül is mi

éppúgy anarchisták vagyunk, akárcsak ti. Csakhogy ti az anarchiátokat minden előkészület és átmenet nélkül azonnal meg akarjátok valósítani, míg mi, marxisták úgy gondoljuk, hogy nem lehet egyetlen ugrással elérni a szabad társadalmat. (...) Alapjában véve nagyon közel állunk egymáshoz, fegyvertársak vagyunk. (...) És még ha nem is egyezik mindenben a véleményünk, akkor is túloztok, ha azt feltételezitek, hogy mi, szocialisták, esetleg nyers erőszakkal lépnénk fel az anarchistákkal szemben! (...) Nem! Hogyan is feltételezhettek akár egyetlen pillanatig is ilyen abszurditást!”¹⁵⁷

Ez az „abszurditás” azonban történelmi tény: a bolsevikok hatalomra jutásuk után az elsők között saját baloldali fegyvertársaikkal – anarchistákkal, baloldali eszerekkel, internacionalista mensevikkkel, szindikalistákkal stb. – számoltak le. A forradalmi mozgalmakat a belharcok pusztító kórja sorvasztotta.

Arsinov könyve erről a kórról ad átfogó látéleletet. A szerző nem volt hivatásos, képzett történész, de nem tekinthetjük egyszerű szemtanúnak sem – olyan éles szemű megfigyelő, aki határozott történeti vénával dolgozott, és kifejezetten vonzódott a források gyűjtéséhez és feldolgozásához. Nem saját emlékeit igyekszik papírra vetni – az egész műben személytelenül a háttérbe húzódik. Sokkal inkább igyekszik a fennmaradt dokumentumokra alapozni, mintsem az oral history és a – gyakran ellentmondásos – memoárok alapján „történeteket” írni. Habár az összegyűjtött dokumentumok – kiáltványok, levelek, hadparancsok, újságcikkek – nagy része elveszett a harcok véres forgatagában és az emigráció viszontagságai között, és Arsinovnak természetesen a leghalványabb esélye sem volt az oroszországi levéltárakban kutatni, mégis jól dokumentált művet kap a kezébe a kötet olvasója; a „tudományos tisztességet” Arsinov igyekezett minden esetben betartani (bár számára ez nem „tudományos”, hanem etikai, „forradalmi” kérdésként jelentkezett). A könyv jellegéből és az író szakirányú képzetlenségéből eredően természetesen nem számíthatunk gazdagon és

¹⁵⁷ Voline (V. M. Eihenbaum): *The Unknown Revolution. 1917–1921*. New York, 1955. Idézi: Fekete Piroksa: Mahnovcsina. Az ukrajnai anarcho-kommunista mozgalom 1917 és 1922 között. Liberter Kiadó, Bp., é.n.

precízen okadatolt, minden irányból alátámasztott tanulmányra; Arsinov sokszor vélhetőleg – néha bevallottan – emlékezetből idézte a különféle forrásokat, és soha, egyetlen pillanatra sem rejtette véka alá saját véleményét, amely nem volt túl hízelgő a bolsevikokra nézve. A mű egészen érezhető azonban a valódi, hamisítatlan történészi hevület, a múlt lehető legteljesebb rekonstruálásának vágya, akkor is, ha az események nem igazolják mindenben a történész rokonszenveit és prioritásait: Arsinov nem volt hajlandó anarchista üdvtörténetet írni. Elvtársai nem is győzték kritizálni: írásából „hiányzik az élet”, elsikkad a „történelem lelke”. „A dokumentumok alapján történelmet írni – vélekedett Volin is – sokkal inkább a jövőbeni történészek dolga lenne, akiknek már nem áll rendelkezésére más forrás.”

Arsinov úgy vélte, a mahnovcsina „teljes történetét” kell megírnia. A heves küzdelmek – a német, osztrák–magyar csapatok ellen, az ukrán nacionalisták, Petljura, Grigorjev és a minden rendű és rangú atamánok és hetmanok ellen, Gyenyikin és Vrangel ellen, végül pedig a bolsevik Vörös Hadsereg ellen – számára korántsem jelentik a legfontosabb részt. A történet kereteit persze ezek a harcok jelölik ki, ám Arsinov a legtöbb figyelmet a mahnovista mozgalom belső tartalmára, ideológiájára, szerveződési formáira és megoldásaira fordítja. Ez teszi számára *teljessé* a történetet. A harcok leírásánál a tényközlés mellett csupán a „történelmi igazságszolgáltatás” a célja – hiszen Arsinov viszonylag jól dokumentált (és tételesen soha nem cáfolt, noha elhallgatott) leírásából merőben más képet kapunk például Gyenyikin és Vrangel legyőzéséről, mint a hivatalos bolsevik történetírásból, vagy akár a fehérekkel szimpatizáló emigránsok történeteiből. Amikor azonban a mahnovcsina belső felépítésével, gazdasági, politikai szerveivel, kulturális tevékenységével foglalkozik, érezhető gondossággal arra törekszik, hogy példákat szolgáltatson az anarchista mozgalom elkövetkező próbatételei számára. A példa azonban Arsinov számára korántsem kritikátlan heroizálást jelent, hanem éppen a tanulságok levonását: a hibákból kell szerinte az új, eljövendő mozgalmaknak tanulniuk.

A könyv tizenkét fejezetre tagolódik, amelyek mindegyike további alfejezetekre oszlik. Az első két fejezetben a mahnovista mozgalom

előzményeit, az általános oroszországi és ukrainai helyzetet foglalja össze, jobbra a baloldali anarchizmus és a disszenter kommunizmus szokásos, bár nálunk kevésbé ismert toposzait ismételve. Hangsúlyozza a szovjetek fontosságát a forradalom fejlődésében, és háttérbe szorításuk hatását a forradalom elhalásában. A bolsevik hatalmi politika végső fordulópontját – a bolsevik imperializmus kezdetét – a breszt-litovszki béke megkötésében jelöli ki. A bolsevikok ugyanis – amellet, hogy a mahnovcsina területét teljes egészében átadták a központi hatalmaknak és Szkoropadszkij hetman csapatainak – ekkor léptek véleménye szerint a forradalmi politika talajáról a nacionalista honvédelem talajára. Ugyanakkor az ukrainai körülmények gyors rosszabbodása vezetett oda, hogy az elszórt parasztlázadások és anarchista akciók egy átfogó, (ön)szerveződő plebejusi-paraszti-anarchista felkeléssé generalizálódtak. Mindent egybevéve ezek a bevezető fejezetek nem tartoznak a könyv erősségei közé.

Arsinov az ukrán helyzet után Mahno életét ismerteti, két oldalban foglalva össze a forradalom előtti eseményeket: gyermekkorát, az anarchista mozgalomba való bekapcsolódását 16 éves korában, halálos ítéletét (amelyet a cári hatóságok fiatal kora miatt életfogytig tartó börtönre változtattak), börtönéveit. Az 1917-es februári forradalom után Mahno Ukrajnába sietett, és itt Arsinov beszámolója részletesebbé válik. A történet korántsem arról a „megveszekedett banditáról” szól, aki – úgy mond – zsidókat és proletárokat hajkurászott, tivornyákat rendezett és nőket erőszakolt meg az ukrán síkságokon: Mahno Gulajpoljében megszervezte a földmunkások szakszervezetét, egy munkáskommunát és a helyi parasztszovjetet. Az ideiglenes kormány időszakában a regionális parasztszövetség elnökévé választották, de részt vett a mezőgazdasági bizottság, a fémipari dolgozók szakszervezete munkájában is, majd a gulajpoljei Munkás- és Parasztszovjet elnöke lett. 1917 augusztusában ebben a minőségében bekérte a környék telekkönyvi lapjait, ezeket listába szedte, majd – miután megszerezte a helyi és a regionális szovjetkongresszusok felhatalmazását – kihirdette, hogy az addigi földbirtokosok, a kulákok és a szegényparasztok egyforma nagyságú földre és egyforma mennyiségű jószágra, termelőeszközre stb. jogosultak. A kiosztott

földeken gyorsan megkezdtek az agrárkommunák szervezését, ám a belépés – ellentétben a majdani kolhozokkal – nem volt kötelező. Ugyanakkor azokat a nagybirtokosokat és kulákokat, akik nem akarták birtokaikat a közös földosztási alapnak átadni, erőszakkal kényszerítették, ha erővel ellenálltak, néha ki is végezték őket.

A német és osztrák–magyar megszállás alatt a gulajpoljei szovjet megbízásából Mahno partizánalakulatot szervezett a megszállók elleni harcra. Ez lett a Forradalmi Felkelősereg magja, amely gyorsan növekedett, és néhány hónap leforgása alatt ütőképes, anarchista szabadcsapattá nőtt. 1918. április 28-án az Ukrajnába bevonuló németek feloszlatták az ukrán nemzeti gyűlést, és a központi hatalmak igényeit mindenben akceptáló Szkoropadszkij hetmant nevezték ki az ország vezetőjévé. Ukrajna keleti részét a doni kozák atamának (Krasznov és társai) tartották ellenőrzésük alatt, míg a déli részt – egy Gulajpolje központú, keleten Taganrogig, északon Jekatyerinoszlavig, nyugaton Melitopolig terjedő területet – a Mahno vezette anarchista parasztfelkelők irányították. A központi hatalmak kivonulása után Szkoropadszkij is Németországba menekült; Kijevben a nacionalista Szemjon Petljura (az 1917-es Népköztársaság egyik vezetője) ragadta ismét magához a hatalmat; november 13-án az Ukrán Nemzeti Tanács Lembergben kikiáltotta a Nyugat-ukrán Köztársaságot (Galícia, Kárpátalja); Harkovban az anarchista (de Mahnával ekkor még kapcsolatban nem álló) Cserednyakov csapatai verték szét a hetman helyőrségének maradványait; a mahnovscsina Jelizavetgradig és Harkov körzetéig terjesztette ki hatalmát. 1918 végén Oroszország felől megindult a Vörös Hadsereg támadása a Petljura vezette Direktórium ellen (az elnök ugyan Vologymir Vinnyicsenko volt, de a tényleges hatalom a hadsereget vezető Petljura kezében összpontosult). 1919. január 3-án megérkeztek Harkovba a bolsevik egységek (és velük együtt a szovjet–ukrán ellenkormány), amelyek – első ízben szövetségre lépve Mahno Forradalmi Felkelőseregével – kiverték a Direktórium erőit előbb Jekatyerinoszlavból, majd február 6-án Kijevből is.

Innentől a mahnovscsina állandó háborúban élt – leszámítva egy rövid, átmeneti békeperiódust, amikor a petljuristákat legyőző Vörös

Hadsereg erőt gyűjtött az anarchisták elleni harchoz. Időközben a Fekete-tenger és az Azovi-tenger mellékéről megindult Gyenyikinnek a nyugati hatalmak, elsősorban az USA által támogatott fehér hadserege, amely februárban a mahnovscsina csapataiba ütközött, és kénytelen volt feladni a Pologyi és az Azovi-tenger közötti területet. A bolsevikok ekkor ismét szövetséget kötöttek Mahnával, de – miután több merényletet is megkíséreltek a gerillavezér ellen – ez sem volt hosszú életű, s júniusban a Vörös Hadsereg egységei megtámadták a Gyenyikint feltartóztató mahnovistákat. Gyenyikin nyomban kihasználta ellenségei egymás elleni harcát, Jekatyerinoszlav és Harkov között könnyedén szétverte a vele szembenálló erőket, majd augusztus 30-án elfoglalta Kijevet is. Umanynál azonban szeptember 25-én Mahno áttörte a frontvonalat, és *tacsankáival* (géppuskával felszerelt könnyű szekerek) néhány nap alatt menetben visszafoglalta Alekszandrovszkot, Pologyit, Gulajpoljét, Bergyanszkot, Melitopolt és Mariupolt. Ezt követően avatkoztak be a harcba a Szemjon Bugyonnij vezette 1. lovashadsereg alakulatai, amelyek – miután kiverték Gyenyikin megtépázott csapatainak maradvékát – megkezdtek a mahnovscsina felszámolását is.

Arsinov az események kronológiai útjelzőiként a bolsevikokkal kötött politikai-hadi szövetségeket használja. Ez egyáltalán nem meglepő, tekintve, hogy a mahnovista Forradalmi Felkelősereg és a bolsevik Vörös Hadsereg vezetői összesen négy alkalommal kötöttek szabályos, írásos és mindkét részcél aláírt, pontokba szedett szövetséget egymással (1919 januárjában Petljura ellen; 1919 tavaszán Gyenyikin ellen; 1919 nyarának elején Grigorjev ellen; 1920 októberében Vrangell ellen). Ezeket az egyezményeket – amelyek a hadműveletek összehangolása mellett a csapatok bizonyos mértékű fúziójáról is intézkednek – a közösen kivívott győzelmek után (Gyenyikin legyőzésében kulcsfontosságú volt a mahnovisták 1919. szeptemberi umanyi győzelme, míg Grigorjevet Mahno egy gyűlésen személyesen lőtte agyon) a bolsevikok minden esetben megszegték. Végül a mahnovisták vezérkarát a Vrangell csapatait lényegében megsemmisítő szivasi áttörést követően 1920. november 26-án, egy közös győzelmi ünnepélyen a bolsevik őrseg meglepetésszerűen lemészárolta. Ugyanakkor a

Vörös Hadsereg megtámadta a szövetséges mahnovisták krími táborát. Az akciót a Déli Front komisszája, Kun Béla szervezte. Arsinov könyvének ezeket a köztörténetileg legjelentősebb részeit dokumentálta a legalaposabban: a szerződések éppen úgy fennmaradtak, mint a mahnovista és a bolsevik hadparancsok és közlemények.

A könyv leginkább kidolgozott, érezhetően a legtöbb erudícióval megírt része mégis az a néhány alfejezet, ahol Arsinov a rövid békeperiódusok szervezőmunkáját ismerteti. A korszak, és ezen belül a mentalitás- vagy az eszmetörténet kutatóinak kétségkívül ezek a részek adhatják a legtöbb újdonságot. Ugyanakkor itt érezhető leginkább Arsinov propagandisztikus hevülete és személyes elfogultsága, és itt a legzavaróbb a dokumentumok gyakori hiánya. Különösen érdekes azonban a 10. fejezet, amelyet a szerző a „nemzeti problémának” és az antiszemitizmusnak szentel. Itt – meglehetősen ténszerűséggel – azt a vádat igyekszik elhárítani, hogy maga Mahno, illetve csapata általában véve antiszemita lett volna (a témának korábban már egy cikket is szentelt az anarchista sajtóban). Arsinov egyáltalán nem tagadja, hogy a felkelőcsapatok tagjai szórványosan elkövettek antiszemita atrocitásokat, ám dokumentumszerűen közli az azokra adott szigorú megtorlást is: Mahno nem egy esetben kivégeztette a zsidókat fosztogató katonáit. „Az antiszemitizmus éppúgy létezik Oroszországban, mint más országokban – vélekedett Arsinov. – Oroszországban, akár csak Ukrajnában, mindez nem a forradalmi korszak vagy a felkelők mozgalmának a terméke, hanem éppen ellenkezőleg, a múlt terhes öröksége. A mahnovisták igyekeztek mind szavakkal, mind tettekkel harcolni ellene.” A könyv függelékében a szerző több, a kérdéssel foglalkozó mahnovista kiadványt is közzétesz. Egyébként, ha Mahno és emberei – így Arsinov – valóban antiszemiták lettek volna, akkor ezt vélhetőleg 1923-ban vagy később sem szégyellték volna bevallani, hanem inkább beépítették volna ideológiájukba: nem egy anarchista (és kommunista) ideológus (így egyes francia szindikalisták, pl. a Proudhon-kör, vagy a már megismert német nacionál-bolsevikok) is erre a sötét útra lépett. Arsinov és a mahnovscsina több más vezetője, pl. Volin, egyébként zsidó származásúak voltak. Persze ez még önmagában nem teszi lehetetlenné az antiszemitizmust. Maga Mahno

összes későbbi írásában, de személyes beszélgetéseiben is – mint erre például Sinkó Ervin is utal „moszkvai naplójában” – elutasította az antiszemitizmus vádját.

A könyv egyfajta eszmetörténeti elemzéssel zárul, ahol Arsinov – először, ám közel sem utoljára – megpróbálja elhelyezni a mahnovscsinát az anarchizmus eszmekörében. Maguk a mahnovisták anarchista-kommunistának tartották magukat (nem a szó kropotkini, hanem inkább a Johann Most-féle értelmében) – ám az emigrációban egyre inkább rá kellett döbbsenniük, hogy vélt elvtársaik, az „igyéjű” anarchisták, elutasítják az általuk képviselt anarchizmust. A bolsevikok egyszerűen vérszomjas banditáknak írták le őket (ennek példája M. Kubanyin 1927-ben, Leningrádban megjelent *Mahnovscsina* c. könyve, amely jókora mennyiségű fiktív levéltári és sajtóforrásra támaszkodik).¹⁵⁸

¹⁵⁸ A téma szakirodalmá egyébként is feltűnően gyér, és annak is nagy része ilyen vagy olyan irányban elfogult. A szórványos visszaemlékezéseken Arsinovon kívül csupán Volin lép túl (könyve, a célkitűzései szerint az egész oroszországi forradalmat feldolgozó *La révolution inconnue* – Az ismeretlen forradalom – csak 1947-ben jelent meg Párizsban), és maga Mahno, aki három kötetben adta ki memoárjait a húszas évek végén. A szovjet történészek Kubanyin után nemigen foglalkoztak a mahnovscsinával (ahogy pl. a kronstadti lázadással vagy az antonovscsinával is alig). A fontosabb nyugati munkák színvonala is egyenetlen. Érdemes megemlíteni Paul Avrich *The Russian Anarchists* (1967), Arthur Lehning: *Anarchismus und Marxismus in der russischen Revolution* (1971) és Michael Palij *The Anarchism of Nestor Makhno* (1976) című könyveit, valamint a mahnovscsina harcaival foglalkozó Michael Malet művét: *Nestor Makhno in the Russian Civil War* (1982). Mahno életéről a legátfogóbb és legalaposabb írás Alexander Skirda életrajza, amely a *Nestor Makhno: Le cosaque de l'anarchie* címen 1984-ben jelent meg. Ugyancsak ő rendezte sajtó alá Mahno kisebb írásait: *La lutte contre l'état et autres écrits* (1984), amely angolul és németül is megjelent. Magyarul lényegében Arsinov könyvét kivonatolja – és sajátos ideológiával tölti meg – Fekete Piroska könyve: *Mahnovscsina. Az ukránai anarcho-kommunista mozgalom 1917 és 1922 között* (Liberter kiadó, é.n.), amely, akárcsak az Arsinov-féle Platform magyar fordítása előtti (szignálatlan) bevezető tanulmány (Bp., Barikád-füzetek, 1996), anarchista szempontból tálalja az eseményeket. Mahno egy kisebb jelentőségű, nem túl szerencsés kézzel kiválasztott írása megjelent a Századvég Kiadó *Anar-*

1925-ben Arsinov Párizsba költözött. Ott közreműködött a *Gyelo Truda* (Munka ügye) című lap kiadásában, és megszervezte az *Általános Anarchista Unió Szerveződési Platformtervezetét* (röviden: *Platform*), amelyet rajta és több elvtársán kívül az ekkor már szintén Párizsban élő Mahno is aláírt. A *Platform* még az anarchista mozgalmon belül is számos ellenséget szerzett Arsinovnak: mivel a forradalmi anarchista erők szigorú megszervezését, egyfajta „anarchista pártot” követelt, addigi elvtársai közül sokan – így például a mahnovscsina történetéhez 1923-ban még előszót író Volin, vagy Errico Malatesta, a korszak legismertebb anarchista teoretikusa – egyszerűen „bolseviknak” titulálták (a *Platform* valóban sokban emlékeztet Lenin 1917-ben írott *Állam és forradalom* című írására, amelyért viszont a szociáldemokraták a bolsevik Lenint éppenséggel „anarchistának” kiáltották ki...). A *Platform* nem sok követőre akadt, bár Amerikában az IWW, Németországban pedig Otto Rühle és elvtársai is terjesztették. A harmincas években ugyan sorra alakultak a „platformista” csoportok,¹⁵⁹

chizmus-antológiájában (Bp., 1991.). Kun Béla szerepéről a mahnovscsina leverésében érdekes adalékokat tudhatunk meg Borsányi György Kun-monográfiájából, amely meglehetősen kritikával tekint Kun szerepére (Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Bp., 1979., különösen az V. fejezet). Elsősorban Borsányit igyekszik cáfolni Józsa Antal *Kun Béla, a déli front forradalmi katonai tanácsának tagja* c. tanulmánya a Milei György szerkesztette *Kun Béla* c. tanulmánykötetben (Bp., 1989). Józsa azonban láthatólag a Kubanyin-féle pseudodokumentumokra, illetve azok előképeire támaszkodik, és így értékelésében nemigen lép túl az egyoldalú anarchizmusellenességen. Végül Mahno beszámolója Leninnel való találkozásáról és Kun Miklósnak a sztálinista történetírás kliséit felidéző tanulmánya a Mahno-emlékiratokról a *Világtörténet* 1983. évi 1. számában olvasható.

¹⁵⁹ Elsősorban Olaszországban és Spanyolországban. Ezek közül a legismertebb a harmincas évek derekán, a spanyol polgárháborúban harcoló, majd az 1937. májusi felkelésben a Caballero-kormány és a katalán PSUC (Katalónia Egyesült Szocialista Pártja, amelyet a kommunista párt és a szocialisták hoztak létre) ellen forduló „Los Amigos de Durruti” (Durruti barátai) nevű csoport volt. Ez közel állt az anarcho-szindikalista CNT (Nemzeti Munkaszövetség) tagságának – ám nem vezetőségének – és a disszenter trockista, egyre inkább az internacionalista baloldali frakciókhoz (a bordigistákhoz) közeledő POUM (Marxista Egyesülés Munkaspártja) politikai elképzeléseihez. Lényegében ez a három erő vezette azt

ám komoly erőt soha nem jelentettek. A baloldali radikalizmus később mindazonáltal még több esetben visszanyúlt a *Platform*ig, és olyan, némileg ellentmondásos, de mindenképpen baloldali radikális irányultságú szervezeteket hozott létre, mint a Liberter Kommunista Szövetség (FCL) Franciaországban és az Anarchista Proletár Akciócsoportok (GAAP) Olaszországban az ötvenes évek elején, majd a különféle országokban működő forradalmi anarchista szövetségeket. A „platformisták” máig az anarchista mozgalom külön szárnyát képezik; az antiglobalizációs tüntetéseken többnyire a „mahnovistákkal” vonulnak fel, ám külön transzparenszek alatt...

Az a jelenség tehát, amelyet akkoriban „anarchizmus” néven emlegettek, igen eltérő, ellentmondásos csoportokat és irányzatokat takart. Összességében nem tartozott a baloldali radikalizmus kategóriájába, sőt éppen az adta kaotikus jellegét, hogy bár számos elemében valóban a forradalomért harcolt, de az anarchizmust mint valamilyen közösséget szemlélte, mint egy nagy családot, amelyben a különféle áramlatok egy éteri szinten ugyanazt akarják. Ez azonban nem volt igaz. Az „anarchista” csoportok legnagyobb része reformista vagy éppen idealista jelszavakat hangoztatott, és tevékenységük a baloldali radikálisok szemében csupán a szociáldemokrácia egyfajta kiegészítésének látszott: tagadták az osztályharc centralizálását, az egyén kultuszát űzték, elvetették a forradalom és a proletariátus diktatórikus jellegét. A legtöbbben a termelők önkormányzatát dicső-

a „forradalmi defetista” felkelést, amely a front hátszágának számító Barcelonában a szocialista-kommunista-anarchista-polgári republikánus „népfront-kormány” ellen bontakozott ki. Magyarul lásd George Orwell: *Hódolat Katalóniának*. Bp., 1989.; Harsányi Iván: *A Franco-diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom 1938–1939*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. (Maga Bonaventura Durruti halála előtt a népfront, a kommunista párttal való antifasiszta akcióegység híve lett. Az általa vezetett *Columne de Ferre*, a „vashadoszlop” lényegében megmaradt önálló milíciának a köztársasági haderő keretén belül. Mái sem tisztázott, hogy Durrutit Madridban a fasiszták lőtték-e le, a milíciákat beolvasztani akaró kommunista párt emberei, vagy pedig saját anarchista elvtársai, akik árulónak tartották a kommunista párttal való együttműködése miatt. Lásd Abel Paz: *Durruti. The People Armed*. Montréal, 1976.)

ítették, vagyis az alap – az érték diktatúrája az emberi szükségletek felett – helyébe egy pusztán technikai kérdést, az irányítás módját helyezték.

A franciaországi anarchista emigráns miliőben szintén mindenfajta figura megtalálható volt. Mindenki anarchizmusról beszélt ugyan, de gyakorta a legextrémebb elképzeléseket címkézték fel ezzel. Felmelegítették a régi álláspontot „a kommunizmus és az anarchizmus közötti szakadékról”, amely az anarchista mozgalmakon belül éppúgy jelen volt, mint a „másik oldalon”.

A franciaországi anarchisták legnagyobb szervezete, az Anarchista Unió (Union Anarchiste, UA) 1926 júliusában nagy vitát indított el egy kiáltvány körül, amelynek célja az individualista és a forradalmi anarchizmus, valamint a szindikalizmus álláspontjainak összeháttérítése lett volna. Az elmérgesedő vitában az anarcho-kommunisták leszögezték, hogy semmiféle közös pontjuk nincs az individualistákkal és más „burzsoá anarchistákkal”. Ezért el is hagyták a szervezetet, s megalakították az Anarchista-Kommunista Uniót (UAC). Az új szervezet kijelentette: „a harc egyetlen lehetséges formája a forradalmi anarchizmus, egyetlen lehetséges célja a kommunizmus; a kettő egy és ugyanaz”. Célként jelölték meg a „szakítást az anarchizmus Nagy Családjával”, amely álközösségbe igyekezett olvasztani a forradalmi és ellenforradalmi irányzatokat. Az UAC többsége kiállt a harc centralizálásának szükségessége és a diktatórikus eszközök mellett, olyannyira, hogy 1927 folyamán még egy anarchista párt (értsd: centralizált harci szervezet, nem polgári párt) alakítása is felmerült. Ekkor az UAC-ből kivált egy áramlat – a „szintezisták” –, amely Sebastian Faure és az egykori mahnovista Volin vezetésével ismét a számtalanféle „anarchizmus” népfrentjét, „szintézisét” vallotta, míg a forradalmi anarchisták megerősítették szervezetüket Forradalmi Anarchista Kommunista Unió (UACR) néven, amely 1930-ig működött.

A *Platform* tehát, amint 1926-ban megjelent, nyomban dühödő vitákat kavart. Volin vezetésével a szintezisták támadást indítottak lapjukban, az *Egyesülésben*. „Az az állítás, hogy az anarchizmus csupán az osztályharc teóriája, egyoldalú nézőponthoz vezet” – jelentette ki Volin.

1927. február 5-re a platformisták találkozót hívtak össze, amelynek célja egy nemzetközi forradalmárkonferencia megszervezése lett volna. Felállítottak egy Ideiglenes Bizottságot, majd a hat országból összegyűlt résztvevők kidolgozták a leendő konferencia főbb vitapontjait:

1. az osztályharc mint az anarchizmus legfontosabb eleme;
2. az anarchista-kommunizmus mint a mozgalom alapja;
3. a szindikalizmus mint a harc lényeges eszköze;
4. az Anarchisták Általános Szövetsége létrehozásának szükségszerűsége, mely szervezet az ideológiai és taktikai egységen, valamint a kollektív felelősségvállaláson nyugszik;
5. pozitív program szükségessége a társadalmi forradalom megvalósításának érdekében.

A korszakban ez igen forradalmi programnak számított, habár vannak benne idegenül csengő elemek, így például a szakszervezeti munka bizonyos formáinak elfogadása, amely nehezen illeszkedett az általános baloldali radikális teóriák közé. 1920-ban Németországban még a forradalmi szindikalistákat tömörítő legradikálisabb csoport, az FVGD-AS is a szakszervezeti tevékenység ellen fordult, és a baloldali kommunistákkal hozott létre akcióegységet a harc folytatására.

A javaslat körüli vita azonban nem folytatódhatott, mivel a rendőrség lecsapott a gyűlésre, és mindenkit letartóztattak. Mahnót csak a francia anarchisták kampánya mentette meg a deportálástól. Végül is a „Forradalmi Anarchista-Kommunisták Nemzetközi Federációja” csak terv maradt, és többen a résztvevők közül is szembefordultak vele (pl. Camillo Berneri, a kiváló olasz anarcho-kommunista is, akit 1937 májusában Barcelonában majd Gerő Ernő közreműködésével likvidálnak). Az individualista oldalról is nagy támadás indult, Enrico Malatesta vezényletével. Mahno és társai 1927. augusztus 18-án megjelentették a *Válasz az Anarchista-Zűrzavaristáknak* című visszavágást. Ebben kifejtették a forradalmi vezetés szükségességéről vallott nézeteiket:

„Nyilvánvaló, hogy a forradalom maguknak a tömegeknek a műve lesz, de a forradalmi tömeg mindig kitermeli a kezdeményezők kisebbségét, akik továbblik az eseményeket.” Ez az álláspont óriási szálkát jelentett az „egyen” szabadságát és a korlátlan individualizmust hirdető anarchisták szemében, akikről egyébként a cikk így emlékezett meg:

„Az individualistáknak ez az egész branca, amelyik magát anarchistának nevezi, valójában a legkevésbé sem az. Ez a sok ember, aki – de egyáltalán milyen alapon? – összegyűlik, és kijelenti, hogy »mi egy család vagyunk«, és ezt a vegyüléket »anarchista szervezetnek« nevezi, nemcsak hogy idétlen, hanem kifejezetten ellenséges is.”

Habár a nemzetközi szervezet nem jöhetett létre, a *Platform* nagy hatást gyakorolt több ország forradalmi anarchistáira. Franciaországban, az állandó átalakulás kohójában a platformisták többször is ellenőrzésük alá vonták a legnagyobb anarchista szervezetet, de végül mindig szakítaniuk kellett vele. Ebből azt a tanulságot vonták le, hogy nem érdemes törődniük az elavult, ellenforradalmi kötöttségeket hordozó szervezetek foldozgatásával, reformizálásával, hanem mindig, újabb szakításokon keresztül kell konkretizálni a proletariátus osztályprogramját. Olaszországban és Bulgáriában is alakultak platformista szervezetek, akárcsak Lengyelországban, bár ez utóbbi csupán az általános alapelveket vette át, és magát a *Platformot* mint autoritert elutasította.

A szöveg főként a mozgalom zavarosságával, szervezetlenségével, a központosítás és az egységes gyakorlat teljes hiányával foglalkozik. Szerzői úgy látták, hogy a végtelen centralizált és – legalábbis a proletárok harcával szemben – egységes gyakorlatot folytató töke erőivel szemben csak hasonló módszerekkel vehető fel a harc. A proletariátus harcának antidemokratikus, diktatórikus lényegét azonban az alanarchizmus minden erejét összeszedve támadta. Így a kíváncsú egység csak nélkülük, ellenük valósulhatott meg. A szöveg bevezető fejezetében a platformisták részletesen kifejtették elképzeléseiket a harci szervezet és általában véve az anarchizmus mibenlétéről:

„Nagyon nagy jelentőségű, hogy minden erőfeszítés, a liberter nézetek ereje és elvitathatatlanul pozitív jellemzői, a társadalmi forra-

dalomban képviselt anarchista álláspontok őszintesége és tisztessége, és végül a liberter kommunizmusért vívott küzdelem során tanúsított minden hősiesség és áldozat ellenére, az anarchista mozgalom továbbra is gyenge maradt, és a munkásosztály harcának történelme során nem volt jelentős tényező, nagyon gyakran csupán epizód jellegű, kis eseményekben szerepelt.

A liberter nézetek pozitív lényege és jelentősége, valamint az anarchista mozgalom nyomorúságos állapota közötti ellentmondásnak több oka és magyarázata is van: ezek közül a legfontosabb, a legfőbb ok a szerveződési alapelvek és ezek gyakorlati megvalósításának hiánya az anarchista mozgalom keretein belül.

Az anarchista mozgalom minden országban több helyi csoporttal képviselteti magát, amely csoportok ellentmondásos nézeteket vallanak és ellentmondásos tevékenységet folytatnak. Nincsenek sem a jövőre szóló perspektíváik, sem pedig folyamatosságuk a militáns munkában, egymás után tűnnek el, és egyáltalán nem hagynak semmiféle nyomot maguk után.

Egészében véve, a forradalmi anarchizmus ezen állapotát leginkább a „krónikus és általános szervezetlenség” jellemzi.

Sárgalázként támadta meg a szervezetlenség nyavalyája az anarchista mozgalom testét, hogy sok éven keresztül kínozza.

Kétségtelen, hogy a szervezetlenség az elmélet néhány tökéletlenségéből származik: mégpedig abból, hogy hibásan értelmezték az egyén szerepét az anarchizmusban; ezt az elméletet túlságosan gyakran tévesztik össze a felelősség teljes hiányával. Az „egyen” önkifejezésének szerelmesei, csupán a személyes élvezetek nézőpontjából, makacsul ragaszkodnak az anarchista mozgalom kaotikus állapotához, és mindezt az anarchizmus megváltoztathatatlan elveivel és tanítómestereivel támasztják alá.

De ezek elvek és a tanítómesterek pontosan az ellenkezőjét állítják. (...)

Az 1917-es orosz forradalom folyamán volt érezhető leginkább és legégetőbben a szervezet hiánya. Ez alatt a forradalom alatt mutatta a liberter mozgalom a legnagyobb fokú szektásságot és összevisszaságot. Az általános szervezet hiánya sok aktív anarchista militánst a

bolsevikok soraiba sodort. Szintén a szervezet hiánya az oka ma is sok militáns passzivitásának, gyakran elég jelentős erejük kihasználtságának. (...)

Elutasítjuk azt az elméletileg és gyakorlatilag is ostoba ötletet, hogy a szervezetet a „szintézis” receptje alapján létre lehetne hozni, ami az anarchizmus különböző tendenciáit képviselők újraegyesítését jelentené. Egy ilyen szervezet, mivel különböző elméleti és gyakorlati elemeket egyesítene, csak egyének mechanikus gyülekezete lenne, ahol minden egyén különböző nézeteket vall az anarchista mozgalom minden kérdéséről, és ez a gyülekezet elkerülhetetlenül felbomlik, amint szembekerül a valósággal.

Az anarcho-szindikalista módszer nem oldja meg az anarchista szerveződés problémáját, mivel ott nem képvisel elsőbbséget ez a probléma, és csak az érdekli őket, hogy behatoljanak az ipari proletariátus körébe és ott megerősödjenek.

Pedig ott nem lehet sok mindent elérni, még akkor sem, ha szilárdan megvetik a lábukat, hacsak nem létezik egy általános anarchista szervezet.

Az egyetlen módszer az általános szervezet problémájának megoldására véleményünk szerint az, hogy össze kell gyűjteni az aktív anarchistákat a célból, hogy pontosan meghatározzuk álláspontjainkat, az elméleti, taktikai és szervezeti stb. álláspontokat, azaz létrehozunk egy *egységes program* többé-kevésbé tökéletes alapját.

Az utóbbi évek társadalmi küzdelmeinek tapasztalatai az anarchisták számára egyik legfontosabb feladatként egy ilyen program kidolgozását jelölték ki. Ennek a feladatnak a megoldására szenteli az orosz száműzöttek csoportja energiájának jelentős részét.

Az alább közzétett *Szerveződési Platform* egy ilyen program főbb pontjait mutatja be. Ennek az írásnak azt a célt kell szolgálnia, hogy megtegye az első lépést a liberter erők egyetlen, aktív forradalmi küzdelemre képes szervezetbe való összegyűjtésére, amely szervezet az Anarchisták Általános Szövetsége. (...)

Előre látjuk az önimádó individualista és a kaotikus anarchizmus híveinek támadásait, akik habzó szájjal azzal fognak vádolni minket, hogy tönkretesszük az anarchista alapelveket. De mi nagyon jól tud-

juk, hogy az individualista és kaotikus elemek az anarchista alapelveken nem mást értenek, mint politikai érdektelenséget, hanyagságot és minden felelősség hiányát, mely nézetek majdnem gyógyíthatatlan szakításokat okoztak a mozgalomban, és amelyek ellen mi minden energiánkkal és szenvedélyünkkel harcolunk. Ezért nyugodtan figyelmen kívül hagyjuk a tőlük érkező kritikákat.

Más militánsokra alapozzuk a reményeinket, azokra, akik hűek maradtak az anarchizmushoz, azokra, akik végigérték és végigszenvedték az anarchista mozgalom tragédiáit, és fájó szívvel keresik a megoldást.

Nagy reményeket fűzünk továbbá a fiatal anarchistákhoz, akik az orosz forradalom emlőin nevelkedtek, és kezdettől fogva építő jellegű problémákkal foglalkoztak. Ők bizonyosan követelni fogják a pozitív és szervezeti anarchista elvek megvalósítását.

Felhívunk minden, a világ négy égtája felé szétszóródott orosz anarchista szervezetet, továbbá az elszigetelt militánsokat, hogy egyesüljenek a közös szerveződési platform alapján.

Legyen ez a dokumentum a forradalmi gerinc, az orosz anarchista mozgalom militánsainak gyűjtőpontja! Képezze az Anarchisták Általános Szövetségének alapját!

Éljen a Világ Munkásainak Társadalmi Forradalma!

Gyelo Truda Csoport

Párizs, 1926. június 20.¹⁶⁰

A *Platform* leszögezte, hogy az anarchizmus „nem gyönyörű utópia, sem pedig elvont filozófiai eszme, hanem a dolgozó tömegek társadalmi mozgalma”. Gyakorlat és elmélet burzsoá kettőssége helyett itt szerves egységről, a tőkés társadalom lerombolásának folyamatáról van szó, annak összes konkretizálódásában. A *Platform* végig az aktív valóságból indult ki, és annak megfelelően próbált reagálni; nem érdekelték az elméleti „problémák”, amelyekről a különféle „anarchológusok” véget nem érő vitákat folytattak.

¹⁶⁰ *Organisational Platform of the Libertarian Communists*. Workers Solidarity Movement, Dublin, 1989. 11–13.

A dokumentum mindenekelőtt egy erős, átfogó anarchista szervezet megalakítását szorgalmazta. Hiszen akkoriban számos anarchista tagadta bármiféle szervezet szükségességét, illetve úgy látták, hogy ha már létezik szervezet, akkor az csupán névleges, koordinációs valami legyen, amelyben az egyes személyeknek és alcsoportoknak belső autonómiájuk van. A *Platform* készítői ezért az egységes „forradalmi” irányvonal és a szervezett közösségi gyakorlat mellett foglaltak állást.

A *Platform* kiemelte a szintézis alapján megvalósuló szervezet értelmetlenségét. A szöveg célja tulajdonképpen nem más, mint hogy egy kialakuló, nemzetközi anarchista-forradalmi szervezet, vagyis „a kommunista proletár világpart, az osztályra szerveződött proletariátus” programját nyújtsa. Ez a feladat azonban természetesen meghaladta a szöveg kereteit. A szöveg túlnyomó része éppen ezért azokkal a konkrét teendőkkel foglalkozik, amelyek a forradalom alatt a termelés, fogyasztás, hadsereg stb. megszervezéséről próbálnak meg valamilyen képet adni.

*

1930 végén Arsinov már ismét bolsevik, bár természetesen anarchista bolsevik. Az egymással marakodó anarchista csoportok meddő demokratizmusából kiábrándulva immár a „kommunista diktatúrát” látja a forradalom utolsó garanciájának. 1932-ben kérvényezte hazatérését a Szovjetunióba, és Moszkvában telepedett le. Az anarchista történész, Max Nettlau így búcsúztatta: „...szerintem soha nem volt igazán anarchista; 1906-ban állt közénk, amikor az anarchista terroristák határtalan forradalmi munkáját vonzóbbnak találta, mint korábbi társainak, a bolsevikoknak kiszámított fegyelmét; és végül, ki tudja milyen okból, 1917-ben sem tért vissza közéjük, bár látta sikereiket és az anarchisták elnémitását. Most, 1931-ben, mégis ismét visszatér egykori bolsevik elvtársaihoz... Mi mást mondhatnánk neki: *Bon voyage!*”¹⁶¹

¹⁶¹ Max Nettlau levele Alexander Berkmanhoz 1931 végén. A-Net Archive.

1937-ben azonban Arsinovot sem kerülték el a „Nagy Terror” tisztogatásai: a vád szerint anarchista összeesküvést szervezett... Ez, ismerve Arsinov életét, akár igaz is lehetett. Nem vált nagy kirakatpekrek főszereplőjévé: rövid adminisztratív eljárás után 1938 elején főbe lőtték.

III. Baloldali radikalizmus Amerikában – az IWW és a mexikói anarchizmus

A baloldali radikalizmus az Egyesült Államokban is – akárcsak a világ többi részén, mindenekelőtt persze az akkori centrumországokban, vagyis Európában – alapjában a hagyományos munkásmozgalom reformizmusának ellenhatásaként jelent meg. Míg azonban Európában erre szervezeti szinten az esetek nagy részében csupán az első világháború kezdete körül, valamikor 1914-ben került sor, addig az USA-ban már a 20. század legelején voltak ilyen kezdemények.

Ne feledjük, hogy a 19. és a 20. század fordulójának Amerikája még korántsem volt a mai értelemben vett világhatalom. Dinamikus fejlődése ígéretes volt, de még alig heverte ki a polgárháború megpróbáltatásait; a világ leggyorsabban iparosodó országaként is alig fejezte be az indiánok kiirtását vagy rezervátumokba kényszerítését; politikai és erkölcsi felfogását jelentősen befolyásolták a „határtársadalom” hagyományai. Arizona, vagy éppen Új-Mexikó még államná sem szerveződött, és a gigászi ország nagy területei – a keleti parttól eltekintve – inkább még mezőgazdasági jellegűek voltak. Ugyanakkor özönlöttek Európából a bevándorlók: írek, olaszok, oroszok, németek, a pogromok elől menekülő kelet-európai zsidók, lengyelek, skandinávok, magyarok tömegei „tántorogtak” az amerikai álom bűvöletében az európai kikötőkbe, hogy hajóra szálljanak az „ígéret földje” felé. Az álom azonban legtöbbjük számára lidércnyomásnak bizonyult.

Az ország – illetve, mivel Kanadában is szervezkedett, egész Észak-Amerika – legjelentősebb munkásszervezete az 1886-ban alakult Amerikai Munkásszövetség (American Federation of Labor – AFL) volt.

Másfél milliós taglétszámával világviszonylatban is komoly munkásszervezetnek számított a századfordulón, bár ekkorra már az USA lakossága meghaladta a nyolcvanmilliót, és alaposan megnövekedett a munkásosztály súlya is. Az AFL mellett természetesen se szeri, se száma nem volt a különféle munkáskluboknak, pártoknak és szövetségeknek. Különösen jelentősek voltak a különféle szakmai szervezetek, amelyek – az európai szakszervezetektől eltérően – ekkor már egyre erősebben hallatták hangjukat a helyi politikában is. Burjánzóttak – mint korábban már foglalkoztunk vele – az anarchista csoportok, elsősorban az olasz, orosz és német-zsidó bevándorlók köreiben. Az AFL azonban éppen ezek felé a rétegek felé nem volt nyitott: helyi szervezetei gyakran nem fogadták soraikba a színes bőrűeket, a bevándorlókat, vagy éppen a szakképzetlen munkásokat. Márpedig az amerikai munkásosztály legnagyobb hányadát éppen ők alkották, nem a kis, többnyire fehér, angolszász és protestáns (WASP) munkárisztokrácia.¹⁶² 1901-ben pedig, amikor az anarchista Leon Czolgosz agyonlőtte McKinley elnököt, valóságos anarchistaellenes hisztéria tört ki az AFL vezetőségében.

1904-ben Chicagóban összegyűlt nyolc szakszervezeti aktivista,¹⁶³ és kiáltványt bocsátottak ki egy nagy, nem szakmai alapon szerveződő osztályharcos szervezet létrehozására. Nyolc ember kiáltványa általában nemigen szokott sok vizet zavarni. Ezúttal azonban a mag a

¹⁶² Az AFL egy állami szintű föderációjának leírásához lásd Evelyn Harris – Frank J. Krebs: *From Humble Beginnings. West Virginia State Federation of Labor 1903 – 1957*. WV Labor History Fund, Charlestown, 1960. – A szerzők ebben részletesen elemzik az AFL szegregációs politikáját.

¹⁶³ A találkozó résztvevői: Isaac Cowen, az Amalgamated Society of Engineers of Great Britain amerikai megbízottja; Clarence Smith, az American Labor Union pénztárosa; Thomas J. Hagerty, az ALU lapjának, a *Voice of Labor*nek a főszerkesztője; George Estes, a United Brotherhood of Railway Employees elnöke; W.L. Hall, ugyanezen szervezet pénztárosa; Charles O. Sherman, a United Metal Workers elnöke; Wm. E. Trautmann, a United Brewery Workers of America hivatalos lapjának, a *Brauer Zeitung*nak a szerkesztője; valamint Eugene V. Debs, az American Railway Union és az Amerikai Szocialista Párt alapítója, az ország talán legismertebb és legnépszerűbb munkásvezetője.

történelmi helyzet érett televényére hullott. Az összegyűlt munkásvezetők megállapodtak abban, hogy 1905. január másodikára szélesebb körű illegális konferenciát hívnak össze, s ott megalapítják új, osztályharcos egységszervezetüket. A konferencián – immár harminc résztvevővel – elfogadtak egy kiáltványt, amelyet számos nyelven (köztük magyarul is) terjesztettek az üzemekben és saját csoportjaikban. Júniusban pedig Chicagóban immár 34 állam 186 delegátusa gyűlt össze, hogy a kiáltvány alapján létrehozzák szervezetüket. A küldöttek mintegy 90 000 munkást képviseltek: óriási fejlődés ez nem egész egy év leforgása alatt.¹⁶⁴ A tizenkét napig tartó alapító konferencián megalapították a Világ Ipari Munkásai (Industrial Workers of the World – IWW) nevű szervezetet, és elfogadták első alapprogramját.

A szöveg ellentmondásos: hol elfogadja, hol elutasítja a szakszervezeteket, a harc eszközeként a szerveződést éppúgy megemlíti, mint a fegyveres vagy éppen a hagyományos politikai harcot. Ennek az a magyarázata, hogy az IWW-ban többféle irányzat képviselői is helyet kaptak: szociáldemokraták, marxisták, trade-unionisták, szindikalisták és anarchisták egyaránt. A hangsúly sokkal inkább a munkásszármazáson volt: a szervezet, mint nevéből is kitűnik, internacionalista módon az egész világ ipari munkásságának képviselőjét vallotta céljának; és ez az elkövetkező két évtizedben néha több volt pusztán szólamnál vagy vágyálomnál. Már az első évben megindult – több nyelven is – a csoport központi havilapjának, a mindmáig megszaktítás nélkül megjelenő *The Industrial Worker*-nek (Az ipari munkás) a kiadása, amely nemsokára már hetilappá alakult. Kitértek az első nagy sztrájkok, és létrehozták az önvédelmi ligát, amely egyrészt a sztrájkokban nyújtott – néha fegyveres – segítséget, másrészt a letartóztatott munkások jogi védelmére igyekezett a pénzt előteremteni.

Időközben elkeseredett harc bontakozott ki a „politikuskok”, vagyis a szocialisták, és az „ipari unionisták”, vagyis a szindikalisták és anarchisták között az egyre növekvő szervezet ellenőrzéséért. A veze-

tés kezdetben az előbbieik kezében volt, ám a tagok többsége inkább az unionista álláspont felé hajlott. A „politikuskokat” az SLP egyik vezetője, Daniel DeLeon képviselte, míg az „unionisták” legmarkánsabb képviselője Vincent St. John volt. A következő két konferencián a viták állandósultak. Végül 1907-ben megszüntették az elnökséget és új Végrehajtó Bizottságot választottak, amelyben immár szindikalista túlsúly érvényesült. Ezt jól tükrözte az IWW átdolgozott programnyilatkozata is, amely mindmáig érvényben van:

„A dolgozók osztályának és az alkalmazók osztályának nincs semmiféle közös érdekük. Nem lehet béke addig, amíg a dolgozó emberek millióinak az éhség és a szükség jut osztályrészül, és az életben minden jó azoknak a keveseknek jut, akik az alkalmazók osztályát alkotják.

E között a két osztály között addig kell folytatni a küzdelmet, amíg a világ munkásai osztállyá nem szerveződnek, birtokukba nem veszik a termelési eszközöket, el nem törlik a bér munka rendszerét, és meg nem valósítják a földdel harmonikus életet.

Úgy találjuk, hogy az ipar irányításának egyre kevesebb kézbe való centralizációja képtelenné teszi a szakszervezeteket arra, hogy megbirkózzanak a munkaadó osztály egyre növekvő hatalmával. A szakszervezetek egy olyan helyzet létrejöttét segítik elő, amely lehetővé teszi, hogy a munkások egy csoportját szembeállítsák az ugyanabban az iparban dolgozó munkások egy másik csoportjával, ezáltal segítséget nyújtanak ahhoz, hogy legyőzzék egymást a bérért folytatott küzdelemben. Továbbá, a szakszervezetek félrevezetik a munkásokat, azt a hitet keltve bennük, hogy a dolgozók osztályának közös érdekeik lehetnének az alkalmazóikkal.

Ezeket a körülményeket megváltoztatni és a munkásosztály érdekeit megvédeni csak egy olyan szervezet által lehet, amely olyan formában szerveződik, hogy bármely iparágban dolgozó tagjai – vagy akár minden iparág dolgozói – beszüntetik a munkát, valahányszor sztrájk vagy kizárás van folyamatban bármelyik részlegében, ezáltal az egyénen esett sérelmet mindannyiunk sérelmévé teszi.

¹⁶⁴ A konferenciáról lásd Mark Damron (szerk.): *The IWW – its History, Structure and Methods*. By Vincent St. John, IWW, Chicago, 2001. (Eredeti megjelenése: IWW Publishing Bureau, Chicago, 1917.)

„A tisztességes munkáért tisztességes bért” konzervatív mottó helyett mi a következő forradalmi jelszót írjuk a zászlónkra: „A bér munka rendszerének eltörlése”.

A munkásosztály történelmi feladata a kapitalizmus megszüntetése. A termelés hadseregét nemcsak a kapitalizmus elleni mindennapos küzdelemre kell megszervezni, hanem arra is, hogy tovább folytassa a termelést, miután megdöntötte a kapitalizmust. Az ipari alapon való szerveződéssel az új társadalom szerkezetét formáljuk a régi keretein belül.”

A „politikuskok” kiválásával – akik megalapították saját, rövid életű IWW-jukat, amely elfogadta a parlamentarizmust, és az eredeti szervezet tagjait „bombahajigáló, megveszekedett alakoknak” nevezte sajtójában – kialakult az a szervezeti forma, amely az elkövetkező másfél évtized során egyrészt az „első számú közellenség” megtisztelő címét vívta ki az amerikai nagytőke köreiben, másrészt viszont a progresszív Amerika valóságos mítoszává vált.¹⁶⁵ Az 1910-es évek elejéig inkább a kis, helyi szervezetek erősödtek meg, amelyek jobbra propagandamunkát végeztek, helyi sztrájkokat vezényeltek, és kiálltak a véleménynyilvánítás szabadsága mellett. Ugyanakkor élénk közösségi életet éltek: heti rendszerességgel tartottak zenés-táncos összejöveteleket, és gyorsan kialakult az az IWW-s folklór, amely talán a szervezet egyik legismertebb jellemzője lett; ha az IWW-ra ma már kevesen emlékeznek is, a *Joe Hill* balladáját világszerte ismerik...¹⁶⁶

A tőkések és a hatóságok már 1906-ban heves támadásokat indítottak a szervezet tagjai ellen. Egyik karizmatikus vezetőjét, William („Big Bill”) Haywoodot azzal az ürüggyel fogták perbe, hogy merényletre készült Colorado állam kormányzója ellen; Vincent St. John, az első IWW-történet íróját, az „unionisták” vezetőjét letartózt-

¹⁶⁵ Csupán néhány név a velük szimpatizáló kortársak közül, akik többnyire írtak is róluk, vagy éppen beléptek soraikba: Upton Sinclair, Mark Twain, Jack London, John Dos Passos...

¹⁶⁶ Az IWW közösségi életéhez lásd Stewart Bird–Dan Georgakas–Deborah Shaffer: *Solidarity Forever. The IWW: An Oral History of the Wobblies*. Lawrence and Wishart, London, 1987.

tatták, mert állítólag egy étteremtulajdonos életére tört. A szervezet tagjait sok munkahelyről elbocsátották, a déli államokban pedig a Ku Klux Klan terrorlegényei a feketék, a „niggerbarátok” és a zsidók mellett az IWW tagjai ellen is hajtóvadászatot indítottak. 1906-ban az IWW sztrájkot szervezett a nevadai Goldfield bányáiban, ahol a tulajdonosok jelentősen megkurtították a béreket: a megmozdulást a szövetségi hadsereg egységei verték le, akik a bányatulajdonos által felbérelt Pinkerton detektíviroda felfegyverzett fejedelméivel együttműködve több bányászt agyonlőttek, és felgyújtották a sztrájkolók táborát.¹⁶⁷ Ugyanezen évben a schenectadyi (New York állam) General Electric üzemben sor került az első gyárfoglalásra is.

A szervezet internacionalizmusának kifejlődése szempontjából 1912 döntő évnek bizonyult. A szomszédos Mexikóban, illetve az USA-val határos Baja California államban érlelődő forradalmi események arra késztették a *wobbllykat*,¹⁶⁸ hogy közvetlen szerepet vállaljanak a harcokban.

1910-ben már világossá vált, hogy Porfirio Díaz korrupt rendszerének (az ún. porfiriatónak) napjai meg vannak számlálva. A liberális birtokosok és tőkések éppúgy elégedetlenek voltak, mint a parasztok, a peónok, az indiánok... Díaz lényegében minden társadalmi támogatottságát elveszítette. Az ellene szervezkedők között akadtak anarchisták is, akik közül a legismertebbé (az inkább afféle radikális agrárszocialistaként gondolkodó Emiliano Zapata mellett) *Ricardo Flores Magon* neve vált. Magon 1874. szeptember 16-án született az Oaxaca állambeli San Antonio Eloxochitlanban. Anyja mesztic, apja zapotec indián volt, egy azok közül, akik a végsőig ragaszkodtak a közös, tulajdon nélküli ősi indián földműveléshez (az *ejidók* rendsze-

¹⁶⁷ A Pinkerton-ügynökség ekkortól vált a sztrájkok leverésének specialistájává; szakemberei, sztrájktróí és provokatórei iránt évtizedekig igen nagy kereslet mutatkozott.

¹⁶⁸ A *wobblly* szó 1912-ben bukkan fel első ízben az IWW sajtójában önmeghatározásként. A szó afféle csavargót, kujtorgót jelent, és eredetileg a szocialisták használták gúnynévként az IWW tagjaira. (Lásd Michael Hargis: 95 Years of Revolutionary Industrial Unionism. *Anarcho Syndicalist Review*, 27. sz.)

réhez). A család később Mexico Citybe költözött, ahol Flores és két testvére, Jesus és Enrique iskolába járt. Flores már középiskolásként részt vett élete első tüntetésén Porfirio Díaz diktatúrája ellen. Zendülés vétségéért ekkor öt hónapos börtönbüntetést kapott. A következő évben, 1893-ban egy ellenzéki lap, az *El Democrata* készítőihez csatlakozott, de a lapot hamarosan betiltották, szerkesztőit letartóztatták. Flores Magon szerencsésen elmenekült. 1895-ben jogászként végzett, de a joggyakorlat helyett a Díaz-diktatúra elleni politikai harcnak szentelte magát. Miután megismerkedett Malatesta és Kropotkin írásaival, testvérével, Jessussal létrehozta lapját, a *Regeneración*-t, amelynek első száma 1900 augusztusában jelent meg. Az újság rövid idő alatt radikalizálódott, és az év végén már teljes nyíltsággal támadta a Díaz-kormányt.

1901 februárjában Flores Magon részt vett a Liberális Klubok kongresszusán San Luis Potosiban. E klubok országos kialakítását Camillo Arriaga kezdeményezte. Arriaga apja gazdag ezüsbánya-tulajdonos, ő maga bányamérnök volt, s Díaz mozdította el szenátori tisztségéből. A Liberális Klubok az egyház elleni küzdelmet tekintették fő céljuknak. De míg a kongresszus többi küldötte csak antiklerikalizmusát hangoztatta, addig Flores Magon, „rablóbandának” nevezve a kormányt, a Díaz-rendszer egészét támadta. A hatalom válasza nem sokat késett: májusban Jesus Magonnal együtt letartóztatták és egyévi börtönbüntetésre ítélték az „elnök sértegetése” miatt. Ugyanekkor a Liberális Klubokat is szétverte a rendőrség, tagságuk nagy része szintén börtönbe került. Flores Magon azonban a börtönben is talált rá lehetőséget, hogy cikkeit kicsempésztesse a külvilágba; ezek a cikkek folyamatosan megjelentek az Enrique Magon által tovább szerkesztett *Regeneración*-ban, amelyet illegálisan nyomtattak. Szabadulása után Flores Magon megalapította új lapját, egy Díaz-ellenes vicclapot, az *El Hijo del Ahuizoté*-t, amelyet hamarosan szintén betiltottak, és Florest – Enriquevel és szerkesztőtársával, Librado Riverával együtt – újra letartóztatták, ezúttal a „hatóságok kigúnyolásának” vádjával. Újabb öt hónap volt az ítélet. 1903 júniusában a mexikói legfelsőbb bíróság rendeletben tiltotta meg bármilyen Flores Magontól származó írás bárhol való publikálását. Miután minden tevékenységet lehe-

tetlenné tettek számára, számos más mexikói ellenzékihez hasonlóan Flores Magon is az Egyesült Államokba menekült. Sok közeli elvtársa követte példáját, így Enrique Magon, Librado Rivera, Juan Sarabia és Antonio Villareal. (Ekkorra másik testvére, Jesus már kiegyezett a rendszerrel, és Mexikóban ügyvédi irodát nyitott.)

Néhány hónap fizikai munka után elegendő pénzt gyűjtöttek össze, hogy 1904 novemberében újra beindíthassák a *Regeneración*-t, amelyet Flores Magon és Librado Rivera szerkesztett. 1905 szeptemberében Magon – Villareal, Sarabia, E. Magon és Rivera részvételével – megalakította a Junta Organizadora del Partido Liberal Mexicano (PLM) nevű csoportot, amelynek jelmondata „reform, szabadság, igazság” lett. St. Louisban Magon és elvtársai szoros kapcsolatot alakítottak ki olyan szervezetekkel, mint a Western Federation of Miners és az IWW, valamint olyan militánsokkal, mint Emma Goldmann és Florencio Bazara (Malatesta egykori harcostársa). Goldmann-nal Magon különösen szoros barátságot kötött. A csoport a *Regeneración* számos példányát postázta Mexikóba, ahol ezek kézről kézre jártak. Még Zapata is említette később, hogy mekkora hatással volt rá ez az újság. A PLM sokkal inkább a radikális aktivisták szervezőközpontjaként működött, mint politikai pártként, és ilyen is maradt egészen 1918-ig, amikor vezetőinek letartóztatása miatt feloszlott.

1910 augusztusában Magon, Rivera és Villareal Los Angelesbe érkeztek. Azonnal hozzákezdtek egy hazai fegyveres felkelés megszervezéséhez. Mexikóban a helyzet pattanásig feszült. A parasztok elégedetlensége kitörőben volt, miután a szövetségi csapatok leverték azt az 1500 peónt, akik megszállták és négy napig uralmuk alatt tartották a yucatáni Valladolid városát. A következő hónapokban számos, a PLM által szervezett helyi felkelés tört ki. 1910 októberében adta ki a párt az új jelszót: *Tierra y Libertad!* (Föld és Szabadság!) Mint Magon írta a *Regeneración* szerkesztőségi cikkében: „A föld! – kiáltja a mexikói forradalom.” A következő hónapban egy liberális földbirtokos, Francisco Madero felkelésre szólította fel a mexikói népet a gyűlölt rezsim ellen. Általában ezt tekintik a mexikói forradalom kezdetének; Magon azonban tisztán látta a Madero hirdette „forradalom” korlátait:

„...a kormányok feladata, hogy minden más jog elé helyezték a magántulajdon jogát. Ne gondoljátok, hogy Madero a proletárok érdekében majd megtámadja ezt a jogot. Nyissátok ki a szemeket! Emlékezzetek az örök igazságra: a proletárok csak saját maguk szabdíthatják fel magukat!”¹⁶⁹

A PLM tagjaival már egy korábbi körlevél tudatta, hogy a párt nem kíván szövetségre lépni Madero támogatóival. A PLM, mint a körlevél leszögezte, „politikai és gazdasági szabadságot akar, a földek felosztása, a fizetések emelése és a munkaidő csökkentése, az egyház állami és magánéleti hatalmának megszüntetése által. A Madero-párt csak politikai szabadságot akar, miközben a földet a kapitalisták tulajdonában hagyja, a dolgozók továbbra is az igavonó barom életét élik, és az egyház tovább terrorizálja az embereket.”¹⁷⁰

Magon meg volt győződve róla, hogy a politikai forradalom önmagában hazugság, s csupán az egyik elnyomást cseréli fel egy mássikkal. A Díaz-rendszer megbuktatása önmagában még nem elégséges, szociális forradalomra van szükség:

„A politikai szabadságnak csak a gazdasági szabadsággal együtt van értelme. Most a gazdagok élvezik a gazdasági szabadságot, és így kizárólag ők profitálhatnak a politikai szabadságból is.”¹⁷¹

Magont ekkoriban számos csapás érte. Villareal és Sarabia szakított a PLM-mel, és beállt Madero támogatói közé. Janos városának ostromakor pedig elesett régi harcostársa, a fegyveres felkelésekben irányító szerepet vállaló Praxedis Guerrero anarchista költő.¹⁷²

¹⁶⁹ *Regeneración*, 1910. december. – Madero 1910 májusában leszögezte: „Sem a bérek növelése, sem a munkaidő csökkentése nem függ a kormánytól... És mi nem is törekszünk arra, hogy ezt adjuk önöknek, mert nem ez az, amit akarnak. Önök szabadságot akarnak.” (Idézi Anderle Ádám: *Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870–1959*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1982. 127.)

¹⁷⁰ Idézi David Poole (szerk.): *Land and Liberty! Anarchist influences in the Mexican Revolution*. Cienfuegos Press, Orkney, 1977. 18.

¹⁷¹ *Regeneración*, 1910. december 24.

¹⁷² Lásd David Poole: *Ricardo Flores Magon and the Mexican Revolution*. Cienfuegos Press, h.n., 1978.

Az 1911-es év elején a PLM egységei aktívan tevékenykedtek az ország északi részén, mindenekelőtt Baja California és Sonora államokban. Májusban azonban a helyzet megváltozott: Madero és Díaz békeszerződést írt alá. Díaz lemondott, és evvel a Madero által elképzelt „forradalom” véget is ért. Magonék számára azonban még csak ekkor kezdődött el. Kitört az elkerülhetetlen fegyveres harc a magonisták és Madero erői között. Magon így vázolta a helyzetet egy levelében: „A PLM nem köt kompromisszumot sem Díazzal, sem Maderóval. A békeszerződés nem fogja megállítani a PLM forradalmi tevékenységét, de a Maderótól független többi forradalmi erőét sem. Maderónak semmi köze a forradalomhoz, ő csupán saját embereinek a vezetője. A PLM-nek minden mexikói államban vannak erői, és teljesen ellenőrzése alatt tartja Baja California állam északi részét. A mi forradalmunk nem politikai, hanem szociális forradalom.”

Madero Sarabiát és Jesus Magont küldte Los Angelesbe, hogy tárgyaljanak Magónnal és vessenek véget a fegyveres felkelésnek, de nem jártak sikerrel. Magon hajlíthatatlan volt: amíg nem a kizsákmányoltak kezébe kerül a termelés, addig a harc folytatódik.

Madero a tárgyalási kísérletekkel párhuzamosan egyre jelentősebb erőket vetett be a lázadók ellen Mexikóban is. Június végén Sonorában elfogtak és kivégeztek 28 anarchista gerillaharcost, majd a szövetségi csapatok parancsot kaptak Baja California pacifikálására, a forradalmi erők felszámolására. Mivel a magonisták a magántulajdon ellen támadtak, Madero a magántulajdon védelmének nevében próbálta meg őket kiirtani. Díaz utóda számolatlanul küldte börtöneibe a magonista harcosokat.

1911 áprilisában a még mindig Los Angelesben tartózkodó vezetők – Flores és Enrique Magon, A. Araujo, A. Figueroa és L. Rivera – kiáltványban fordultak a „világ munkásaihoz”. Ebben rámutattak, hogy Mexikó kizsákmányoltjai négy hónap óta fegyveresen harcolnak kizsákmányolóik ellen a vörös zászló alatt. A felkelés támogatására hívtak fel mindenkit, „aki tudja, hogy a munkások felszabadítása csakis a munkások műve lehet; aki meggyőződött a közvetlen akció szükségességéről; aki elutasítja a magántulajdon »szent« jogát; aki nem azért fog fegyvert, hogy bármiféle új urat juttasson hatalom-

ra, és le akarja rombolni a bérabszolgaság börtönét.” A PLM ilyen forradalmárok szervezete volt. Nem azért harcoltak, hogy „Porfirio Díaz diktatúráját egy új hatalommal váltsák fel. A PLM kifejezett célja hogy a földet és a termelőeszközöket a termelők kezébe adja, Mexikó minden kizsákmányolt lakójának nemi megkülönböztetés nélkül.”

A kiáltvány minden közösséget elutasít Madero pártjával, Maderóéval, aki a birtokain robotoló peónok véréből és verítékéből harácsolta össze millióit. A Madero-párt egyszerű konzervatív politikai párt, amelynek fő célja a polgári köztársaság, a magántulajdon védelme – írja a kiáltvány, és felhívja a világ proletárjait a mexikói forradalmi erők támogatására.

1911 szeptemberében a csoport újabb kiáltvánnyal jelentkezett. Néhány idézet jól mutatja a PLM fejlődését a baloldali radikalizmus felé.

„A magántulajdon megszüntetése feleslegessé teszi az államot, amelynek a feladata az, hogy megakadályozza a kizsákmányoltak lázadását a tulajdonosok osztálya ellen. Az egyház léte elveszti értelmét, hiszen célja nem más, mint a kizsákmányolás elleni lázadás szellemének elfojtása az elnyomottakban, beletörődésről, türelemről és alázatról papolva...Tőke, Állam, Egyház – íme a szentháromság, amely ezt a világot Paradicsommá teszi azok számára, akik csalással és erőszakkal szerzik meg vagyonukat a munkások nemzedékeinek nyomorúságos élete, szenvedése árán; de pokollá azok számára, akik erejükkel vagy eszükkel robotolnak, mozgásban tartják a gépezetet, építik a házakat, szállítják a termékeket. Az emberiség két osztályra szakadt, amelyeknek érdekei tökéletesen ellentétesek: proletariátusra és burzsoáziára...”

Mexikóiak! A PLM leszögezi, hogy minden emberi lénynek, pusztán mert a világra jött, elidegeníthetetlen joga, hogy élvezze létét, és mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a modern civilizáció kínál neki, hiszen ezeket a lehetőségeket a munkásosztály erőfeszítései és szenvedései hozták létre.

Vissza kell szerezniünk mindent, ez a forradalmunk célja. Nemcsak a földeket, hanem mindent, az ipart, a bányákat, az öntődéket...

vissza kell venni a termelőknek. Ezek mindenki tulajdonai, nemi különbségek nélkül.

Szabadság és jólét – ezek a céljaink. Nem kell több erőfeszítés, mint amit az állam úgyis elvár tőletek, csak más irányban kell kifejezni, és visszavehetitek a gazdagoktól, ami titeket illet. Válasszatok! Egy új kormányzat – amely csupán új elnyomást hoz –, vagy mindennek a visszavétele, elpusztítása minden gazságnak, legyen az egyházi, állami vagy bármi egyéb. Föld és Szabadság!¹⁷³

Ugyanebben a hónapban, 1911 szeptemberében született egy másik fontos írás is. Ebben Magon azoknak az egykori harcostársainak a kritikájára válaszolt, akik azt állították, hogy a mexikói nép még nem érett meg sem a szocializmusra, sem az anarchizmusra. Válaszában rámutatott, hogy a mexikóiak alapjaiban gyűlölik az elnyomást és a burzsoáziát; a „kölcsonös segítség”¹⁷⁴ és a közösségi tulajdon volt az indián közösségek létének alapja, mielőtt „a politikai és pénzbanditák elrabolták tőlük a földeket, az erdőket, mindent.”¹⁷⁵

1911 októberében Madero lett a Mexikói Köztársaság elnöke. Novemberben újabb lázadás tört ki, ezúttal Emiliano Zapata vezetésével, aki novemberben közzétette az *Ayalai Tervezetet*. Zapata átvette a PLM *Tierra y Libertad!* Jelszavát, és programjának számos egyéb eleme is a magonistáktól ered. Az összes felkelő erő közül a magonisták leginkább a zapatistákkal teremtettek szoros kapcsolatokat: „A zapatisták és a liberálisok együtt harcolnak. Mindkét csoport a közvetlen akciót alkalmazza, habár a zapatisták még hisznek egy kormányzat szükségességében. Akárcsak mi, ők is porrá égették a tulajdoni lapokat és a hatósági feljegyzéseket, okiratokat, kihajították a tulajdon jegyeit... Jól együtt tudunk működni velük.”¹⁷⁶

A *wobbllyk* százai indultak Mexikóba. Néhányan – közöttük John Reed, az 1917-es oroszországi forradalom későbbi krónikása – Pan-

¹⁷³ David Poole: *Land and Liberty*. 97–103.

¹⁷⁴ Vö. Pjotr Kropotkin híres művével: *A kölcsonös segítség mint természeti törvény*. Budapest, 1908.

¹⁷⁵ *Regeneración*, 1911. szeptember 2.

¹⁷⁶ David Poole: *Ricardo Flores Magon*. 83.

cho Villa csapataihoz igyekeztek,¹⁷⁷ de többségük Magon támogatására sietett. 1912-ben azonban a mexikói állam az amerikai hadsereg segítségével leverte a magonista lázadást; a hazavergődő IWW-tagokra többnyire hosszú börtönbüntetés várt. Az események hatására a DeLeon vezette szocialista párt kizárta soraiból mindazokat, akik „ellenzik a politikai akciókat” és a szabotázst az osztályharc részének tekintik. A szakadék egyre inkább szélesedett a politikai harcot hirdetők és az IWW radikálisai között. Az IWW egyre inkább a vad-sztrájkok (*wildcat strikes*) szervezésére összpontosított. 1912-es vasúti sztrájkja során (a Great Northern és a Grand Trunk Railroad vonalain) „ezermérföldes sztrájkórseget” hoztak létre – legalábbis az *Industrial Worker* szerint. Ugyanebben az évben indult meg az IWW amerikai magyar szekciójának hetilapja, a *Felszabadulás*.

Az első világháború kitörésekor a szervezet taglétszáma körülbelül egymillió lehetett. Megszervezték a San Francisco-i Munkanélküli Konvenciót, majd hasonló szervezetet hoztak létre New Yorkban is, ahol – a háború és a munkanélküliség elleni tiltakozásul – több templomot is megszálltak. A hatóságok ezúttal is keményen visszavágtak. Gyilkosság – mindmáig tisztázatlan – vádjával perbe fogták Joe Hillt, az IWW házi költőjét. Hill igen népszerű volt: az általa szerkesztett *Kis vörös daloskönyv* (*Little Red Songbook*) az IWW-folklor alapját képezte. Amerika munkásai – nem csupán a *wobblyk* – lelkesen fújták az olyan nótákat, mint a *Casey Jones, a sztrájktrő*, a *Halleluja, csavargó vagyok*, az Elisabeth Gurley Flynn-nek írott *Lázadó lány*, vagy a *Mindörökre szolidaritás*. A nyíltan koncepciót pert Salt Lake Cityben rendezték, és – a viharos tiltakozás ellenére – Hillt halálra ítélték, majd 1915. november 19-én kivégezték. Az ítélet mögött a rézbányák tulajdonosai álltak. Joe Hillből mítosz lett: az 1960-as évek amerikai *protest song* sztárja, Joan Baez műsorának állandó sikere lett *Joe Hill balladája*, Hillé, aki „sohasem hal meg, amíg a munkások sztrájkolnak és szervezkednek...”¹⁷⁸

¹⁷⁷ Reed 1914-ben írott visszaemlékezései magyarul is megjelentek: *Viva Villa!* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1982.

¹⁷⁸ Az IWW zenei folklórjához lásd Bruce „Utah” Phillips visszaemlékezését: *Fanning the Flames*. In: Stewart Bird–Dan Georgakas–Deborah Shaffer: i. m., 21–31.

A háború alatt az IWW következetesen háborúellenes pozíciót foglalt el. 1914-ben létrejött ausztráliai szervezete 1917-ben szembe szállt a sorozással, tagjait felszólította a behívók elégetésére. Válaszul a hatóságok betiltották, tagságából sokan az Egyesült Államokba menekültek. Az USA-ban viszont a szövetségi nyomozók indítottak hajsztát országszerte az IWW ellen: egymást követték a letartóztatások. 1918-ban Chicagóban közel száz IWW-tagot állítottak bíróság elé kémkedés és hazaárulás vádjával: közülük 15-öt 20 év, 35-öt 10 év börtönre ítélték. A pert még több hasonló követte. A szervezet mégis egyre erősebb lett: nem csupán az USA-ban nőtt a tagsága, de IWW-csoportok alakultak Argentínában, Mexikóban és Chilében is.

Az 1917-es orosz forradalmat az IWW egyöntetű lelkesedéssel fogadta. A világháború után, az európai forradalmi hullám következtében újabb szakadás érlelődött a szervezeten belül. Tulajdonképpen nem szervezett frakciók jöttek létre, hanem két, egyre inkább kibékíthetetlen irányzat kezdett formálódni. Az egyik azt vallotta, hogy a szervezetnek sokkal centralizáltabban kellene tovább működnie, és a helyi csoportoknak, valamint a különféle föderációknak nagyobb felelősséggel kellene viseltetniük egy megerősített központi vezetés irányában. Arról még ezen a centralizáló irányzaton belül is komoly viták folytak, hogy milyen legyen az IWW viszonya az egyre inkább felívelő amerikai kommunista mozgalommal. A másik tendencia éppen a decentralizálás szükségességét hangsúlyozta, sőt egyesek a totális helyi autonómiáért szálltak síkra.

A magyar nyelvű *Felszabadulás* 1920 elején még teljes egyetértéssel nyilatkozott az orosz forradalomról. Szerkesztői úgy vélték, hogy a világforradalom szempontjából a leghatásosabb segítség, ha ők is harcba indulnak az amerikai kapitalizmus ellen – akárcsak a világ minden tájának dolgozói a „saját” kapitalizmusukkal szemben.¹⁷⁹

„A vörös Oroszország diadala” – hangoztatták az újság szerkesztői – a halálbüntetés eltörlése és a nemzetközi intervenció visszaverése. A lap ugyanezen száma beszámolt Alexander Berkman és Emma Goldman visszatéréséről Oroszországba, akiket ünnepélyesen fogad-

¹⁷⁹ *Felszabadulás*, 57. sz. 1920. január 31.

tak a szovjetállam képviselői: „Csalódás nélkül léptem át Oroszország határát, hogy az anarchista eszmémet a bolsevikokra erőszakoljam. A legnagyobb rokonszenvvel viseltetem a forradalom iránt, és nem fogok semmi olyat tenni, ami a fejlődés előrehaladását akadályozná” – szögezte le hazaérkezésekor Goldman.

A lap február 21-én beszámolt Grigorij Zinovjev kiáltványáról, amelyet a Komintern nevében az amerikai munkásokhoz intézett. Zinovjev az IWW-t az amerikai és „bizonyos mértékben” az angol osztályharc vezető erejeként emlegeti, külön kiemelve: „Ezen csoportok iránya mindig ellensége volt és cselekvéseiben mindég ellene volt a harc parlamenti módszerének.”

A *One Big Union Monthly* (az IWW havi magazinjának) szerkesztője a folyóirat 1920. szeptemberi számát egyenesen „bolsevik számnak” nevezte – ebben közzétették a Komintern újabb kiáltványát az IWW-hoz, Zinovjev *A kommunista párt és az ipari unionizmus* című cikkét és „hivatalos dokumentumokat az orosz ipari unionokról”. A *Felszabadulás* 1920. augusztus 28-i száma a felhívás teljes szövegét közölte.¹⁸⁰

„Elvtársak, munkatársak!

A KI VB moszkvai gyűlése – az orosz forradalom szíve – üdvözlét küldi Amerika forradalmi proletárságának, az IWW tagságának. ... Az önök hivatalos lapja, a *One Big Union Monthly* egyik cikkében kérdezi: »Miért kövessük a bolsevistákat?« A cikkíró szerint a bolsevik forradalom nem tett egyebet, »mint szavazatot adott az orosz népnek«.

Ez természetesen nem igaz. ... Mi megértjük az önök által érzett undort a sárga szocialista politikusok elvei(vel) és taktikájával szemben, akik az egész világon mindenütt diszkreditálták a szocializmus nevét. A mi célunk az, ami az önöké – köztársadalom, államok nélkül, kormányok nélkül, osztályok nélkül, és amelyben a munkások irányítják a termelést s a szétosztás eszközeit mindannyiunk javára.

¹⁸⁰ Később vita alakult ki a dokumentum hitelességéről. Végül bebizonyosodott, hogy a kiáltvány hiteles ugyan, de nem Zinovjev, hanem Buharin tollából származik. A vita végigkövethető a *Felszabadulás* 1922–1923-as számaiban.

Azért intézzük ezt a kiáltványt önökhöz, az IWW-ban csoportosult munkatársakhoz, mert elismerjük az önök hosszú és hősies küzdelmét az osztályharcban, amelynek nagy terhét önök viselik az országukban, és így súlyt helyezünk arra, hogy tisztán megértsék a kommunista elveket és programot.

Önökhöz folyamodunk, mint forradalmárokhöz, hogy jöjjenek a világforradalom hajnalán született Kommunista Internacionálé támogatására.

Felhívjuk önöket, hogy foglalják el azt a helyet, amely önöket a bátorságuk és a forradalmi jártasságuk következtében megilleti a kommunizmus zászlaja alatt harcoló proletár Vörös Hadsereg első soraiban.

KOMMUNIZMUS ÉS AZ IWW

Az amerikai kapitalista osztály levette álarcát. ... A világ kapitalistái – az amerikai kapitalisták éppúgy, mint Franciaország, Olaszország, Anglia, Németország stb. kapitalistái – a munkásságot a reménytelen rabszolgaságba akarják sülyeszteni. Vagy ez, vagy a munkások diktatúrája – nincs más út. A munkásoknak már most választani kell.

A kapitalizmus kétségbeesett erőlködést fejt ki omladozó világának újjáépítésére. A munkásoknak nagy erővel kell hatalmukba keríteni az állami hatalmat, hogy a saját érdekében újjáépítsék a társadalmat.

... A KÖZELGŐ RABSZOLGA ÁLLAM... VAGY A TÁRSADALMI FORRADALOM...
A KAPITALISTA ÁLLAM... VAGY A PROLETÁR-DIKTATÚRA

Az IWW sok tagja nem egyezik meg ezzel. Általában ellene vannak az államnak. Azt ajánlják, hogy meg kell dönteni a kapitalista államot, és azonnal meg kell alapítani az ipari köztársadalmat.

A kommunisták szintén ellenzik az államot. Ők is meg akarják szüntetni azt, és az emberek kormányzatát a dolgok kormányzatával akarják helyettesíteni.

Azonban sajnos ezt azonnal nem lehet megtenni. A kapitalista állam elpusztítása nem jelenti azt, hogy ezzel a kapitalizmus azonnal, automatikusan eltűnik. A kapitalistáknak még mindig marad fegyverük, amelyeket el kell venni tőlük; még mindig támogatják őket a bürokraták lojális hordái, a managerek, a superintendensek, előmunkások és a képzett emberek mindenféle fajai, akik szabotázsolják az iparokat; ezeket vagy meg kell győzni, vagy kényszeríteni kell arra, hogy a munkásosztályt szolgálják; még mindig maradnak katonatisztjeik, akik elárulhatják a forradalmat; papjaik, akik babonás félelmet kelthetnek fel a népben; tanítók és szónokaik, akik hazugságokat terjeszthetnek a forradalomról a tudatlanok között; megmaradnak az orgyilkosok, akiket felfogadhatnak; az újságírók, akik a hazugságaik özönével félrevezethetik a népet, és a sárga-szocialisták, a munkás-fakírok, akik a forradalommal szemben előnyben részesítik a kapitalista »demokráciát«. Ezeket az elemeket erőlyesen el kell nyomni.

A kapitalista állam letörésére, a kapitalista ellenállás elnyomására, a kapitalista osztály lefegyverzésére, *a kapitalista vagyonok kisajátítására és a munkásosztály javára való felhasználására kormányra van szükségünk* – az államra, proletár-diktatúrára, amelyben a munkásság a szovjetjeinek vaskezeivel gyökeresen kiirtatja a kapitalizmust.

Ez az, ami ma Szovjet-Oroszországban történik.

De a proletárság diktatúrája csak ideiglenes.

Mi kommunisták szintén meg akarjuk semmisíteni az államot. Az állam csak addig állhat fenn, amíg az osztályharc folyik. A proletár-diktatúra funkciója abban áll, hogy megsemmisítse a kapitalista osztályt – mint osztályt; valójában, hogy minden osztályharcot megszüntessen. *És ha ezen állapot ideje elérkezik, akkor a proletár-diktatúra, az állam automatikusan eltűnik, hogy helyet adjon az iparokat irányító testületeknek, amely olyanféle lesz, mint az IWW Egyetemes Végrehajtó Bizottsága.*

Egy nemrégiben kiadott röpiratban Mary Marcy érvelése szerint az IWW elméletben nem ismeri el ugyan a proletárdiktatúra szükségességét, a valóságban azonban kényszerülve lesz rá a forradalom idején, hogy az ellenforradalmat elnyomhassa.

Ez igaz. És ha az IWW nem ismeri el idejében a munkások államának szükségességét, és nem készül el arra, zavar fog támadni és

gyengíteni fogja őket akkor, amidőn gyors és határozott intézkedésekre lesz szükség.”

A kiáltvány a továbbiakban rámutatott, hogy Oroszországban a munkások „ipari unionokba” vannak szervezve, de szükség van a demokratikus centralizmusra (persze lehet, hogy Amerikában más szervezeteket termel majd ki a forradalom). Minden osztályharc politikai akció – az IWW az általános sztrájkot hirdeti, mint végső fegyvert, viszont ezt a kommunisták kiegészítik a fegyveres felkelés szükségességével.

A kiáltvány lándzsát tört a forradalmi parlamentarizmus mellett is: a parlamentarizmust másodlagos kérdésnek tekintette, de a parlamentet ki kell használni a politikai agitációra. Az odaküldött politikusok nem fognak korrumpálódni, mert „az igazán forradalmi párt valódi forradalmárokat fog választani, és tudni fogja, hogyan kontrollálja őket”.

„Az IWW speciális ügyköre az, hogy a munkásokat előkészítse az iparok átvételére és irányítására. A kommunisták speciális hivatása az, hogy előkészítse a munkásokat a politikai hatalom megragadására és a proletár-diktatúrára. Minden munkásnak tagjának kell lenni a forradalmi ipari szervezetnek és annak a politikai pártnak, amely a kommunizmust hirdeti.”

„A Kommunista Internacionálé testvéri kezét nyújtja az IWW felé” – fejeződött be a kiáltvány.

Szövegében észrevehető, hogy a Komintern vezetése – szemben a nyugat-európai baloldali radikális csoportosulásokkal – nem a „kemény kéz”, hanem a „meggyőzés” taktikáját helyezte előtérbe. Kronstadtot és a NEP meghirdetését követően azonban az IWW már egyre kevésbé lelkesedett a bolsevik példáért, és a Komintern számára is egyértelművé vált, hogy a szervezetet nem tudja pártjai közé integrálni. A bolsevik orientációban bízó IWW-tagok és vezetők¹⁸¹ közül sokan átléptek az 1919. szeptember 1-jén megalakult amerikai kommunista pártba, és az elhúzódó viszályban az IWW végképp szembe-

¹⁸¹ A legismertebbek között volt „Big Bill” Haywood és William Zebulon Foster. Később Elisabeth Gurley Flynn is követte őket.

fordult a bolsevik orientációval. (A magyar IWW szekcióból kivált bolsevik szimpatizánsok *Előre!* címen jelentettek meg új lapot.) Nyugat-Európában azonban az összes baloldali radikális irányzat (köztük az orosz emigránsok is) – kollektivistá anarchisták, anarcho-kommunisták, tanácskommunisták, forradalmi szindikalisták – segítséget kaptak az IWW helyi szervezeteitől: az 1920-as években a Világ Ipari Munkásai bizonyos mértékben valóban egyfajta baloldali radikális Internacionálét képeztek – sokkal inkább, mint akár a német–holland baloldal által gründolt KAI. Ezt az is megkönnyítette, hogy az USA kormánya az óhazába visszatérni szándékozó IWW-tagoknak ingyen hajójegyet adott, amennyiben megígérték, hogy nem szándékoznak Amerikába visszatérni...

IV. Fasizmus és demokrácia

A bordigisták fasizmusképe

Az Olaszországi Kommunista Párt (Partito Comunista d'Italia – PCI) is a szociáldemokrata párt baloldali frakcióiból alakult ki. Önálló pártként 1921. január 21-én lépett színre, amikor a szocialista párt livornói kongresszusán a baloldal elhagyta a pártot, amelyet Bordiga így jellemzett: „A Szocialista Párt az marad, ami a háború előestéjén is volt: a II. Internacionálé legjobb partja, de még éretlen a III. Internacionáléra”. A Bordiga vezette Absztencionista Kommunista Frakció feloszlatta magát az új pártban, kifejezve a „legnagyobb mértékű homogenitás és fegyelem” szükségességét. Mindez jelentős különbséget jelentett a német–holland baloldal és az olasz radikálisok között. Bordiga és a körülötte csoportosuló a végsőkig ragaszkodtak a Komintern „nemzetközi pártfegyelméhez”. Bár maga a frakció is az antiparlamentarizmus bázisán alakult meg, Bordiga mégis úgy látta, hogy a nemzetközi forradalmi szervezet-hez tartozás fényében ez a kérdés csupán másodlagos jelentőségű taktikai kérdés lehet. „Marxistaként mindenekelőtt centralista vagyok, és csak utána absztencionista” – szögezte le Bordiga az *Il Soviet* 1921. április 14-i számában. 1920-ban, még a PCI megalakulása előtt, Bordiga – minden közös vonás dacára – élesen bírálta a KAPD megalakulását, amelyet „anarchista elhajlásnak” titulált: „Oszdjuk a KPD legjobb marxista elvtársainak azon véleményét, hogy ez [ti. a KAPD – K. P.] egy zavaros kispolgári tendencia, amely az összes szindikalista irányzathoz hasonlóan... a német proletariátus forradalmi energiájának kifulladását jelzi...”¹⁸²

¹⁸² The German Communist Party. *Il Soviet*, 11. sz. 1920. április 11.

A PCI mindenképpen túl későn született ahhoz, hogy ideológiai-lag megerősödhesen. Ezt akadályozta Bordiga és követői, valamint az „ordinovisták” (a *L'Ordine Nuovo* – Az Új Rend – című folyóirat körüli egykori PSI-frakció), mindenekelőtt Antonio Gramsci és Palmiro Togliatti közötti ideológiai küzdelem is. Részben éppen ez volt az oka annak, hogy Bordiga gyanakodva figyelte a KAPD tevékenységét: úgy látta, hogy a tanácskommunista gondolat lényegében megegyezik az ordinovisták elképzeléseivel, akik az üzemi tanácsokat fontosabbnak tekintették a politikai pártnál. Persze ez nem volt igaz – a KAPD egyrészt ellenségesen viszonyult a Gramsci-féle csoport által fontosnak tartott szakszervezetekhez, másrészt pedig, mint láttuk, komoly hangsúlyt helyezett a politikai harc, lényegében a kommunista párt fontosságára. Míg azonban Bordiga és társai a pártot továbbra is a bolsevik sémák szerint képzelték el (a „vezérek pártjaként”), addig a német radikálisok a tömegek pártját kívánták megvalósítani. A PCI és a Komintern között viszont nem ebben volt a vita.

Az olasz párt bordigista vezetése először a Komintern III. kongresszusán került nyílt konfliktusba annak vezetőivel. (Korábban, mint láttuk, *taktikailag* átvették a parlamentarizmust.) A kongresszuson döntés született a különféle politikai erők egységfrontjáról, ezt viszont már (a KAPD-hez hasonlóan) a PCI sem volt hajlandó elfogadni: „Nem fogunk belépni semmiféle egységsszervezetbe. Nem fogunk politikai pártokkal közös nyilatkozatokat aláírni, amennyiben ezek ellentmondanak programunknak.” Ugyanígy elutasították a „munkáskormányok” taktikáját is: „Ha olyan munkáskormányokról beszélünk, amelyek esetleg a kommunista párt és más politikai erők koalíciójából származhatnának, ezáltal tagadjuk a kommunizmus politikai programját, vagyis a tömegek felkészítését a proletárdiktatúráért vívott harcra.”¹⁸³

Másfelől – és ez volt a fontosabb – ekkoriban lendültek támadásba a fasizmus erői, amelyeket az olasz állam minden lehetséges módon bátorított. Bordiga viszont a Kominterntől eltérően határozta meg a

fasizmus osztálytermészetét. Számára a fasizmus nem a kispolgárság és a nagybirtokosok mozgalma, hanem sokkal inkább a forradalmi hullám vereségének eredménye, amely a proletárokat és a középosztályt a fasizmus karjába kergette. Mint arra rámutatott, a fasizmus nem volt feudális jelenség, hiszen először a nagy ipari városokban lépett színre, így például Milánóban, ahol Mussolini 1919-ben megalkototta fasiszta pártját: „Amikor a középosztály rádöbbsen, hogy a Szocialista Párt képtelen kihasználni a helyzetet, napról-napra kevésbé bízott a proletariátus esélyeiben, és lassanként a szembenálló osztály felé fordult. Ez volt az a pillanat, amikor megindulhatott a burzsoá kapitalista offenzíva. Ez nagyban alapozhatott a kispolgárság megváltozott hangulatára.”¹⁸⁴

Bordiga az olasz állam gyakorlatából azt a következtetést vonta le, hogy a fasizmus nem ellentétes a demokráciával, hanem annak mintegy meghosszabbítása, amikor „az állam többé már nem képes megvédeni a burzsoázia hatalmát”. A fasizmus a „centralizált ellenforradalmi szervezet”. Az antifasizmust – vagyis a liberális és demokratikus baloldali pártok igyekezetét – „a fasizmus legrosszabb termékének” tartotta, hiszen 1922-ben éppen ezek az erők játszották át a hatalmat Mussolinié kezébe. A megoldást nem a velük való együttműködésben kereste, hanem a fasizmussal szembeni proletár-offenzívában, s éppen ezért tartotta fenn a PCI kapcsolatait az egyébként általa is egyre inkább kritizált szakszervezetekkel.¹⁸⁵

Bordiga elképzeléseiből a legérdekesebb és leginkább vitatott a demokráciához fűződő fent említett viszonya volt. Büszkén antide-mokratikusnak vallotta magát, és úgy vélte, hogy ebben a kérdésben Marx és Engels álláspontján áll. Bordigának a demokráciával szemben érzett ellenszenvet köszönő viszonyban sincs a sztálinizmus antide-mokratikusnak tételezett gyakorlatával, sőt: ő maga mind a fasizmust, mind pedig a sztálinizmust a burzsoá demokrácia csúcsának tartotta. Bordiga számára a demokrácia mindenekelőtt a társadalom

¹⁸⁴ Uo. 21.

¹⁸⁵ Az olasz párton és Kominternen belüli fasizmus-vitákról, ezen belül Bordiga álláspontjáról magyarul lásd Székely Gábor: *A Komintern és a fasizmus*.

¹⁸³ A PCI-delegátusok felszólalásai a kongresszuson. In: ICC: *The Italian Communist Left 1927–1945*. 22.

formátlan tömegként való manipulálását jelentette. Ezzel szembeállította a „proletárdiktatúrát”, abban a formában, ahogy azt az 1847-ben létrejött „világméretű kommunista párt” (vagyis az „osztályá szerveződő proletariátus”) megvalósíthatja a Kommunista Kiáltványban lefektetett alapelvek és program alapján. Bordiga konokul ellenezte azt az elképzelést, hogy a forradalmi tartalom a pluralista nézetek demokratikus folyamatának terméke. Egy másik kontextusban, amikor Bordiga arra kényszerült, hogy meghatározza „az orosz kapitalizmus kapitalista osztályát”, azt mondta, hogy ez az osztály az orosz gazdaság repedéseiben lelhető fel, *kialakulóban lévő* osztályként. Értelmetlennek tartotta az „államkapitalizmus” elképzelését, mert az állam csak egy osztály érdekeinek eszköze lehet, mivel az „állam”, aminek bármi köze van az olyasmihez, mint egy termelési mód megalapozása, csakis a marxizmus útjáról való letérést jelenti. Bordiga véleménye szerint a Szovjetunió a *kapitalizmus felé tartó átmeneti társadalom* volt, *tehát* demokratikus társadalom.

Mindennek olyan konzekvenciái voltak, amelyek szorosan kötődtek a kommunista párt szerepének felfogásához. Bordiga már 1921-ben minden erejével ellenezte a Komintern „jobbira fordulását”; a PCI főtitkáraként nem volt hajlandó foganatosítani a III. kongresszuson elfogadott „egységfront” stratégiáját. Bordigának teljesen más elképzelése volt a párt szerepéről, mint a Kominternnek, amely a forradalmi hullám elcsendesedéséhez igyekezett alkalmazkodni. Megkötötték az angol–orosz kereskedelmi megállapodást, leverték a kronstadti lázadást, bevezették a NEP-et annak minden következményével, betiltották a frakciókat, és Németországban elbukott a márciusi akció. Bordiga véleménye szerint a nyugat-európai kommunista pártok új stratégiája, az „egységfront”-stratégia a baloldali szociáldemokrata tömegek beillesztésével a harc teljes feladását jelentette. Demokrácia-kritikájának ez volt a lényege, mivel a „tömegek megnyerésének” indokával a Komintern látszólag mindenféle programatikus engedményeket tett a baloldali szociáldemokráciának. Bordiga számára mindenekelőtt a *program* számított, és a taglétszámnak nem tulajdonított jelentőséget. A forradalmi hullám csendesülésének időszakában a párt feladata a program megőrzése és a lehetséges agitá-

ciós és propagandamunka folytatása addig, amíg el nem érkezik a következő fellendülés, és nem a tovatűnő népszerűség hajhászása, a program felhígítása.

A Komintern belül 1925 a „nagy tisztogatás éve” volt. Ez természetesen még nem azokkal a módszerekkel történt, mint a majdani sztálini tisztogatások, de az eredmény mindenképpen látványos volt, és a – tágan értelmezett – baloldali radikalizmus minden fronton vereséget szenvedett. Trockijt elmozdították népbiztosi funkciójából; a KPD „balos” vezetőit, Ruth Fischert és Arkagyij Maslovot kizárták a pártból; Karl Korsch ekkor volt kénytelen megszervezni frakcióját. 1925 márciusában a Komintern direktívái a „bordigista irányzat” megsemmisítését tűzték ki a PCI III. kongresszusának feladatákként. A Komintern VB megakadályozta, hogy Bordiga Trockij elmozdításának okait elemző cikke megjelenhessen. Válaszként a baloldaliak áprilisban bizottságot hoztak létre tevékenységük koordinálására. Ezt azonban a Komintern vezetése feloszlatta.

A PCI ekkoriban – éppen a fasiszta fenyegetés hatására – jelentősen megnövelte tagjainak létszámát: egy év alatt 12 000-ről 30 000-re nőtt a tagok száma. Az újonnan csatlakozók jó része tapasztalatlan volt a politikai harcban. Még Togliatti is megjegyezte, hogy „politikai érettségük igen alacsony”. Ezek az újdonsült tagok Bordiga nevét úgy ismerték, mint azét a vezetőét, aki szabotálja az antifasiszta harcot. Így történhetett, hogy az addig többségben lévő bordigisták a párt 1925-ös kongresszusán a szavazatoknak mindössze 9 százalékát tudták megszerezni. Gramsci azonban – aki nem akart új baloldali frakciót látni a pártban – a baloldal három vezetőjét is bevette a Központi Bizottságba.

Bordiga ekkor nemzetközi harcostársakat igyekezett keresni. A legszorosabb kapcsolatok a KPD baloldalán álló Karl Korschhoz fűzték, aki 1926-ban kénytelen volt elhagyni pártját (már 1925-ben frakciót alakított), mivel az orosz külpolitikát imperialistának bélyegezte. Néhány ezer tagból álló új szervezete előbb a „Kommunista Politika” (Kommunistische Politik), majd az „Intransigens Baloldal” (Entschiedene Linke) nevet vette fel. Korsch az orosz forradalmat egyre inkább eltorzuló folyamatként értékelte, amely átnő a burzsoá

forradalomba. Ez nem egyezett a bordigisták forradalomképével. Ők még – ellentétben Korschsal, illetve a KAPD-val – nem adták fel a „Komintern visszahódításának reményét”.

„Politikai és taktikai irányultságunkat jelenleg leginkább a következőképpen fogalmazhatjuk meg: Zimmerwald és a zimmerwaldi baloldal. Ezen azt értjük, hogy most, a III. Internacionálé szétesésekor ugyanazt a taktikát kívánjuk követni, mint Lenin a II. Internacionálé szétesésekor” – írta Korsch Bordigának 1926 augusztusában. Bordiga válasza nem volt túl lelkes:

„A mód, ahogy kifejezed magad, nem igazán tetszik nekem. Nem mondhatjuk azt, hogy az oroszországi forradalom burzsoá forradalom volt. Az 1917-es forradalom proletárforradalom volt, még ha taktikai tanulságait nem is vontuk le megfelelően. A probléma most az, hogy mi történik a proletárdiktatúrával egy országban, ha a többiben nem tör ki a forradalom. Lehetséges egy ellenforradalom; lehetséges egy degenerálódás, amelynek tüneteit ki kell mutatnunk a kommunista pártban. Nem lehet egyszerűen kijelenteni, hogy Oroszországban a kapitalizmus terjeszkedik.”¹⁸⁶

Ez a válasz kifejezi az olasz baloldal egész szellemiségét: az orosz forradalomhoz való lojalitását, a reményt a Komintern forradalmasítására. Bordiga és az olasz baloldal ismét elszalasztotta a lehetőséget, hogy nemzetközi kapcsolatokat teremtsen. Akárcsak 1923-ban, amikor a KAPD megfogalmazta az új Internacionálé jelszavát, most is a Kominternhez való hűségük akadályozta meg ebben őket. Természetesen nem sok hála számíthatnak... Bordiga talán Trockijnál is komolyabban vette a forradalom és a szovjet rezsim nemzetközi jellegének védelmezését. Számára a „szocializmus egy országban” nézet förtelmes kigúnyolása volt mindannak, amiért Marx kiállt. 1926-ban Moszkvában, amikor utoljára szólalt fel a Kominternben a kibővített Végrehajtó Bizottság VI. plenumán, azt javasolta, hogy az összes kommunista pártnak együttesen kellene irányítania a Szovjetuniót, ami a munkások államának nemzetek fölöttiségét demonstrálná.¹⁸⁷

¹⁸⁶ ICC: *The Italian Communist Left*. 27.

¹⁸⁷ Bilan d'une révolution. *Programme communiste*, 40–41–42. sz. 83.

Ezt a javaslatot természetesen Sztálin és elvbarátai meglehetősen hűvös fogadtatásban részesítették...

1926-ban Bordigát a fasiszta hatóságok három év börtönre ítélték. Szabadulása után, 1930-ban – egy trockistaellenes kampány során – kizárták az Olasz Kommunista Pártból.

Az 1920-as évek elején-közepén az olasz kommunistáknak menekülniük kellett a fasizmus elől. A legtöbben Franciaországban telepedtek le, ahol a baloldali kommunisták kicsiny, de igen aktív csoportokat alakítottak. Lapjaik, a *Reveil Communiste* (1927–1929) és a *L'Ouvrier Communiste* (1929–1931) tovább folytatták a baloldali kommunizmus népszerűsítését. Míg az előbbi még ragaszkodott az eredeti bordigista hagyományokhoz, addig az utóbbi már inkább a német–holland baloldal – addigra már leszálló ágba került – elméleti és gyakorlati állásfoglalásait igyekezett adaptálni. 1929 és 1933 között felvették a kapcsolatot Trockijjal és követőivel is, de ekkor már nem voltak hajlandók elfogadni a trockiji „elfajult munkásállam”-elképzelést, és végleg szakítottak a szovjet példa követésével. Bár az orosz forradalmat továbbra is autentikus proletárforradalomnak tekintették, sőt a hadikommunizmust egyenesen a kommunista társadalom felé tett jelentős lépésként értékelték, a NEP meghirdetése már egyértelműen a forradalom apályát jelentette számukra. A Komintern egyre inkább pusztá formálisnak tartották, és ennek okát a „bolsevik dominanciában” vélték megtalálni.

A franciaországi bordigista emigráció legfontosabb folyóirata a *Bilan* (Egyensúly) volt, amely 1933 és 1939 között jelent meg. Ebben igyekeztek kidolgozni a bordigizmus örökségét (maga Bordiga 1945-ig nem tért vissza a politikába). A spanyol polgárháború és a francia népfront-kormány példáján azt igyekeztek bemutatni, hogy a burzsoáziával való bármilyen kompromisszum a proletariátus forradalmi céljainak elárulását eredményezi. Sajátos anti-antifasizmusuk elszigetelte őket a tömegektől, így befolyásuk inkább később, a hatvanas évek forradalmi fellángolásaiban vált jelentőssé.

Az olasz baloldali kommunisták – akik ekkor már Internacionalista Frakciónak nevezték magukat – a második világháborútól remélték az újabb forradalmi fellendülést. Bordiga már 1936-ban így írt:

„Ha Hitler elsöpri Anglia és Amerika elaggott hatalmát, ezáltal törékennyé teszi a világ kapitalista egyensúlyát. Éljen hát Hitler, ez a rothadt mézsáros, aki – szándékai ellenére – azon dolgozik, hogy megteremtse egy új proletárforradalom feltételeit. A pusztítás után a forradalom következik.”¹⁸⁸

1945-ben, nem sokkal a háború vége előtt, az olasz internacionalista baloldal egy utolsó, optimista hangvételű, mégis végtelenül kétségbeesettnek ható kiáltvánnyal fordult „a világ proletariátusához”. Ennek a röplapnak az adott időszakban valószínűleg nem sok hatása lehetett. Egy apró, elszigetelt kommunista szekta felhívása volt, amely saját forradalmi dogmatizmusa miatt képtelen volt megérteni és feldolgozni a világ változásait. Elméletileg még helyes is lehetett, amit írtak – valamilyen absztrakt osztálypolitika szempontjából –, de gyakorlati érvénye 1945-ben nem volt. 1917 módszerei és elképzelései az akkori helyzetben teljesen irrelevánsnak tűntek: míg az első világháború végén a kapitalizmus alapjai kérdőjeleződtek meg, addig a második világháborúban a győztes szövetségesek soha nem látott mértékben megerősítették hatalmukat. Elméletileg logikus, gyakorlati szempontból azonban értelmetlen volt párhuzamot vonni a náciizmus és ellenfelei között. A 20. század – a „munkásmozgalom” szempontjából mindenképpen – derékba tört: a spanyol polgárháborúval végképp lezárult az 1917-ben kezdődő forradalmi hullám, és 1939-ben új korszak kezdődött, amelyben a „forradalmi defetizmus” már nem volt vállalható a proletártömegek számára. Ezt az 1945-ös röpirat szerzői képtelenek voltak felismerni – és ebből a szempontból érdektelen, hogy a történelem számos meglátásukat igazolta. Mégis érdemes megismerni ezt a dokumentumot, amely minden elemzésnél jobban megmutatja, miért és hogyan vált képtelenné a baloldali kommunizmus húsz hosszú éven át arra, hogy komolyabb politikai jelentőséghez jusson, másrészt viszont megalkuvás nélkül fenntartsa – ha elszigetelve is – eredeti téziseit. (Lásd a *Függelékben*.)

¹⁸⁸ Bordiga levele F. Livorsihoz, 1936. május 26. In: Amadeo Bordiga: *Collected Works*. H. n., 1973. 117.

A jóslatok nem váltak valóra, a háborút sehol nem követte forradalmi fellendülés. Hosszú időre ez a kiáltvány lett a baloldali kommunizmus hattyúdala...

Ám maga Bordiga és a bordigizmus is képes volt újra feltámadni az 1950-es években – ellentétben a német–holland tanácskommunizmussal, vagy éppen az IWW-val. Marginálisak maradtak ugyan, de sok olyan militáns figyelmét keltették fel, akik annak idején éppen a fasizmussal és antifasizmussal kapcsolatos állásfoglalásaik miatt idegenedtek el tőlük. Az ugyanis, hogy a fasizmus legyőzését nem követte mélyreható társadalmi átalakulás, vagy éppen forradalom, visszatekintve a részben korábbi bordigista véleményeket igazolta: a kapitalizmus bármilyen formájában csak kapitalizmus marad. Különösen népszerűvé vált ez a gondolat a Franciaországba emigrált spanyol baloldaliak között, akik elkeseredve és döbbenetben látták, hogy a nyugati demokráciák lényegében zökkenőmentesen egyeznek ki a hispán országokban tovább élő fasiszta rezsimekkel.

Hogyan tovább? A baloldali radikalizmus a második világháború végétől 1968-ig

Az 1945-ös év egyértelműen korszakhatárt jelez a baloldali radikalizmus történetében (is). Tulajdonképpen nem is elsősorban a második világháború lezárása hozott ilyen változást, hiszen láthattuk, hogy ebben a háborúban – szemben az első világháborúval – a baloldali radikális csoportok, és ami ennél sokkal fontosabb, a baloldali radikális ideológiák már nemigen játszottak fontosabb szerepet. 1945 nem igazolta a szórványos világforradalmi reményeket; bebizonyosodott, hogy az előre lefektetett sémák többé nem működőképesek, és a történelem nem feltétlenül „ismétli önmagát”: a világkapitalizmus átalakulva és megerősödve került ki a pusztító háborúból. A centrumországok maradék baloldali radikálisai szemében a háború utáni Szovjetunió minden szempontból igazolta az államkapitalizmus pusztító és ellenforradalmi természetét. Apró szektákká zsugorodva a klasszikus baloldali radikalizmus képviselői jobb híján belekezdtek

az ellenforradalmi korszak és a háború tanulságainak feldolgozásába, vagy éppen – elsősorban Olaszországban – valamiféle forradalmi miszticizmus kidolgozásához menekültek. Az 1950-es években egy szakadár olasz neobordigista csoport hozzákezdett *A tőke* „ötödik kötetének” megírásához. Bízvást állították, hogy annak végleges elkészülte lesz a szikra, amely a világforradalmi folyamatot elindítja – azokhoz a zsidó kabbalistákhoz hasonlóan, akik Jahve valódi nevének permutációjától várták a világ végét, az idők beteljesedését. Bordiga maga így írt 1959-ben az *Il Programma Comunista* c. lapban: „A mítoszok számtalan változata nem az elme delíriumának, a valóság meglátására való képtelenségnek a jelei (...), hanem a tudatosság meghódítása felé vezető út kikerülhetetlen állomásai.”¹⁸⁹

Bordiga viszonylag hamar felismerte az új helyzet sajátosságait és saját mozgalmának tévedéseit: kénytelen-kelletlen belátta, hogy a várt forradalmi fellendülés elmarad, a világhelyzet korábbi értékelése sematikusnak és működésképtelennek bizonyult, a forradalom objektív feltételei jórészt, szubjektív feltételei pedig teljes mértékben hiányoznak. Már 1945 végén úgy vélekedett, hogy az antifasiszta koalíció által megteremtett politikai egység törékeny ugyan, ám magával hozza a reformizmus teljes győzelmét a munkásmozgalmon belül, és egyben olyan általános kapitalista gazdasági érdekeket fejez ki, amelyek még a kapitalista rendszer komoly tartálékait sejtetik. Ebből következően a forradalom elnapolódik. Bordiga úgy jósolta, 1975 körül kell kitörnie majd egy olyan végső gazdasági válságnak, amely megteremtheti a kapitalizmus felszámolásának lehetőségét. A forradalmárok feladata ebben az ellenforradalmi periódusban az, hogy továbbra is következetesen képviseljék az eredeti (úgymond „változtathatatlan”) marxi elveket. Ugyanakkor alkalmazni kell azokat az 1917–1921-es forradalmi hullám és az azóta eltelt idő tapasztalatainak feldolgozására, valamint az aktuális események értelmezésére. Ezáltal a kommunista csoportok tovább élesíthetik az elmélet fegyvereit, hogy azokat készen adhassák a majdani forradalom majdani forradalmárainak kezébe. Ennek a stratégiának a jegyében Bordiga

¹⁸⁹ Jacques Camatte: *Bordiga et la passion du communisme*. Paris, 1972.

három tényezővel foglalkozott részletesen írásaiban: a forradalom prefigurációjának tekintett *párt* szerveződési kérdéseivel, a kapitalizmus strukturális kérdéseivel (beleértve a Szovjetuniót is), valamint annak bebizonyításával, hogy a marxi elvekkel lényegében minden aktuális esemény elemezhető és értelmezhető.¹⁹⁰ A bordigisták szemében tehát 1945 után egy olyan kétpólusú, de egylényegű rendszer alakult ki, amely tulajdonképpen a kapitalizmus utolsó fázisának tekinthető, elvégzi a termelőerők még szükséges fejlesztését, végleg kiüresíti a hagyományos munkásmozgalom elavult formáit, hogy végül saját ellentmondásaiba beleroppanva helyet adjon a várt végső forradalomnak.

A szektás miszticizmus és a kiéleződő belháborúk mellett azonban fúziók is születtek; az európai radikális baloldal legjelentősebb folyóirata az 1949-től megjelenő *Socialisme ou Barbarie* (Szocializmus vagy barbárság) lett. A folyóirat szerkesztői tulajdonképpen nem a radikális baloldal, hanem a trockizmus felől érkeztek a mozgalomba. *Cornelius Castoriadis* (mozgalmi nevén Pierre Chaulieu) a görögországi kommunista párt ifjúsági szervezetében kezdte politikai pályafutását. Mikor azonban az ország náci megszállása után a kommunista párt az antifasiszta polgári erők szövetségét kereste, Castoriadis kivált a szervezetből, és a Szpiresz Sztinasz által vezetett trockista inspirációjú partizáncsapatokhoz csatlakozott.¹⁹¹ Sztinasz emberei után mind a náci, mind pedig a kommunista párt kíméletlen hajsztát indítottak: 1944-ben, a náci kiverését követően a párt „trockisták” százait végezte ki. Maga Castoriadis 1945-ben Párizsban talált menedéket, ahol

¹⁹⁰ A nyugati radikális zöldmozgalom antikapitalista része (az anarcho-zöldek, ahogy az angolszász miliőben magukat nevezik) ma is alapszövegnek, metodológiai útmutatónak tekintik Bordiga két, a *Battaglia Comunista* c. bordigista lapban megjelent 1951-es írását (*A burzsoá civilizáció kiteljesedése és robbanása*, valamint *A Hulla lemészárlása*), amelyek a „természeti katasztrófák” és a kapitalizmus összefüggéseit elemzik a Po áradásainak ürügyén.

¹⁹¹ Sztinaszt és követőit sokkal inkább tekinthetjük afféle „társadalmi banditáknak” (Hobsbawm), mint virtigli trockistáknak. Trockij neve – mint számos más csoport esetében – inkább csak a hivatalos kommunista mozgalommal szembeni ellenérzéseiket szimbolizálta.

a Negyedik Internacionálé francia szekciójához csatlakozott. Görögországi tapasztalatai alapján azonban nem volt hajlandó már elfogadni a trockiji „elfajult munkásállam” elképzelését: a sztálinizmust a kapitalizmus ügynökeként a legfőbb ellenségnek tekintette. Castoriadis elképzelései felkeltették a fiatal egyetemista *Claude Lefort* figyelmét: a sztálinizmus természetéről ő is hasonlóan vélekedett, bár véleménye a trockisták szemében mindenképpen eretnekségnek tűnt.¹⁹² 1946-tól a két militáns együtt dolgozott. Ez év augusztusában jelentették meg első jelentősebb közös írásukat,¹⁹³ amelyben kifejtették, hogy a Szovjetunióban kialakuló új elit olyan osztályszerű társadalmi réteget képez, amelynek érdekei szemben állnak a szovjet munkásosztály érdekeivel: fokozatosan eljutottak a „bürokratikus kapitalizmus” téziséhez, amely lényegében a korábbi „államkapitalizmus”-elképzelés némileg áthangszerelt változata volt.

Az 1949 márciusától megjelenő *Socialisme ou Barbarie* első számában Castoriadis és Lefort igyekezett tézisszerűen megfogalmazni elképzeléseit: egyrészt megindokolni a trockizmussal való szakítást, másrészt viszont új programot adni. A két, expanzív célokat követő szuperhatalom megjelenéséből azt a következtetést vonták le, hogy elkerülhetetlen egy harmadik világháború kitörése, amely a világot a végső barbárságba dönti. Ennek egyetlen alternatívája lehet, ha a világ proletariátusa képes forradalmi úton átvenni a hatalmat. A cél – mint ezt a szovjet példa ékesszólóan bebizonyította – nem valamiféle köztulajdon (vagyis állami tulajdon) megteremtése kell hogy legyen, hiszen az láthatólag sem a munkaerő kizsákmányolását, sem pedig a háború veszélyét nem szüntetheti meg. A kapitalizmus fejlődésével egyre nagyobb szerepet kapott az irányító-menedzseri réteg, amely hovatovább fontosabbá vált a rendszer fenntartása szempontjából, mint a tőketulajdon kérdései. A központi cél ezért – vélték a szerzők

¹⁹² Lásd Marcel van der Linden: *Socialisme ou Barbarie: A French Revolutionary Group (1949–1965)*. *Left History*, 5. évf. 1. sz. 1997.

¹⁹³ On the Regime and Against the Defence of the USSR. In: David Ames Curtis (szerk.): *Castoriadis: Political and Social Writings*. I. k. Minneapolis, 1988. 37 – 43.

– a kapitalizmus hierarchikus struktúráinak és a bürokráciának a lebontása, forradalmi megsemmisítése. Ezt viszont kizárólag maguk a munkások hajthatják végre: Lefort és Castoriadis a trockista tradícióból kiindulva végül a tanácskommunista önszerveződés hagyományáig jutott.

Castoriadis, Lefort és a hozzájuk csatlakozó militánsok szinte kivétel nélkül értelmiségiek voltak. Elképzeléseik szerint azonban, mint láttuk, a munkások – ez a szociológiai szempontból felfogott osztály – jelentik a forradalom egyedüli garanciáját. A lap gárdája mindazonáltal a klasszikus tanácskommunistákkal egyetértve elutasította a „tudatbevétel” lenini koncepcióját. Önmagukat olyan militánsok csoportjaként határozták meg, akik – a történelmi tapasztalatok terjesztésén és feldolgozásán keresztül – tulajdonképpen csupán a munkások harcának egyfajta koordinálására szorítkozhatnak, amennyiben ezt az „autentikus” munkások egyáltalán igénylik. Ez egyfajta „értelmiségi lelkiismeret-furdalás” jele volt: a múltban a forradalmi mozgalomnak – vélték Castoriadis és követői – rengeteg kárt okozott, hogy értelmiségi ideológusok igyekeztek irányt szabni neki. A munkások ilyen piederstálra állítása ugyan nem volt ismeretlen a baloldali radikalizmus történetében – elég ha Volszkijra, Mjasznyikovra vagy éppen a KAPD egyes irányzataira gondolunk –, ám addig elsősorban éppen a munkások ideológiájaként jelentkezett. Azokban az időszakokban, amikor valóban létezett egy forradalmi érzelmű munkásréteg (vagyis a munkások nem elsődlegesen szociológiai, hanem *osztályharcos* szempontból határozták meg magukat), ez a nézet még afféle egészséges önvédelemnek is tűnhetett: a munkások, úgymond, radikálisabbak voltak a (többszörre értelmiségi) ideológusoknál, a „tömegek” messzebbre tekintettek, mint „vezetők”... Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején ez azonban fordítva volt. A munkások között Nyugat-Európában a forradalmiság enyhén szólva nem tengett túl, a „radikális értelmiségiek” pedig légüres térben szövögték forradalmi terveiket. További problémát jelentett, hogy az 1950-es évek során a centrumországokban fokozatosan eltűnt vagy átalakult a „klasszikus” szociológiai munkásosztály. Az „önmagában való” osztály kifakulásával az értelmiségi forradalmárok egyre inkább a

forradalmi „tudat”, vagyis az „önmagáért való” osztály fontosságát hangsúlyozták. A reformizmus és a klasszikus munkásság átalakulásának körülményei között innen már csak egy lépés volt a *harci értelemben vett* proletariátus (vagyis az „önmagáért való osztály”) és a forradalmi avantgárd azonosítása – ismét felmerült, csak ezúttal jóval kisebb méretekben, az „osztályá, azaz párttá szerveződött proletariátus” elképzelése.

Ennek megfelelően – különösen miután az 1950-es évek elején több bordigista is csatlakozott a csoporthoz – felmerült, hogy a *Socialisme ou Barbarie* gárdája is a megszokott elitista „élcsapatpárttá” alakuljon át, amely végső soron képes lehet a harcok irányítására és az államhatalom meghódítására. Castoriadis ezzel többé-kevésbé egyetértett, míg Lefort továbbra is fenntartotta az eredeti *ouvrierista* nézeteket. Ezek a viták lényegében rányomták a bélyegüket a csoport és a lap teljes további működésre, különösen azután, hogy az 1950-es évek közepén a csoport valódi munkáskapcsolatokra is szert tett, és igyekezett az üzemekbe is behatolni. A dilemma a régi volt: vajon a reformista szakszervezetekbe beszivárognak kell azokat az osztályharc eszközeivé tenni (ahogy a trockista entrizmus állította), vagy a szakszervezeteken kívül, sőt azokkal szemben kell autonóm osztályharcos munkásszervezeteket létrehozni (a tanácskommunista hagyományoknak megfelelően)? A vita soha nem zárult le, de egyes – a csoporthoz tartozó – munkások, mindenekelőtt Daniel Mothé némi sikert értek el az autonóm üzemi szervezetek megszervezésében, legfőképp – és ennek hatásai 1968-ban is megmutatkoztak – a párizsi Renault-gyárban.

De Gaulle 1958-as államcsínye nem nagy visszhangot váltott ki a francia munkások között, akik – a CGT és a PCF minden igyekezete ellenére – inkább várakozó álláspontra helyezkedtek, mintsem hogy általános sztrájkot indítsanak a Tábornok „brumaire tizenharcadikája” ellen. Castoriadis úgy látta, hogy ebben a helyzetben kettős feladat áll a forradalmárok előtt: egyrészt „diffúz avantgárdként” beszivárogni a munkások közé, másrészt előkészíteni egy politikai élcsapatpárt megalakítását, amely az adott pillanatban – az 1917-es bolsevik példához hasonlóan – átveheti az események irányítását.

Lefort e kettős célból csak az első, míg a bordigisták csupán a második elképzeléssel értettek egyet, és a csoport szétszakadt. A *Socialisme ou Barbarie*-t a Castoriadis körül tömörülő centrum vitte tovább.

Lefort az *Information et Correspondence Ouvrières* (Munkáslevelezés és -Információ – ICO) nevű *ouvrierista* csoporthoz csatlakozott, amely, mint neve is mutatja, teljes egészében az autonóm munkásharcok koordinátorának szerepére szorítkozott.¹⁹⁴ Időközben Castoriadis egyre inkább elvetette a klasszikus marxi módszereket. A kapitalizmus fő ellentmondását immár nem a termelésben látta, hanem az irányításban – vagyis hogy az érdekellentétek lényegében nem a munkaerő kizsákmányolásának, hanem a munka megszervezésének terén bukkannának fel. A kapitalizmus – vélte Castoriadis az 1950-es évek elején megkezdődött fellendülés bűvöletében – lényegében megoldotta a termelési válságok problémáját; az új válságok okai immár a struktúrában magában keresendők.¹⁹⁵ Ezek a modernista elképzelések persze nem részesültek túl kedvező fogadtatásban elvtársai részéről: 1963-ban kiváltak az „ortodox marxisták”, akik *Pouvoir Ouvrier* (Munkáshatalom) néven alakítottak új lapot és csoportot (a lap 1969-ig jelent meg). Ennek vezetője Pierre Guillaume lett, aki 1965-ben alapította meg híres baloldali radikális könyvesboltját Párizsban (*La Vieille Taupe*), amely hosszú ideig a francia baloldali radikálisok afféle központjának számított. Ugyanebben az évben megszűnt a *Socialisme ou Barbarie*.

1969-ben Jacques Camatte így összegezte a lap és a csoport szerepét: „A *Socialisme ou Barbarie* nem tekinthető valamiféle félresiklásnak. Világos álláspontot alakított ki egy világméretű folyamatról: a proletariátus eltűnését és az új középosztályok megjelenését elemezte. A *Socialisme ou Barbarie* betöltötte feladatát: túllépett a szektásságon,

¹⁹⁴ Az ICO álláspontjának legteljesebb programatikus összefoglalása Henry Simon: *Travailleurs, syndicats et militants. Informations et correspondance ouvrières*, 29. sz. 1964. május. (Simon Lefort mellett az ICO másik fő ideológusa volt.)

¹⁹⁵ A rendkívül termékeny Castoriadis számos írásában foglalkozott e problémával. Nézetait 1974-ben külön kötetben foglalta össze: Paul Cardan (Castoriadis): *Modern Capitalism and Revolution*. A Solidarity Book, London, é. n.

hiszen nyitott volt a közvetlen jelenre, és szakított a múlt terhes hagyományaival..."¹⁹⁶Az ex-bordigista Camatte értékelése már a poszt-68-as, sőt „posztmodern” értékelés felé mutat. Az 1997-ben elhunyt Castoriadist az 1980-as és 1990-es évek radikálisai fedezték fel újra.

¹⁹⁶ *Invariance*, I. sorozat, 6. sz. 29.

V. A vízválasztó: 1968

A „posztmodern” radikalizmus korszakát azonban megelőzi egy olyan eseménysorozat, amely a baloldali radikalizmus szempontjából talán éppoly fontos, sőt, sorsdöntő, mint az 1917–1921-es forradalmi hullám. Ha úgy tetszik, „1968” a választóvonal a „tradicionális” és az új irányvonalak között. Maga a téma (és a mítosz) olyan kiterjedt, hogy feldolgozására több kötet sem lenne elegendő: született is megszámlálhatatlan értékes és kevésbé értékes iromány e tárgyban. Itt csupán egy tendenciával foglalkozom részletesen, amely azonban a baloldali radikalizmus addigi tapasztalatainak szintetizálása, illetve további fejlődése szempontjából egyaránt döntő fontosságú: elsősorban a „szituacionisták” elméletét és gyakorlatát tárgyalom, ezért a figyelem sajnálatos módon szinte kizárólag Franciaországra összpontosul.

Az 1968-cal foglalkozó nyugati munkák – eltekintve a különféle militánsok visszaemlékezéseitől és elemzéseitől – két dologban általában egyetértenek, és ezáltal meglehetősen beszűkítik az értelmezés lehetőségeit. Így közvetve hozzájárulnak ahhoz a leegyszerűsített képhez, amely erről a legendás évről a köztudatban él.

Először is, az elemzések általában eurocentrikusak. Annak ellenére, hogy a hatvanas évek végén a világnak szinte minden területén antikapitalista mozgások voltak észlelhetők, amelyek a légerőteljesebb formát Latin-Amerika egyes országában (Mexikó, Argentína stb.) öltötték, a témával foglalkozó munkák elsősorban Európára, valamelyest az Egyesült Államokra összpontosítanak. Még az erős

japán mozgalom is igen kevés figyelmet kap. (Sajnálatos módon ehhez a trendhez jelen elemzés is csatlakozik...) Ennek a jelenségnek elsősorban az a sajátos tercemundizmus az oka, amely szerint ezek az események sajátosan a „fejlett” országokban jelentek meg, és a „harmadik világ” felkelései – amelyekből általában a happening-jelleg és a diákság teljesen hiányzik – csupán véletlenül esnek időben egybe ezekkel. Ez az ideológia éppen azt a globalitást kérdőjelezi meg, amely „68” igazi jelentőségét adja: nevezetesen, hogy ezek az események az első komoly jelei a kapitalizmus egyetemessé válásának és annak, hogy a rendszer strukturális változásai kihatnak a Föld minden területére. (Az 1917–1921-es forradalmi hullám és a hatvanas évek közepe közötti időszakban a kapitalizmus – természetesen a működéséhez alapvetően szükséges szintkülönbségekkel – globálissá vált mind termelési-értékesítési struktúráiban,¹⁹⁷ mind az osztályok és az osztályantagonizmusok szintjén. „68” ennek a jele volt.) Az eurocentrista (pontosabban: okcidentista) felfogás éppen úgy jellemezte a radikális szociáldemokratákat (neosztálinistákat, különféle trockistákat és paradox módon a maoistákat is), mint az anarchizmus számos válfaját.

Másodszor, általános jelenség az osztályhatárok elmosása. A történelem mechanikus szemlélete vezetett el számos baloldali ideológusnál is addig a következtetésig, hogy a proletariátus mint osztály gazdasági és/vagy forradalmi szempontból megszűnt létezni, vagy legalábbis döntő faktorként működni. Ezek a gondolkodók – élükön Herbert Marcusével, de idesorolhatjuk az olyan legendás „diákvezetőket” is, mint a szocialista Rudi Dutschke és az anarchista Daniel

¹⁹⁷ Vagyis „leosztották a szerepeket”. Egyes magas tökekoncentrációjú területek („centrum”) pozíciói kölcsönösen feltételezik más, alacsonyabb tökekoncentrációjú területek („periféria”) létét. Nem tartozik most a tárgyhoz, hogy ez a megmerevedett forma, vagyis a piacok bővülésének visszaesése miként vezetett napjaink általános strukturális válságához, amelyet a kapitalista világállam szerepében fellépő IMF/WB képtelen kezelni. Ugyanakkor rá kell mutatni, hogy számos paralel jelenség vehető észre a harminc évvel ezelőtti állapot és a mai helyzet között.

Cohn-Bendit¹⁹⁸ – különféle marginalizált, „többszörösen kizsákmányolt” rétegeket próbáltak megnevezni a forradalom új alanyaként. A színesek, a nők, a munkanélküliek és – erre kell a legnagyobb figyelmet fordítani – a diákok. Ez a nézet általában kombinálódik az eurocentrizmussal. Míg ott a proletárreakciók földrajzi globalitása kérdőjeleződik meg, addig ez az ideológia az egyes rétegek közös valóságát, osztályszempontjait tagadja. Ugyanez a nézet jelenik meg a „másik oldalon” a sztálinistáknál és ouvrierista szakadárjaiknál, amikor a „munkásokat” leválasztják a mozgalomról, és különleges piedesztálra állítják. Szép példája ennek a PCF (Francia Kommunista Párt) elemzése¹⁹⁹, amelyben élesen elkülönítik a „diákok” és a „munkások” harcát, de hasonlóképpen jelent meg a kérdés a trockisták és a maoisták számára is.²⁰⁰ Ez a nézet a köztudatban is tovább él: 1968-ról elsősorban a „diákmozgalom” jut eszünkbe.

Az 1968-ról szóló rengeteg könyv, cikk, visszaemlékezés és film közül engem leginkább egy dokumentumfilm rövid jelenete fogott meg. A felvételt 1968. június 10-én forgatták a párizsi Wonder-gyár kapui előtt. Az üzem munkásai egyhónapos sztrájk után éppen felvenni készültek a munkát. Nemigen akaródzott visszatérniük, a szakszervezet által kötött alkut bizonytalannak és részlegesnek érezték. Szakszervezeti aktivisták, a Francia Kommunista Párt funkcionáriusai és néhány trockista agitátor igyekezett meggyőzni őket arról, hogy „csak egy csata veszett el, de a háború nem”. A vitatkozó kör közepén a kamera hirtelen egy huszonéves lány arcára közelített

¹⁹⁸ Daniel Cohn-Bendit ugyan magát a dogmatizmust elutasító anarchistának nevezte, ám nem szakított teljesen a marxizmussal sem. A *Magazine littéraire*-nek adott interjújában (1968. május 8.) magát a „tanácskommunizmus követőjének” nevezte. Ebben a tekintetben nem állt egyedül. Lásd Richard Gombin: *Projet révolutionnaire. Éléments d'une sociologie des événements de mai-juin 1968*. Párizs, 1969. (Különösen az első fejezetet: *Les Théoriciens de la spontanéité*.)

¹⁹⁹ Waldeck Rochet: *A Francia Kommunista Párt jövője*. Bp., 1970. (Különösen az I. fejezet.)

²⁰⁰ A trockista álláspont remek leírása Ian Birchall: *France, 1968: „All power to the imagination!”*. In: Colin Barker (szerk.): *Revolutionary Rehearsals*. London, 1987.

rá. A lány – félig sírva – így kiabált: „Egyszerűen nem értitek, miről van szó! Én nem fogok visszamenni. Soha többé nem teszem oda be a lábamat, azok után, hogy most egy hónapig igazán éltem! Képtelen lennék rá...!” A különféle funkcionáriusok gyűrűje csillapítóan fogta körül, igyekeztek megnyugtatni, hogy legalább a kamera előtt viselkedjen. Ők és a fiatal munkáslány valóban két malomban örültek. Ez is „68” két arca volt, talán a legmarkánsabbak a sok közül. Az 1920-as és 1930-as évek baloldali radikálisai megértették volna a helyzetet: a pártok és a szakszervezetek, a hagyományos politizálás ágensei és az ösztönös proletárreakciók közötti törésvonalat. Ez a rövid filmjelenet szinte a baloldali radikalizmus egész 20. századi történetének illusztrációja lehetne...

A lázadás globalitása

Az elmúlt harminc év alatt, ahogyan időben egyre távolabb kerülünk a konkrét eseményektől, az 1968-as lázadásoknak olyan sztereotíp felfogása rögzült a köztudatban, amely elemeiben ugyan megfogható volt már „akkor és ott” is, de annak a koherensen torzító ikonográfiának a képében, amelyet ma kapunk a média legkülönbözőbb csatornáin keresztül, nem létezett. Nem is létezhetett, mivel saját belső fogalomrendszere – amely éppen ezekben a lázadásokban alakult ki – azóta formálódott át a mai kapitalizmus apoteózisba hajló igazolásává. Egy ilyen átfogó, tehát óhatatlanul sematikus tanulmány keretei között természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy elemezzem ennek a média-legendáriumnak a kialakulását, sőt még arra sem, hogy széles körű ismertetést adjak az akkori konkrét eseményekről. Az akkori valóság egy szeletét próbálom megvilágítani: hogyan éltek meg, értelmezték és alakították az eseményeket a *situacionisták*, a 68-as lázadási hullám nálunk kevésbé ismert, de talán legnagyobb elméleti hatású szereplői, a nyugati baloldali radikalizmus örökségének feltámasztói, akik ugyanakkor a választóvonalat jelentették a „rég” és az „új” baloldali radikalizmus között.

A legelső probléma azonnal szembetűnik, amint egy globális társadalmi reakciót kénytelenek vagyunk egyetlen évszámmal jelezni. Hogyan is érthetnénk meg „1968”-at („1917”-et, „1956”-ot stb.), ha pusztán erre az egy évre fókuszálnánk figyelmünket? Azok a folyamatok, amelyek végül a többé-kevésbé közismert társadalmi robbanásokhoz vezetnek, ott munkáltak már a mélyben jóval korábban is, részben mint a tőkés társadalom immanens ellentmondásai, részben mint partikuláris problémák. Ezek a társadalmi bűvópatakok néha a felszínre törnek, és ha a megelőző kisebb konfrontációkat nem elszigetelt események halmazaként szemléljük, hanem egy folyamat logikus állomásaiként, akkor – szemben a média leegyszerűsítő felfogásával – nehéz lesz a történeteket egy-egy misztikus-mitikus évre szűkíteniünk.

Az 1968-as évet még csak az események csúcspontjának sem tekinthetjük. Az amerikai John McDermott egy cikkében²⁰¹ a „hatvanas évek eseményeinek” kezdetét az 1956-os montgomeryi (USA) polgárjogi mozgalomtól (az ún. buszbojkottól) számítja, míg a végpontot 1972–1974 körülre teszi. Arthur Marwick, az utóbbi évek talán legátfogóbb és leginkább kiértékelte „hatvannyolcológiai” monográfiájának írója óvatosan „kb. 1958 és kb. 1974 közé” helyezi témája kronológiai határait.²⁰² Természetesen mindkét időpont meglehetősen esetleges, de kiindulásként jól felhasználható, ha azt a kontesztációs hullámot tekintjük fő jellegzetességnek, amely egyébként is a legtöbb figyelmet kapta. Az események gyökerei azonban korábbra nyúlnak vissza, és hatásukban ma is jelen vannak. Az 1972–1974-es évek mindenképpen korszakhatárt jelentenek. A világ gazdaság átstrukturálódása, az olajárrobbanás, a politikailag újkonzervatív, gazdaságilag neoliberális állam elsöprő győzelme nyugaton (vagy például Chilében), a reformok elhalása keleten, az ellenkultúra elhalása-elűzetiesedése stb. mind

²⁰¹ John McDermott: Mai világunk eredete a hatvanas évek árnyékában. *Eszmélet*, 38. sz. 82.

²⁰² Arthur Marwick: *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States 1958 – c. 1974*. Oxford University Press, Oxford–New York, 1998.

ezt támasztja alá. A kezdőpont – ha egyáltalán van ilyen – meghatározása azonban már nehezebb.

A globális lázadási hullám okai igen összetettek. Itt csak egy nagyon vázlatos, nagyon primitív leírásra szorítkozom, hiszen ez a téma önmagában több kötetet tölthetne meg. Szokás a különféle területek mozgalmait a helyi burzsoázia problémáinak számlájára írni. Ez éppen a globalitás megértésének hiányából fakad, hiszen a világméretű válságot nem a lokális burzsoáziák idézik elő, és – mellel – kezelni sem tudják. De Gaulle politikája Franciaországban, Wilson kormánya Angliában, de a kelet-európai, szovjet stb. rendszerek is csupán konkretizálódásai egy világméretű folyamatnak, amely mindenhol a proletárok életkörülményeinek rosszabbodását idézte elő. A második világháborút követő erőteljes gazdasági fellendülés során – amelynek alapja egyfelől a hadiprofit, másfelől az óriási beruházási lehetőségek, tehát a hadiprofit hasznosítása voltak – a kapitalizmus struktúrái jelentősen átalakultak. Az akkumulálódó tőkét újra be kellett ruházni, és ez a szükséglet ismét háborúkat indukált: Korea, Algéria majd Vietnam sokkolta a világ közvéleményét. A kapitalizmus átalakulása válságba torkolt: a relatív kizsákmányolás fokozásába a centrumban és háborúba a perifériákon.

A Földön szinte nem találunk olyan területet, amelyet valamilyen mértékben meg ne érintett volna a társadalmi felfordulás vihára. Nyugat-Európában mindenhol zavargások voltak, és habár a párizsiak a legismertebbek, Olaszországban pl. még radikálisabb volt a diákok fellépése. Az USA-ban a fiatalok kivonulásának a nyugati part óriási gettólázadásai adtak sötét tónust.²⁰³ Argentínában a cordóbbazi munkásfelkelés szinte háborús méretű megszárlásba torkollott. Japánban a Cenkaguren terroristái vívták utcai harcaikat. Kínában maga a vezetés is kis híján belebukott abba a próbálkozásba, hogy központi

²⁰³ A lázadások okainak és tanulságainak kivizsgálására 1967. július 29-én L. B. Johnson elnök különbizottságot alakított Otto Kerner vezetésével. Ennek jelentését a *The New York Times* sztárriportere, Tom Wickers 1968-ban rendezte sajtó alá: *Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders*. Bantam Books, New York, 1968.

irányítású mozgalomba fogja be a lázadás erejét („kulturális forradalom”). Afrika szinte valamennyi országában polgárháború dúlt. A Varsói Szerződés csapatai bevonultak Csehszlovákiába. És ezek csak kiragadott példák.

A „hatvanas évek” sorozatos társadalmi robbanásai – habár soha nem álltak össze egységes mozgalommá – globális reakciót képeztek azzal a kapitalizmussal szemben, amely a második világháború befejezése óta minőségileg új szakaszba lépett. Míg a korábbi forradalmi hullámok egybeestek a kapitalizmus gazdasági jellegű hullámvölgyeivel, addig 1968 táján ilyen nem találunk, sőt, az újabb válságperiódus az események után következett be. Mint René Viénet²⁰⁴ rámutatott, ebben az esetben nem a válság, hanem a „jól működő kapitalizmus” volt az, amely a tömegek elkeseredését a lázadásig fokozta. Éppen a háborút követő szédületes gazdasági fejlődés következtében válhatott a kapitalizmus mindent átható, az élet minden területét meghatározó jelenséggé: ami korábban a társadalom formája volt, az most magává a társadalommá változott. Eltűntek az utolsó fehér foltok a kapitalizmus világtérképén, és a tőkés termelési-értékesítési struktúrák – a működésükhöz szükséges szintbeli különbségekkel – globálissá váltak.

„Az 1968-at megelőző és követő néhány év során nagy jelentőségű politikai megrázkódtatásokra került sor Észak-Írországon, Nagy Britanniában, Nyugat-Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Portugáliában, Görögországban, Chilében, Bolíviában, Guayanában, Mexikóban, Uruguayban, Nicaraguában, a Dominikai Köztársaságban, Argentínában, Angolában, Kongóban (a tegnapi Zairében), az arab világ nagy részében, (az akkori) Csehszlovákiában, Japánban, Dél-Koreában, Dél-Afrikában és természetesen az Egyesült Államokban” – ad McDermott még bőségében sem teljes felsorolást.²⁰⁵

Végleg felbomlottak vagy pusztá folklórlátványossággá redukálódtak azok az anakronisztikus társadalmi formák, amelyek nem is

²⁰⁴ René Viénet: *Enragés and Situationists in the Occupation Movement, France, May '68*. New York–London, 1992.

²⁰⁵ John McDermott: i. m. 78.

sokkal korábban még oly jólesően és reménykeltően borzongatták meg az alternatívákat keresők lelkét. A világ immár koherens egészzé kovácsolódott: a forradalmi gondolat többé nem a kapitalista társadalmon belül, hanem csak azzal szemben keresetett alternatívákat. Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy a „hatvanas évek” lázadásai a korábbiakhoz képest sokkal kevesebb „konkrét, pozitív követeléssel” álltak elő, és sokkal inkább a teljes elutasítás, az abszolút felforgatás igénye dominált bennük. Ez a szigorú realitás, és nem az anarchista ideológia hatása íratta a falakra a híres jelszót: „*Fussál, elvtárs: mögötted az egész világ!*”

Ugyanakkor a fentebb vázolt folyamatokból eredően egy olyan mértékű szemléletváltozás is bekövetkezett, amely szintén alapjaiban rázta meg a társadalom addigi struktúráit. Az ún. centrum országokban – és a „fejlett szocialista országokban” – a tőke fejlődése átalakította a világról alkotott képet. A fejlődés,²⁰⁶ a mindennapi realitás sülyesztőjében eltűntek vagy legalábbis megkérdőjeleződtek azok a hagyományos „értékek” (vallás, nemzet, család, állam stb.), amelyeknek addig komoly integráló hatásuk volt. Innen ered a „fiatalok” forradalmi szerepe, amelyet nem lehet pusztán „nemzedéki ellentétre” redukálni. És tény, hogy ezekre a változásokra leghevesebben az a fiatal félértelmiségi réteg reagált, amelyet az egyetemeken mint ennek a mechanizmusnak a jövőbeli irányítóit képeztek ki. És lényegében ez adja a mozgalom lényegi ellentmondását: nyugaton – talán az egy Franciaország kivételével – a forradalomnak inkább csak vezetői voltak, tömegbázisa még nem.²⁰⁷ Az új szemlélet képviselői elutasították a kapitalista termelést, de nem az elosztás szempontjából támadták

²⁰⁶ A „fejlődés” elvesztette minden pozitívista vonzerejét annak fényében, ami az eredményeiből láthatóvá vált. A tudományos fejlődés szimbólumává az atombomba vált. Felerősödtek azok a hangok, amelyek egészében vetették el a technikai civilizációt, de éppen így támadást intéztek pl. a kapitalista orvostudomány ellen is. A fejlődés azonosult az elidegenedéssel. Egy párizsi felfelirat így fogalmazott: „Kinek kell az a fejlődés, amely az éhhalál helyett az unalomba halást kínálja fel?”

²⁰⁷ Mint a Cohn-Bendit-testvérek (némi öngúnnal) megfogalmazták: „Forradalmi vezető csoportok keresnek kizsákmányolt munkásosztályt vagy rokonosz-

azt, mint a hagyományos szociáldemokrácia, hanem annak alapvető elidegenedettséget kritizálták újra felelevenítve és továbbgondolva Marxot, elsősorban a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*. A kapitalizmus számukra mint alapvetően embertelen világ jelenik meg, amely nem reformálható, hanem teljes egészében tagadandó, amelyben minden viszonyulás meghatározott és ellenséges.²⁰⁸

Új szemléletmód terjedt el, a „fogyasztás” istenítése. A proletár a háború utáni években a centrum országokban egyre inkább nemcsak mint a csereérték megtermelője, hanem mint a használati érték felélője is fontossá vált. Ez a használati érték azonban – éppen a fogyasztás nagyságrendi emelkedése következtében – egyre inkább nélkülözte a valódi hasznosságot. A hatvanas évek elejétől ezt újabb probléma tetézte: a fogyasztás növelése megkövetelte a munkás reálbérének növelését. Ez a folyamat azonban hosszabb távon akadályozni kezdte a tőke értékesítési lehetőségeit, amelynek – persze a folytonosan növekvő értékesítési lehetőségek mellett – éppen a reálbérek leszorítása is érdeke. Ez a jelenség (amely a tőke immanens ellentmondása) előbb a lakossági hitelkonstrukciók bevezetéséhez („Vásárolj most, fizess később!”), majd a válság egyre erőteljesebb jelentkezésével hirtelen, nagymértékű életszínvonal-csökkenéshez vezetett a proletár rétegekben. Ugyanakkor az üres fogyasztás, a konzumáló társadalom megszülte saját ellenzőit is, akik igyekeztek háttat fordítani értékrendjének.

Míg a fogyasztás mindenhatóvá válása elsősorban az USA-ban vált problémává, és inkább csak a jelenség tagadásának ideológiája került át Franciaországba (akkor még), maguk a franciák sajátos, európai neurózisokat fejlesztettek ki magukban. André Gorz táblázatban foglalta össze a francia polgárt frusztráló jelenségeket, amelyek végül hozzájárultak a társadalmi robbanáshoz és mindenekelőtt

tályt.” (Daniel és Gabriel Cohn-Bendit: *A baloldali radikalizmus – Orvosság a kommunizmus aggkori betegségére*. H. n., é. n. [Kossuth Könyvkiadó, zárt sorozat] 85.)

²⁰⁸ „Egy olyan társadalomban, amely valójában a feje tetején áll, az igazság csupán a hamisítás egy mozzanata.” (Ernest Guy Debord: *The Society of the Spectacle*. New York, 1994. 14.)

ahhoz, hogy a fiatalság radikális lépésekben határolta el magát szülei Franciaországtól, a „vén, kövér Marianne-től, aki arra vár, hogy végre megerősödjön valaki”.

„1. Vereséggel végződött a Népfront kísérlete (1936–1938).

2. Félték a háborútól.

3. Gazdasági vereség a háború után.

5. Félelem a kommunizmustól, az USA-tól, az atomháborútól.

6. Vereséget szenvedett Európa-centrizmusuk; vereség vereség után érte gyarmati politikájukat, és vereséggel végződött Európa-politikájuk.”²⁰⁹

Itt felmerül egy terminológiai probléma, nevezetesen ismét csak a „baloldal” kérdése. Azok a mozgalmak, szervezetek, irányzatok, amelyeket a különféle források idesorolnak, egymással igen gyakran nehezen hozhatóak össze bármilyen szinten. A sztálinisták tagadták, hogy a „radikálisoknak” (és ebbe beletartozik minden, a sztálinizmuson és a hagyományos szociáldemokrácián kívül álló összes irányzat) bármi közük lenne a „baloldalhoz”. Ezt a vélekedést a kommunista pártok még a klasszikus sztálinizmus idejéből örökölték,²¹⁰ de ugyanaz az ideológiai monómánia jellemezte a trockistákat és a maoistákat is. Az anarchisták szintén magukat tekintették „igazi baloldallal”, vagy – átvéve az ellenfél szóhasználatát – „balosoknak” (*gaucheist*, *leftist*).²¹¹ A trockisták legnagyobb harcaikat saját szakadárjaik ellen

²⁰⁹ *Les Temps Modernes*, 1968. 8. sz. Idézi Semlyén István: *Modern mítoszok*. Bp., 1979. 164-165.

²¹⁰ 1952-ben Léon Mauvais azzal indokolta André Marty kizárását a PCF-ből, hogy hamis a párról alkotott felfogása. Marty ugyanis nem nevezte a trockistákat „csőcseléknek” és „rendőrkémeknek, fasiszta ügynököknek” stb., „ami szokásos és természetes nyelvünk, ha ezekről az alakokról beszélünk”. Ehelyett Marty „trockista internacionáléről, párról” beszélt. A PCF zsargonjának üzenete egyértelmű: tagadja, hogy a rajta kívül, vele szemben álló erők egyáltalán a baloldalhoz tartozhatnak. Ez a frazeológia 1968-ban is felbukkant.

²¹¹ „Kísértet járja be a világot, a baloldali radikalizmus kísértete. Szent hajszára szövetkezett e kísértet ellen a régi világ minden hatalma: a pápa és Kozsigin, Johnson és de Gaulle, a francia kommunisták és a német rendőrök.

folytatták, és nem takarékoskodtak egymás denuncálásával. Különben is erősen hatottak rájuk Trockij harmincas évekbeli népfrontellenes álláspontja és általában a népfrontpolitika szomorú tapasztalatai. Emellett a trockista csoportok entrizmusa gyakran visszafelé sült el, és számos militánsukat szívták fel a szakszervezetek, némi balos pikantériát kölcsönözve így az üzemi harcoknak, de megfosztva a trockista csoportokat aktív tagságuk egy részétől. A trockisták tehát igyekeztek szorosabbra zárni soraikat, mint „igazi baloldal”. Lényeges ezenkívül, hogy a mozgalom legelszántabb része, a „Veszettek” és a Szituacionista Internacionálé körül szerveződők elhatárolták magukat a „baloldaltól” mint olyantól, a régi jó radikális hagyomány szerint leszögezve, hogy kívül állnak a rendszeren, jobb- és baloldalán egyaránt. (Az már csak tréfás adalék, hogy egy rádióbeszédében még maga de Gaulle is „forradalmárként” jellemezte magát, mert bevette programjába a munkavállalói résztulajdon elképzelését.)

Az egyetlen járható út tehát a „baloldaliság” kérdésében, ha – némi óvatossággal – elfogadjuk a szervezetek önmeghatározását, de ugyanakkor megvizsgáljuk gyökereiket is. Ilyen értelemben egy kétpólusú baloldali struktúra áll fel, és mindkettőben megjelennek olyan erők, amelyek elutasítják önnön baloldaliságukat. Ezek, nagyon vázlatosan, a következők:

SZOCIÁLDEMOKRATÁK

- A hagyományos szociáldemokrácia pártjai: SFIO (az SZI francia szekciója), az FGDS (a reformszocialisták Mitterrand körül);
- a neosztálinisták: a PCF és különféle szervezetei;
- az „újbaloldali” szociáldemokraták: PSU (Egyesült Szociáldemokrata Párt);

De melyik az a párt, amelyet kormányon lévő ellenfelei nem kiáltottak ki baloldali radikálisnak, melyik az az ellenzéki párt, amelyik (...) nem dobta vissza a baloldali radikalizmus megbélyegző vádját?” – parafrázta a két Cohn-Bendit a *Kommunista Kiáltvány* kezdő sorait. Daniel és Gabriel Cohn-Bendit: i. m. 5.

- trockisták: lambertisták (OCL, FER); frankisták (PCInt, JCR); posadasisták (PCRT); pablisták (számos csoport, nem csatlakoztak egyik „IV. Internacionaléhoz” sem);
- maoisták: PCML, UJML;
- bordigisták: PCInt (nem azonos a hasonló nevű trockista szervezettel);²¹²
- a szakszervezeti szövetségek és irányítói: CGT (PCF), SNE Sup (a pedagógus szakszervezet), UNEF (diákszervezet), CFDT stb.

ANARCHISTÁK

- FAF (Francia Anarchista Federáció, bakunyinisták);
- Rouge et Noir (Cohn-Bendit köre marxista, tanácskommunista felhangokkal);
- rengeteg egyéni militáns, akik csupán ad hoc csoportosulásokban vesznek részt;
- outsider antikapitalisták (forradalmi anarchisták, tanácskommunisták);
- a „Veszettek” (Enragés): spontán forradalmi szerveződések az egyetemeken és az üzemekben;
 - a Szituacionista Internacionálé és szimpatizánsai.

Egy rövid összehasonlítás az Egyesült Államokban fennálló struktúrákkal jól megmutatja, hogy a francia felállást nem lehet abszolutizálni. Az eseményekben az USA-beli kommunista párt, illetve a szociáldemokrácia lényegében nem vett részt. Valójában nem voltak a hagyományos értelemben vett szervezetek sem. A mozgalom bomlása termelt ki később olyan csoportokat, mint az Ifjúság Nemzetközi

²¹² A Bordiga vezette PCInt (Internacionalista Kommunista Párt) besorolása nem egyszerű, és talán éppen ennyi ok szólna a második csoportban való szerepeltetésére. Mindenesetre a PCI centralizált felépítése, és nem utolsósorban a második csoportot fémjelző „anarchizmussal” való szembenállása miatt – minden politikai minősítés nélkül – inkább sorolható a szociáldemokráciához.

Pártja (Youth International Party – YIP) gesztionistái,²¹³ a Meteorológusok (Weathermen) anarchistáinak, a Haladó Munkáspárt (Progressive Labour Party– PLP) radikál-maoistái, vagy a WITCHES anarcho-feministái.

A fentiekből is jól látható, mennyire összetett és ellentmondásos jelenség a „baloldal” a vizsgált időszakban. Franciaországban a baloldaliak egy része teljes mellzélességgel kiáll a Rend fenntartása mellett (PCF, a szakszervezetek), egy másik részük ingadozik (trockisták), míg mások a totális forradalmat, a teljes felforgatást és a viszonyok megváltoztatását hirdetik. Az USA-ban az ellenfél a Állam maga, minden struktúrájával, de elsősorban morális kérdésként fogják fel a forradalmat (itt persze nem a gettók lázadó proletárjairól van szó).

A franciaországi eseményekben vörös fonálként húzódik végig a hagyományos politikai struktúrák elfogadása, illetve elutasítása. Ebből a szempontból az éles határvonal a hagyományos szociáldemokrata pártok és a sztálinisták, valamint az összes többi irányzat között húzódik. Bár az anarchisták teljesen más struktúrákat, szervezeti formákat tartottak kívánatosnak, mint pl. a trockisták, de abban mindannyian egyetértettek, hogy a párt–szakszervezet–parlamentarizmus hármában mozgó PCF semmiképpen sem mutathat követendő utat.²¹⁴

²¹³ Ennek természetesen semmi köze sem volt a hagyományos pártokhoz: a YIP tulajdonképpen a nagypolitika karikatúrája volt, amelyet politizálódó hippik hoztak létre. Szimpatizánsai megkülönböztetésül „yippinek” nevezték magukat.

²¹⁴ Hogy az egész francia társadalmat mennyire áthatotta ez a vita, azt jól jellemzi két rövid példa: focisták egy csoportja elfoglalta a Francia Futbalszövetség székházát. A szövetségi elnököt bezárták, vörös zászlót tűztek ki, és „A focit a focistáknak” feliratú transzparenst lengettek. Az általános iskolai tanulók több esetben megtámadták tanáraikat. Az egész francia sajtót bejárta a 11 éves Bruno verse:

„Ti pocakos polgárok,
Ti nyakkendő polgárok,
Bújjatok el gyorsan, jön az alvilág
Az óriási, vörös tömeg...”

A PCF – amely önmagát mint a „Rend pártját” nevezte meg, „el felejtve”, hogy Marx ezt a meghatározást a burzsoáziára használta – éppen a hagyományos rendszerbe való betagozódottsága miatt játszotta el azt a visszahúzó szerepet, amely az egész összmozgalom számára a leggyűlöltebb ellenséggé tette. Pedig a párt – és az általa irányított CGT – csupán logikus lépéseket tett; célja az volt, hogy a rendszer különösebb megbolygatása nélkül politikai tőkét kovácsoljon a felfordulásból. Gazdasági követeléseit a bérharc szintjén tartotta, míg politikailag némi reformot akart elérni. Ez találkozott a kormányzat elképzeléseivel is: gazdasági téren a kompromisszum a grenelle-i egyezményekben fogalmazódott meg, míg politikai téren a nemzetgyűlés feloszlításának és az új választások kiírásának ígéretében. A PCF–CGT ezzel lényegében elérte volna célját, és sikeres erőként léphetett volna ki a játszmából, ha a sztrájk nem folytatódott volna, és ha az üzemeket megszállva tartó munkások újra visszatértek volna a normális termeléshez. Ez azonban nem mindig történt így, és a párt-szakszervezetnek kénytelen-kelletlen el kellett játszania azt a szerepet, amely jelentős hitelvesztéshez vezetett: a politikai rendőrség szerepét. A CGT funkcionáriusai ígérekkel, hazugságokkal, sőt egyes beszámolók szerint akár fizikai erőszakkal bírták rá a munkásokat a sztrájk leállítására. Az érvelés egyszerű: az „élcsapat” sokkal jobban tudja a munkásoknál, mit kell tenni. Elítélték a „spontán, szervezetlen” sztrájkokat. A CGT-s Berthelin kijelentette: „Az elégedetlenség között sok a fiatal, aki még sohasem élt át sztrájkot, és azt képzei, hogy az ilyen harcoknál mindent azonnal megkap, amit csak követel!” A „munkásosztály felkészületlensége” azonban közel sem elegendő indok. Sokkal inkább arról volt itt szó, hogy a sztrájkba lépők általában véve utasították el a burzsoá rendszert, éppen ezért követeléseik túlmutattak ennek a rendszernek a keretein, vagyis a szokásos kontextusban egyszerűen nem voltak értelmezhetőek. Ahogy 1968 Párizsának talán legismertebb jelszava (Max Weber után szabadon) megfogalmazta: „Légy realista, követelj lehetetlent!”. Ezek a munkások és diákok tisztában voltak vele, hogy nem kívánják azokat a lehetőségeket, amelyeket a kapitalista társadalom felkínálhat nekik, és

nem fogadták el a szociáldemokrácia vagy éppen a kommunista párt által felkínálható úgynevezett „alternatívákat” sem.

A CGT akciói és a PCF állásfoglalásai kiváltották a radikálisok tiltakozását, de saját tagságuk egy része is ellenük fordult. Egy párizsi közlekedési dolgozó így emlékszik a sztrájk végére: „Június 5-én sztrájkőrseink még mindig posztjaikon álltak, de egészen véletlenül ott állt hat nagy rendőrautó is, már korán reggel, párizsi rendőrség és mozgó karhatalmi gárda, puskákkal. De ez nem hatott ránk. A lakónegyedből való lakosok és a diákok velünk voltak a kocsiszín előtt. A CGT-boncok demagóg ígérekkel és egy csomó hazugsággal megint rászédtek minket. (...) Mit tehattünk? Könnyes szemmel mentünk újra dolgozni. S ha most valaki széttépi a tagsági könyvét, ez nagyon is érthető; én megtartottam a magamét, de nem hiába. Nekünk, a Közlekedési Vállalat dolgozóinak még van elszámolnivalónk.”²¹⁵

A valósághoz hozzátartozik, hogy a PCF–CGT – amellet, hogy saját politikai pecsenyét sütögette – valóban félt az esetleges vérontástól. A kormányzat idegesen kapkodott, és habár a hadsereg nem volt teljesen megbízható,²¹⁶ de Gaulle parancsára csapatösszevonásokat hajtottak végre Párizs körül. Vidéken több halottja is volt a rendőrség és a munkások összetűzéseinek, sőt egyes területeken hetekig tartó valóságos gerillaháború bontakozott ki. A PCF „elhatárolta magát a szélsőségektől”, és mosta kezeit.

A Francia Kommunista Párt azonban éppen ott volt gyenge, ahol leginkább szerette volna megvetni a lábát: az egyetemeken. Ezt már formája, történelmi viszonyulásai is szinte lehetetlenné tették. A párt önnön politikai hátterét – habár a nemzetközi „kommunista” mozgalomban némileg outsidernek számított – Október sztálini verziójában, a Szovjetunió dicséretében, a „szocialista” országok létében kereste, hivatkozásait innen és a francia nemzeti hagyományból vette. Ezekkel azonban az egyetemeken nem tudott mit kezdeni. A radiká-

²¹⁵ *Événement*, 1968. július–augusztus. Idézi Gabriel és Daniel Cohn-Bendit: i. m. 85.

²¹⁶ Több helyen terjesztettek a katonák fraternizációs röpiratokat. A *Clema-ceau* hadihajón kitört zendülés halálos áldozatokat is követelt.

lis diákok – nem utolsósorban az 1956-os események miatt – elítélték a Szovjetuniót, és nem hatotta meg őket a trikolór.²¹⁷ A többi diák apolitikus volt, vagy a jobboldalhoz húzott.

Melegágya volt viszont az egyetem a radikális csoportoknak. Ezek közül a legnagyobb szerepet az anarchisták és a szituacionisták játszották. A két csoportosulás között sok az átfedés. De míg az anarchisták a hangsúlyt inkább a közvetlen harcra helyezték, addig a szituacionisták célja a valóság megváltoztatása, a gondolkodás „lecserélése” volt. Történelmi előképeit mindkét irányzat Bakunyiban, a „fiatal” Marxban, a tanácskommunistákban, az öngazgató kommunákban stb. kereste. Elutasították az autoriter működést, a pártszervezeteket csakúgy, mint – dacára alapos elméleti felkészültségüknek – az elmélet, bármilyen „ideológia” kidolgozását.²¹⁸ Elképzeléseikre természetesen sokan hatottak, de mindenkitől azt a szeletet emelték be „akciófilozófiájukba”, amelyre éppen szükségük volt: Che Guevarától és Régis Debray-tól a „forradalmi gócek” és a gerillaharc nagyvárosokra áthangszerelt taktikáját, Frantz Fanontól az antikolonializmust, a forradalmi erőszak új mítoszát és a nyugati munkásosztály felelősségének tézisé, Herbert Marcusétól a diákság és a perifériára szorult társadalmi rétegek forradalmasító szerepéről vallott nézeteit... Ám mindezek az ideológusok csak érintőleges hatással voltak rájuk: Che sokkal inkább forradalmi példamutatásával és mártírhalálával került a zászlókra, mint írásaival, a meglehetősen zavaros Debray mellett is elsősorban az szólt, hogy Che harcostársaként börtönbe

²¹⁷ „Amikor elérték a Szajna hídját, leszaggatták a trikolórt, letördelték a zászlórudakat. (...) Ebben látom az anarchista mentalitás másik fontos összetevőjét: ezek a fiatalok nem voltak nacionalisták.” (Vadász Sándor: *Anarchista jelenségek az 1968. május-júniusi eseményekben*. In: *Anarchizmus és rendezőelvek*. Bp., 1986.)

²¹⁸ „De ez az értelmiségi gárda, úgy látszik, keveset olvasott, és nem hivatkozik semmiféle elméletre, semmiféle tanítómesterre, még magára Herbert Marcuséra sem, jóllehet az ő elméletei és a mozgalmat illető eszmék között sok rokon vonás fedezhető fel.” (*Esprit*, párizsi katolikus lap. Idézi Semlyén István: i. m. 167.) Ez a jelenség érthetően sokkolta a hagyományos ideológiai csapásokon mozgó értelmiségi elmélet mind a jobb-, mind a baloldalon.

került, Marcusét pedig hovatovább „vén fingnak” titulálták. Ez az új radikalizmus meglehetősen ambivalens viszonyban volt az „újbaloldallal” is...²¹⁹

Természetesen a társadalmi felfordulás konkrét jelenségei más és más formában nyilvánultak meg a különféle területeken. Meglehetősen sematikus képet eredményezne, ha összemossnánk a Los Angeles-i gettólázadásokat, a kínai „kulturális forradalmat”, az olasz gyárfoglalásokat, az argentinai, mexikói munkásfelkeléseket, a prágai, vagy a párizsi tavaszt stb. De ha meg akarjuk érteni a fenti események – és a számtalan fel nem sorolt esemény – közös nevezőit, akkor mindenképpen ezt a globalitást kell szem előtt tartanunk. Ez a globális szemlélet teszi különösen érdekessé a szituacionistákat és a mozgalmat, amelyben megjelentek. Ők voltak azok, akik az események résztvevőiként – helyenként irányítóiként – a leginkább képesek voltak feldolgozni és értelmezni az okokat és a perspektívákat. Míg a többi változtatásra törő, általában „baloldaliként” meghatározható politikai erő különféle ideológiai csapdák foglya volt,²²⁰ addig a szituacionisták igyekeztek az ideológia mint olyan gyökereit feltárni, és ezáltal megszabadulni azoktól az előre eltervezett forradalmi forgatókönyvektől, amelyek a fenti politikai csoportosulások stratégiáját általában meghatározták. Ugyanakkor ők voltak szinte az egyedüliek,²²¹ akik igyekeztek földraj-

²¹⁹ Fanon, Debray és Marcuse elképzeléseit veti egybe és elemzi Jack Woddis magyarul is olvasható könyvében: *Új teóriák a forradalomról. Megjegyzések Frantz Fanon, Régis Debray és Herbert Marcuse nézeteiről*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1975.

²²⁰ Ebből a szempontból másodlagos, hogy ezek az ideológiák valamilyen szociáldemokrata formában (marxizmus–leninizmus, sztálinizmus, trockizmus, maoizmus, guevarizmus stb.) vagy anarchista formában (kollektivisták, ill. individualista anarchizmus, kontemplatív miszticizmus, modern nihilizmus stb.) jelentek-e meg. Általában véve minden ideológia igyekszik saját „külön elveinek kaptafájára húzni a proletármozgalmat” (Marx–Engels: *Kommunista Kiáltvány*).

²²¹ 1 Természetesen a legtöbb irányzatnak megvolt a maga favorizált területe. A maoisták logikusan Kínára és a „harmadik világra” figyeltek, ez utóbbiban megosztotva a guevaristákkal; a trockisták és a neosztálinisták (nem a keleten hatalmi pozícióban lévő pártokra gondolok itt elsősorban) más-más előjellel a „szocialista országokra” összpontosítottak; az anarchisták többnyire lokálisan

zilag is globálisan gondolkodni. Éppen ezért alkalmasak arra, hogy kalauzul szolgáljanak „68”, de legalábbis a „68-as” baloldali radikalizmus új csapásainak átfogó szemléletéhez.

Új utakon – a szituacionisták

A háború után radikális művészek és értelmiségiek egy csoportja létrehozta a Lettrista Internacionálé nevű csoportot. Céljuk – a dadaizmus hagyományait követve – a „művészet” és a „hétköznapi” közötti szakadás megszüntetése volt, az élet általuk feltételezett egykori egységességének visszanyerése. Ezt az idealista célt azonban – szemben a hasonló álmokat dédelgető irányzatok többségével – nem a technikai civilizáció, a városok stb. eltörlésével, hanem újragondolásával akarták megvalósítani. Hangsúlyozták a „város átalakításának” szükségességét, amely egy politikusabb formában majd a szituacionistáknál is fontos szerepet kap. A lettrizmustól hamarosan eltávolodott egy kisebb csoport, amely kritikusan szemlélte az Internacionálé passzivitását. Ők meg akarták hódítani az utcát, és a felforgatást már nem csupán esztétikai kategóriának tartották. Az ötvenes évek elején létrehozták a KOBRA-csoportot (Köpenhágai – BRüsszel – Amszterdam: ezek a városok voltak elég „életteliek” akcióikhoz), amely 1958 júniusában megjelentette az *Internationale Situationniste* (Sztuacionista Internacionálé) című lap első számát.

A csoport vezéralakja ekkor a festő-költő-filozófus-várostervező (stb.) Asger Jorn volt. Jorn elméletének kialakításában nagyban támaszkodott a marxizmusra, és igyekezett azt összhangba hozni a lettrizmus korábbi célkitűzéseivel. Míg a lettristák apolitikusnak tekinthetők – pontosabban: mondanivalójukat nem politikai terminusokban fogalmazták meg –, addig Jorn és a szituacionisták már ekkor forradalomról, proletariátusról, osztályharcról beszéltek. Terminológiájuk mégis alaposan eltért a korszak „balos” militáns csoportjainak

(a baloldali radikalizmus eme ortodox utóvédharcosainak) gondolkodásmódjától, a szociáldemokrata és kommunista pártokról nem is beszélve. Míg az előbbieket magukat egy misztikus („tudományos módszerekkel megjósolt”) forradalom avatott vezetőinek tekintették, és legfontosabb feladatukként a „jövőre való felkészülést”, a „káderképzést” tartották, addig az utóbbiak jól láthatóan beilleszkedtek a kapitalista politikai rendszer keretei közé, és – némi verbális radikalizmustól eltekintve – semmiben sem különböztek a hagyományos polgári pártoktól. „Egy anekdota éppen ideillik – írta Jorn a *Internationale Situationniste* első számában. – A *Quatricime Internationale*-ban (Negyedik Internacionálé: trockista folyóirat. – K.P.) a militáns marxista Livio Maitan beszámolt arról, hogy egy olasz pap szerint – a megnövekedett szabadidőnek köszönhetően – hetente egy második misére is szükség lenne. Maitan szerint »hiba lenne azt hinni, hogy az eljövendő társadalom embere olyan lesz, mint a mai ember. A valóságban annyira különböző szükségletei lesznek, hogy azt ma szinte lehetetlen elképzelni«. Maitan téved, amikor a »szinte elképzelhetetlen« új szükségleteket egy bizonytalan jövőbe tolja ki. A szellem dialektikus szerepe az, hogy a lehetségest a megkívánt forma felé hajlítsa. Maitan elfelejti, hogy »egy új társadalom alkotórészei a régi társadalmon belül formálódnak«, ahogy azt a *Kommunista Kiváltvány* örökérvényűen megállapítja. Egy új élet elemeinek már közöttünk meg kell jelenniük – a kultúra területén –, és rajtunk múlik, hogy saját javunkra emeljük a vita színvonalát.”²²²

A szituacionisták – a lettristákhoz hasonlóan – a munkát, az elidegenedett emberi tevékenységet tartották minden probléma gyökerének. A kapitalizmust olyan társadalomnak látták, amelyben az emberi kreativitás eltorzult, az emberi lét részeire töredezett. A társadalom minden szempontból megosztottá vált, s minden egyes tagja önmagában is meghasonlott. A termelők és fogyasztók (a proletariátus és a burzsoázia) közti szakadás indukálja a többit: a művész és a közönség, a munka és a szabadidő, a lét és a létért való küzdelem

gondolkodtak, míg az individualisták önmagukat szemlélték elmélyülve. Átfogó szemléletre azonban mindannyian legfeljebb verbálisan törekedtek.

²²² Asger Jorn: Situationnistes et Automation. *Internationale Situationniste*, 1. sz. 1958. június.

szétválasztását. A szituacionisták olyan forradalmat vártak, amelyben nem emberek egy csoportja ragadja meg a hatalmat, hanem a „fantázia”; amelyben megszűnnek az osztályok, felbomlik a szétválasztás munka és tevékenység között: „Elég! Pokolba a munkával és az unalommal! Szervezzük meg az Örök Ünnepséget!” A Szituacionista Internacionálénak ezek a korai jelszavai 1968-ban Párizs falairól köszöntek vissza.

1962-ben a szituacionisták egyre inkább igyekeztek kritikájukat bővíteni, és a kultúra mellett a kapitalista társadalom minden aspektusára kiterjeszteni. Ekkor vált a mozgalom vezéralakjává *Ernest Guy Debord* (1931–1994), a fiatal filozófus, kísérleti filmek rendezője. Az ő hatására fordult a mozgalom résztvevőinek figyelme egyre inkább a kommunizmus és az anarchizmus felé. Ebben jelentős szerepe volt a *Socialisme ou Barbarie*-nak. A szituacionistákat természetesen nem a hivatalos baloldal kanonizált hőskölteményei foglalkoztatták, hanem éppen azok a „balos” irányzatok, amelyeket ez az udvari történetírás elutasított: a „fiatal Marx”, az I. Internacionálé anarchista szekcióinak tevékenysége, a kronstadti lázadás és a mahnovscsina, a német–holland tanácskommunizmus, az olasz internacionalista kommunisták (a bordigista frakció), a spanyol polgárháború radikálisai stb. Maga Debord 1967-es fő művében, a *La société du spectacle*-ban (A látvány társadalma) a leghosszabb fejezetet a munkásmozgalom történetének szentelte.²²³ Politikai előképeik között a tanácskommunizmus foglalta el a legkiemelkedőbb helyet, valamint azok a munkák, amelyekben az ötvenes években Amadeo Bordiga és az őt követő csoportok igyekeztek a forradalmi marxizmust a korabeli viszonyok elemzésére alkalmazni. Az erősen globalizáló és minden viszonyt a kapitalizmus részeként értelmező

²²³ Guy Debord: *La société du spectacle*. Buchet-Castel, Párizs, 1967. Első angol nyelvű kiadás: *The Society of the Spectacle*. Ford.: Fredy Perlman és mások. Radical America. Black and Red, Detroit, 1970. Magyarul az első fejezet olvasható az *Eszmélet* 37. számában, a negyedik, témánk szempontjából fontosabb fejezet pedig ugyancsak az *Eszmélet*ben, az 50. számban jelent meg, és részletei a Függelékben olvashatók.

bordigista szemlélet, a munkástanácsok és az antietatista anarchista hagyományok alkották a szituacionista politikai felfogás három alappilléret. Ennek megfelelően a Szovjetuniót és a „szocialista” országokat kapitalistának tekintették, elhatárolódva így nemcsak a hivatalos „kommunista” pártoktól, hanem az „elfajult munkásállam” eszméjét védő trockistáktól és a kínai államot csodáló maoistáktól is. Ugyanakkor az anarchistáktól marxizmusuk és a szervezett, megtervezett osztályharcra való vonzódásuk választotta el őket. Ők is igyekeztek Marx és Bakunyin egyfajta szintézisét adni, és lebontani azt a mesterséges falat, amelyet az anarchisták és a kommunisták egy évszázados ellenségeskedése emelt a munkásmozgalmon belül. A szituacionisták úgy vélték, hogy a fejlett országok forradalmi harcát egy „tágra értelmezett proletariátusnak” kell vezetnie, amelybe beletartozik szinte minden bérmunkás. Ezek a „központi lázadások” mutatnak irányt a többi régió proletariátusa számára (vagyis elképzelésük szemben állt mind a lenini „leggyengébb láncszem” elméletével, mind a maoisták tercermundizmusával). Habár tudatosan elutasították a vezetők és vezetettek különbségtételén alapuló struktúrákat, önmagukat egyfajta forradalmi avantgárdnak tekintették. Tudatában voltak annak, hogy bár a valóságot igyekeztek megfogalmazni, ez a valóság ellentmondásos, és a tárgyaül szolgáló „tágra értelmezett proletárok” számára meglehetősen nehezen felfogható. Hiszen a szituacionisták nem néhány százalékos béremelésről vagy jobb foglalkoztatási arányokról beszéltek, hanem a pénz és a munka megszüntetéséről, nem a teljes foglalkoztatottságról, hanem a „teljes munkanélküliségről”... Világmeéretű proletárforradalmat vártak, amely megvalósítja a maximális élvezet társadalmát.

Dacára alapos elméleti felkészültségüknek, a szituacionisták nem maradhattak íróasztal-forradalmárok. Olyan korszak gyermekei voltak, amelyet általában a kapitalizmus fellendüléseként értelmezünk. És – más milliókhoz hasonlóan – ezt elviselhetetlennek találták. Kiléptek tehát az utcára. Ott voltak az amszterdami provók harcaiban, de ismertté és hírhedtté 1966-ban váltak, mint a strasbourgi botrány főszereplői. Néhány szituacionista beszivárgott az ottani egyetem re-

formista diákszakszervezetébe (az országos diákszervezet, az UNEF helyi szekciójába) és annak a pénzén tízezer példányban kinyomtatta a szituacionista Musztafa Khajati brosúráját. A címe magáért beszél: *A diákélet nyomorúsága, figyelembe véve annak gazdasági, politikai, pszichológiai, szexuális és intellektuális aspektusait, valamint szerény javaslat ezek orvoslására.* A brosúrákat az évnyitó ünnepségen osztották szét. A hatás elementáris volt: a helyi diákszervezetet betiltották, a brosúra készítőit bíróság elé állították és elítélték. A bíróság világosan felismerte, hogy ez az írás nem egyszerű diákszínny, hanem komoly, nyílt és veszélyes kihívás a kapitalista rendszerrel szemben: „A vádlottak egyáltalán nem tagadták a vádat, hogy a diákszervezet pénzét saját céljaikra használták fel. Őszintén bevallották, hogy 1500 dollárt vettek fel 10 000 pamflet kinyomtatására és terjesztésére, nem beszélve egyéb irodalmi anyagokról, amelyeket a Szituacionista Internacionálé ihletett. Ezek a kiadványok olyan gondolatokat és törekvéseket tartalmaznak, amelyeknek, őszintén szólva, semmi közük egy diákszervezethez. Csak el kell olvasni a vádlottak által írt kiadványt, és rögtön világossá válik, hogy ez az öt diák, alig kinőve a serdülőkorból, híján van minden tapasztalatnak a való életet illetően. Eszüket megzavarta a sok rosszul megemésztett filozófiai, társadalmi, politikai, gazdasági teória és mindennapi életük szürke monotóniája. Ez készítette őket arra, hogy üres, arrogáns és patetikus állításaikkal ítéletet merjenek mondani minden fölött, és nekitámadjanak mindennek: diáktársaiknak, tanáraiknak, Isternek, vallásnak, a klérusnak és a világ összes kormányának és politikai rendszerének. Minden erkölcsi gátlást és önmérsékletet félretéve ezek a cinikusok nem átalják a tolvajlást, az iskolai rendszer lerombolását, a munka megszüntetését és a totális felforgatást dicsőíteni, és hurrát kiáltani a világméretű proletárforradalomnak, amelynek egyetlen célja a »korlátlan élvezet« megteremtése.

Anarchista jellegüket figyelembe véve ezek az elméletek, akárcsak propagálásuk, kiemelkedően veszélyesek. Széles körű elterjedésük a diákok és a közvélemény köreiben, amelyet elősegít a helyi, az országos és a nemzetközi sajtó is, komoly fenyegetést jelent a Strasbourgi

Egyetem diákjainak erkölcsére, tanulmányaira, a reputációjukra és ezáltal egész jövőjükre” – szól az ítélet bírói indoklása.²²⁴

A brosúra kiindulópontja szerint „a diáknak, ha egyáltalán lázad, először is tanulmányai ellen kell lázadnia, bár számára ez talán kevésbé egyértelmű, mint a munkás számára, aki ösztönösen azonosítja a munkát teljes létével. Ugyanakkor a diák éppen úgy a modern társadalom terméke, mint Godard vagy a Coca-Cola, és különleges elidegenedettsége csak a teljes társadalom elleni harcban oldható fel. Világos, hogy az egyetem nem adhat teret ennek a harcnak; a diák, már amennyiben ekként határozza meg magát, egy ál-értéket állít elő, mely megakadályozza, hogy felismerje saját megfosztottságát. A diáklét legalaposabb kritikája a fiatalság fennmaradó részének viselkedése, akik már el is kezdték a lázadást. Az ő lázadásuk a modern társadalom elleni legfrissebb harc egyik jele”.

Khajati szerint nincs különálló diákprobléma. Csupán a társadalom általános állapota számít, az a világméretű megfosztottság (itt nem kizárólag a szegénységre, hanem a valódi emberi létől való megfosztottságra gondol a szerző), amely a kapitalizmus szerves része. A diákok – a rendszer jövőndő irányítói – ebben csak egy specifikus szektort képeznek, akiket – mivel szükség van „kreativitásukra” – a rendszer korlátai között kicsit szabadabbra engednek: „A diák sztoikus rabszolga: minél több láncot pakol rá a hatalom, ő annál szabadabb képzeletben. Új családjával, az Egyetemmel együtt az autonómia illúziójában ringatja magát. Mindazonáltal valódi függetlenségét a társadalmi ellenőrzés két legerőteljesebb rendszerének, a családnak és az Államnak való teljes alávetettségében leli. A diák a jól viselkedő, hálás gyermek...”

Khajati nem kíméli a hagyományos baloldalt sem: „A »Jeunesses Communistes Révolutionnaire«-nek (Forradalmi Ifjúkommunisták) már a neve is az ideológiai hamisítás égbekiáltó példája (hiszen sem nem fiatalok, sem nem kommunisták, sem nem forradalmiak)...”²²⁵

²²⁴ A szöveg, számos egyéb szituacionista írás között, megtalálható a www.nothingness.org honlapon.

²²⁵ Musztafa Khajati: *On the poverty of student life – considered its economic, political, psychological, sexual and particular intellectual aspects, and a modest proposal for its remedy.* UNEF, Strasbourg, 1966.

1966 volt az az év, amikor a Szituacionista Internacionálé valóban nemzetközivé, „internacionálévá” vált. Az addigi szekciók (francia, holland és svéd) mellé felsorakozott az angol, amerikai, (nyugat)német, japán és jugoszláv szekció. Az internacionálé párizsi központja igyekezett megszervezni a nemzetközi centralizálást, de ez – a szervezet jellegéből adódóan – nem volt egyszerű feladat. Hiszen a szituacionisták támadtak mindenféle bürokratikus berendezkedést, szervezeti formát. Ekkor kezdődtek meg azok a viták, amelyek a hetvenes évek elején – a forradalmi hangulat lecsengésével együtt – a Szituacionista Internacionálé felbomlását, irányzatokra szakadását okozták.

1967 volt a szituacionisták első „nagy éve”. Ekkor jelent meg a mozgalom két alapműve, Debord *La société du spectacle*-ja és Raoul Vanegeim *Traite de savoir-faire a l'usage des jeunes generations* című könyve (amely a *Mindennapi élet forradalma* címmel vált ismertté). A *Le Nouvel Observateur* szerint „az új nemzedék *A tőkéje* és *Mi a teen-dő?-je*”. Ez a két könyv, de főleg Debord műve vált az 1968-as párizsi lázadás elméleti alapvetésévé. Habár kevesen olvasták, és még kevesebben értették – Debord filozófiai tolvajnyelve nem egyszerű olvasmány, leginkább Marx korai írásainak stílusával vethető egybe –, a belőle vett idézetek szállóigévé, rölapok, plakátok és falfeliratok harci eszközeivé váltak. Debord könyve, mindenekelőtt az első fejezet, nagy ívű összefoglalását adja a szituacionisták nézeteinek. Legfontosabb számukra a folyamatok átélése és megszerkesztése (*constructed situation*). A „szituáció” az élet egy konkrétan és akaratlagosan megszerkesztett pillanata, amelyet az egységes emberi környezet kollektív szerveződése él át az események szabad játékaként. A szituáció bármilyen esemény lehet: egy hangulat éppen úgy „megszerkeszthető” (pontosabban: előidézhetsi önmaga megszerkesztését az átélők által), mint egy szexuális aktus, egy utcai barikád, vagy akár maga a világforradalom. A szituacionisták ugyanakkor nem győzték elégszer hangsúlyozni, hogy a „megszerkesztés” nem mesterséges, külső beavatkozás, hanem éppen a dolgok valódi, immanens természetének visszanyerése, a külsővé-idegenné vált objektivitás feloldása a kollektív szubjektivitásban; gazdasági vetületében a használati érték

győzelme a csereérték felett, politikailag a kapitalista társadalom lebomlása. Ebben áll a szituacionisták konkrét politikai programja (amelyet persze ők soha nem neveztek volna így): a kezdeményezés megragadása, a munkástanácsok kollektív forradalmi akciója, a forradalom, amelyet kizárólag saját szükségletei irányítanak. Véleményük szerint a forradalomnak már minden eleme készen áll a jelen viszonyok között, de ezeknek a kibontakoztatása, érvényre juttatása konkrét és tudatos cselekvést igényel: a tömegek műve, amelyet azonban a tudatos avantgárdnak kell átfordítania a „szükségesből” a „valóságosba”. („Ami szükséges: megvalósul; ami megvalósul: szükséges” – hirdette Marx nyomán egy 1968-as plakátjuk.)

Komoly erőfeszítéseket tettek – leginkább Vanegeim –, hogy feltárják a fenti „szükségeseket”, a forradalom magjait a kapitalizmus talajában. Újra elővették a lettristák várostervezési elképzeléseit, majd Bordiga nyomán kimutatták, hogy a jelenlegi városok miként állnak a kapitalista társadalom szolgálatában, miként alakítják őket a termelés és az állami ellenőrzés szükségletei, és így a városok – a konkrét földrajzi környezet – miként válnak az ellenforradalom fegyvereivé. Az így kialakuló „pszichogeográfia” a tudatosan vagy organikusan kialakuló földrajzi környezet hatásait vizsgálja az egyén viselkedésére.²²⁶

Igyekeztek globálisan leírni az adott társadalmi folyamatokat. Elméletük központi fogalma a látvány (*spectacle*), amely a valóság minden részletét áthatja. A kapitalista viszonyok között a világ valósága esetlegessé válik, és a korábbi konkrét létezők önmaguk (valóságos) jeleivé

²²⁶ A tudatos várostervezés példája Párizs, amelyet az 1848-as és az 1871-es felkelések tapasztalatain okulva teljesen átépítettek. Lebontották a sikátorokat, széles sugárutakat építettek, széttelepítették a munkásnegyedeket, és mindezt azért, hogy egy újabb felkelés esetén megkönnyítsék a rendfenntartó erők munkáját. Az organikus városfejlődés példája az a folyamat, ahogyan a világ városaiban elkülönülnek a munkásnegyedek, a gyárnegyedek, a gazdagok lakóterületei stb. A szituacionisták ugyanakkor közvetlen javaslatokat is kidolgoztak a meglévő városok forradalmi felhasználására („addig is, amíg újakat nem hozunk létre”). Ilyen – képekkel illusztrált – átalakítási leírás pl. Cliff Harper: *Visions. 6 drawings*. In: Vernon Richards (ed.): *Why Work? Arguments for the Leisure Society*. Freedom Press, London, 1983.

válnak csupán. A látvány válik ennek a kvázivilágnak egyetlen objektív realitássá (amely tehát így semmiképpen sem pusztá elképzelés): „A látvány nem elképzelések gyűjteménye; sokkal inkább az emberek közötti társadalmi kapcsolat, amelyet az elképzelések közvetítenek.”²²⁷ „Azokban a társadalmakban, ahol a modern termelés viszonyai ural- kodnak, az egész élet mint a látvány óriási felhalmozódása jelenik meg – parafrázta Debord *A tőke* bevezető sorait. – Mindaz, ami valamikor közvetlen létezéssel bírt, pusztá reprezentációvá válik.”²²⁸

„Napirenden a forradalom...” – 1968 májusa

1968 tavaszán a már évek óta egyre sűrűsödő konfrontációk általá- nos lázadásba torkolltak Franciaországban. Az események igazolták a szituacionisták várakozásait: a munkások, diákok, alkalmazottak (a „tágon értelmezett proletariátus”) fellázadtak körülményeik ellen. Nem egy konkrét esemény, nem a fokozódó nyomor, még csak nem is egy hirtelen minőségi romlás okozta ezt a lázadást. „A gaulle-ista rezsimnek önmagában nem volt semmiféle különleges jelentősége a válság létrejöttében. A gaulle-izmus nem más, mint egy burzsoá re- zsim, amely a kapitalizmus modernizációján dolgozik, akárcsak Wil- son Munkáspártja” – szögezte le René Viénet.²²⁹

A lázadás éppen a mindennapi élet ellen tört ki, az elidegenedett, kiüresedett kapcsolatokat, a konzumálás, a munka és a „szabad” idő nyomorúsága, lélekölő monotonája ellen. Persze nem a „fantázia for- radalma” volt, de mindenképpen az utca forradalma. Spontán abban az értelemben, hogy nem voltak előre begyakorolt vezetői, és auto- nóm abban az értelemben, hogy „nem hagyta kioktatni magát”²³⁰,

²²⁷ *A látvány társadalma*. 4. tézis.

²²⁸ *A látvány társadalma*. 1. tézis.

²²⁹ René Viénet: i. m. 19–20.

²³⁰ „Az oroszországi tömegsztrájkokban a spontán elem nem azért játszik uralkodó szerepet, mert az orosz proletariátus »iskolázatlan«, hanem azért, mert a forradalmak nem engedik kioktatni magukat.” (Rosa Luxemburg: Tömeg-

szembeszállt minden korábbi, jól beidegződött struktúrával, politikai szervezettel és üdvtannal. Ez reveláció volt. Egy amerikai író így idéz- te fel az eseményeket: „Forradalmi mámortól és lelkesedéstől fűtött diákok ezrei ma elfoglalták a Sorbonne-t. (...) Sokan attól tartottak, hogy a kormány kezéből kicsúszott a hatalom. A diákok szándékosan a korábbi francia forradalmak jelszavait kiáltották. A Sorbonne láza- dó diákjainak példájára kétezer munkás elfoglalta az Atlanti-óceán partján fekvő nantes-i repülőgépgyárat, az igazgatót és a főbb mun- katársait fogolyként őrzik. (...) A Nemzetgyűlésben elhangzó beszé- dek sajtóságosan irrelevánsnak bizonyultak. François Mitterrand, az ellenzék vezére és Waldeck Rochet, a Kommunista Párt főtitkára épp- olyan tehetetlen kívülálló volt, mint Georges Pompidou, a Köztársá- ság elnöke. Mindannyian az államgépezet, az »establishment« részei. (...) A megmozdulás népi és forradalmi jellege láttán sok megfigye- lő úgy érzi, hogy a diákság erői szinte korlátlanok, és hagyományos eszközökkel, a kormány, vagy az ellenzéki pártok segítségével – be- leértve a kommunistákat is – sem igába hajtani, sem megszelídíteni nem lehet őket. (...) A legnagyobb fenyegetés a megmozdulás spon- tán és népi jellegében rejlik, valamint abban, hogy teljesen hiányzik belőle a központi irányítás. (...) Ha a Kommunista Pártnak sikerülne megragadnia a felkelés irányítását, a dolgok ironiája szerint az intéz- mények biztonságban volnának, és a politikai harc visszahúzódna a Nemzetgyűlés termeibe; bizalmi és bizalmatlansági szavazásokra ke- rülne sor, hagyományos beszédek hangzanának el, és előbb-utóbb új választásokat írnának ki.

Valami létrejött, és ez visszavonhatatlan. A status quóhoz többé nem lehet visszatérni.”²³¹

Ugyanezt a jelenséget, vagyis a hagyományos kommunisták és mindenekelőtt a PCF tehetetlenségét hangsúlyozta – kétségtelenül nem minden kajánság nélkül – az USA Külügyminisztériumának

sztrájk, párt és szakszervezetek. In: Rosa Luxemburg: *Válogatott beszédek és írások*. I. k. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1958.)

²³¹ Ronald Sukenick: A madarak. In: *Entrópia. Mai amerikai elbeszélők*. Bp., 1981. Ford.: Kúnos László.

küldött május 10-i hírszerzői jelentés is: „A francia újbalsók felkelésének egyik elragadó vonása a kommunisták velük szembeni reakciója: a kommunisták magukat mindig a forradalom élcsapatának tartották, történjen az akár a diákok körében, akár máshol. Am hirtelen arra eszméltek, hogy egy maréknyi radikális diák háttérbe szorította őket (...) A diákok körében egyre elterjedtebb az a nézet, hogy a kommunisták részét képezik a fennálló rendszernek és kormányzatnak, amely véleményük szerint valamennyi kapitalista berendezkedés közül a legundorítóbb fajta.”²³²

A szituacionisták kezdettől fogva ott voltak az események sűrűjében az egyetemeken (mint ezt már 1966-ban is bebizonyították), és 1968 tavaszán igyekeztek kiterjeszteni működésüket az üzemekre is. Korábbi elképzeléseiknek megfelelően az eseményeket nem diáklázadásként értelmezték, hanem a várt forradalom egy lépéseként. Ennek szellemében mindent megtettek a harcok generalizálására. Az egyetemeken, de számos gyárban és egyéb munkahelyen is²³³ létrejöttek a helyi szituacionista bizottságok, a Veszettek (*Enragés*). Az elnevezés a francia történelemből származik, a jakobinusokkal balról szembeforduló, Jacques Roux vezette radikális mozgalom résztvevőit nevezték így. A Veszettek igyekeztek mindenütt elkerülni a kompromisszumokat, és a harc komolyságát hangsúlyozták. Leginkább még az anarchistákkal tudtak együttműködni, de velük is gyakran összekülönböztek, és éppen az anarchisták kompromisszumkészsége miatt. Oszlopos tagjai voltak viszont a Munkás-Paraszt-Diák Összekötő Bizottságoknak, a gyár- és egyetemfoglalások ad hoc vezérkarainak. Aktivitásuk elsősorban a propaganda terén volt meghatározó: az ut-

²³² USA Külügyminisztérium, Kutatási és Hírszerzési Osztály. National Security Archives, IXPOL 13-FR. A jelentés titkosságát 1998-ban oldották fel, másolata megtalálható a budapesti Nyílt Társadalom Archívumban.

²³³ Csak néhány kiragadott példa: az FNAC áruházlánc, a Renault, a Wonder, a Francia Futballszövetség, a Sud Aviation stb. Ez is mutatja, hogy a szituacionisták – az események közepette – sikeresen kitörtek értelmiségi-egyetemi elszigeteltségükből. Amit – többé-kevésbé érthetően – megfogalmaztak, az ekkor „benne volt a levegőben”.

cák, egyetemek, gyárak, metrók falain százával jelentek meg plakátjaik, graffitijeik, röplapjaik. Az 1968-as párizsi Május mai magyarázóit ezeket a feliratokat általában afféle „elmés jópofaságnak” tartják, de ezek az elhíresült feliratok („Sohase dolgozz!”, „Megvalósítom a vágyaimat, mert hiszek vágyaim valóságában!”, „A szégyenkezés nagyon ellenforradalmi!”, „Az aszfalt alatt ott a strand!” stb.) mind-mind konkrét és komoly politikai üzenetet hordoznak.

Igen fontos volt, hogy a szituacionisták igyekeztek nemzetközi kapcsolataikat is mozgósítani. Egyrészt internacionáléjuk külföldi szekcióin keresztül, amelyek haladéktalanul megkezdték az agitációt a francia harcok mellett, és igyekeztek maguk is harcba vinni az adott terület radikálisait, másrészt külföldi kapcsolatok megteremtésével. 1968. május 17-én a sorbonne-i Veszettek több táviratot adtak fel. Ezek közül három szolidaritási távirat, próbálkozás a kapcsolatfelvételre.

Az elsőt az amszterdami IISG (Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet) kapta. A második így szól:

„Ivan Svitak professzornak, Prága, Csehszlovákia. Az autonóm népi Sorbonne Foglalási Bizottsága testvéri üdvözlését küldi Svitak elvtársnak és a csehszlovák forradalmároknak. Éljen a munkástanácsok nemzetközi hatalma! Az emberiség addig nem lesz boldog, amíg az utolsó bürokratát meg nem fojtják az utolsó kapitalista beleivel. Éljen a forradalmi Marxizmus!”

A harmadik távirat: „Cenkaguren, Tokio/Japán) Éljen a japán elvtársak harca, akik egyszerre indítottak harcot a sztálinizmus és az imperializmus ellen! Éljenek a gyárfoglalások! Éljen az általános sztrájk! Éljen a munkástanácsok nemzetközi hatalma! ... Az autonóm népi Sorbonne Foglalási Bizottsága.”

A következő két távirat már nem a szolidaritást fejezi ki, de érzékelteti, hogy a Veszettek figyelemmel kísérték a nemzetközi eseményeket. A Kremlbe küldött üzenetet a *Bevezetésben* már olvashattuk. Hasonló a Kínába küldött szöveg is:

„A Kínai Kommunista Párt Politikai Bizottsága, Mennyei Béke Tere, Peking. Reszkessetek, bürokraták! (...) Éljenek a gyárfoglalók! Éljen az 1927-es nagy kínai proletárforradalom, amelyet elárultak a

sztálinista bürokraták! Éljenek a kantoni proletárok, akik fegyvert ragadtak az úgynevezett Népi Hadsereg ellen! Éljenek a kínai munkások és diákok, akik nekitámadtak az úgynevezett kulturális forradalomnak és a maoizmus bürokratikus rendjének! Éljen a forradalmi marxizmus! Le az állammal!"

Érdemes megfigyelni, hogy az utóbbi két táviratban nincs semmiféle konkrét követelés.

A szituacionisták semmit nem vártak az állam képviselőitől, nem követeltek – mint az anarchisták és a többi balos csoport – több szabadságot, emberi jogokat stb. De nem követelték ezt a francia államtól sem. Csakis saját magukban, a proletariátus forradalmi erejében bíztak, és abban, hogy a lázadás futótűzként terjed majd ki a társadalom minden rétegére és a Föld minden országára.

Több ország mozgalmával sikerült a Veszetteknek kapcsolatot teremteniük. Javaslatok, levelek, szolidaritási táviratok érkeztek Indiából, Észak-Afrikából, Dél-Amerikából is. Itt azonban egy másik levelet idéznék, amely talán hozzánk közelebb áll, és bemutatja, hogy a szituacionistáknak hatása lehetett a „szocialista” országok langyos tavában is:

„Semmi vagyunk s minden leszünk.

A semmiből jöttünk és a nyomorba érkeztünk.

Igen.

A szabad gesztus, a termelőeszközök spontán megszervezése maguknak a termelőknek a kezében, a közvetlen szükségletek realitása, a természetes, önmagát segítő jóakarat szervezete – saját munkánk értelmének tudatos felismerése: a munkástanácsok hatalma.

A teoretikus hűség rálatál gyakorlati kifejeződésére: saját valóságának tudatosságára.

Vagyis:

Megváltoztatni az élet feltételeit, tudni meghalni, gyakorolni a szabad szerelmet, élni, vágyani a kétségeket, megérteni 1905-öt, Kronsadtot, Katalóniát, 1956 Budapestjét...

Ezenkívül:

Elpusztítani a hatalmat, és nem beleülni. Pusztítani, hogy Más legyen, vagyis önmagad.

Így éld meg saját költészetedet.

A szabadság megtalálja saját szerkezetét a jelenlegi kapcsolatok elvetésében. Szóval ahelyett, hogy »Elnézést, őrmester úr«, mondd inkább: »Fordulj fel, mocsokállat!«, ami

A MEGÉLT DOLGOK ÁLTALÁNOSÍTÁSÁT JELENTI.

A lelkiismeret az egyetlen, amely nem eshet a konstruktivizmus csapdájába. Itt az idő az egyetlen működő utcaköltészetre. A minimalprogram a ROMBOLÁS MŰVÉSZETE: a par excellence politikai cselekvés. Ennek nincsenek szabályai és törvényei. A forradalom mindig naprakész, ha valaki kész a hatalom büvölete ellen harcolni. Az uralkodás vágya a ma törvénye, a felszabadított rabszolga mentalitása, az engedelmesség szédülete, az intézmények misztikája és a rend vallása. A fasizmus gyökeres kiirtásához és Isten megöléséhez az út a KÁOSZON át vezet.

Az életünk a tét, és nem félünk a kockázattól. A Farkasok várnak. Az élet rövid. A saját magunk urai vagyunk, vagy nem vagyunk senki és semmi. Vagyis a munka egy nagy hecc lesz, vagy MINDEN.

Szeretem mindannyiunkat.

Éljen a munkástanácsok hatalma!

Le a jugoszláv öngazgatással!

Egy jugoszláv elvtárs, aki ismeri a láncokat

Világ Veszettjei, egyesüljete!"²³⁴

Bár ez a szöveg jóval „költőibb” és zavarosabb, mint a francia szituacionisták politikai írásai, mégis ugyanarról a törőlről fakad. Elég, ha összehasonlítjuk a párizsi Veszettek vezetőjének, René Rieselnek egy levelével, amelyet a Sorbonne egyetemi tanácsának írt kicsapásának megtárgyalása alkalmából:

²³⁴ Idézi René Viénet: i. m. 154–155.

„A KASTÉLY LÁNGOKBAN ÁLL!

A Párizsi Egyetem Rektori Tanácsának

Fonnyadt múmiák!

Az élet durva ignorálása nem hatalmaz fel benneteket semmire. Nem hiszitek? Azt, hogy ma ott ülhetek, csupán a titeket védő rendőrkordonnak köszönhetitek. Valójában már senkit sem érdekeltek. Si-rassátok el a jó öreg Sorbonne-t!

Röhögöm kell, ha arra gondolok, hogy bizonyos újítani akaró vén fingok védelmezni akarnak engem, feltételezve – egyébként tévesen –, hogy miután a pofájukba köptem, egyszer még elég szalonképes leszek ahhoz, hogy méltó legyek a védelmükre. Bár állhatatosak mazochizmusukban, de ezek az opportunisták még az Egyetemet sem tudják megreparálni. Egy nagy szart, Lefebvre úr!

Egyre többen vannak, akik csak egyetlen dolgot várnak már az oktatási rendszertől: az ösztöndíjat. Ezt ti elvettétek tőlem, szóval nincs vesztenivalóm. Kiboríthatom a bilit.

A mai tárgyalás természetesen csupán nevetséges színjáték. A valódi tárgyalás hétfőn történt, az utcákon, és az állam igazsága fogva is tart azóta vagy harminc lázadót.

Elvitársaim követelése minden bebörtönzött feltételek nélküli engedése (beleértve a diákokat is)!

A szabadság az a bűn, amelyben az összes többi bűn megtalálható. Jaj a feudális igazságnak, amikor a kastély lángokban áll!

René Riesel, Párizs, 1968. május 10.²³⁵

Persze a szituacionisták és a Veszettek nem csupán arra törekedtek, hogy polgárpukkasztó manifesztumokban körvonalazzák céljaikat. Míg szinte az összes politikai erő – beleértve Cohn-Bendit anarchistáit is – azon igyekezett, hogy konszenzusra jusson az államhatalommal, és ebben a lázadást csak nyomásgyakorló eszköznek tartotta, addig a szituacionisták magában a harcban látták a mozgalom lényegét. Míg az „ultraradikális” Cohn-Bendit arra próbálta rávenni a barikádok védőit, hogy inkább táborotűz mellett éljék át az össze-

tartozás ünnepét, addig a szituacionisták röplapjai a könnygáz elleni védekezés lehetőségeit népszerűsítették, igyekeztek összekapcsolni a különböző harcokat, és kiemelték az erőszak fontosságát:

„Elvtársak!

A sztálinisták és a reakciók együttműködése ellenére a múlt pénteki csodálatos lázadások megmutatták, hogy a diákok a harcban kezdik megszerezni azt a tudatosságot, amelynek eddig híján voltak: és ahol az erőszak kezdődik, ott a reformizmus véget ér. A ma reggel összeült egyetemi tanács kénytelen lesz befejezni munkáját: az elnyomásnak ez az ósdi formája tehetetlen az utcai erőszakkal szemben. (...) Az elnyomással szemben a harcnak meg kell őriznie az erőszakos akciók módszerét mint egyetlen erősségét. De mindenkéltől fel kell szítania a tudatosságot a diákok között, akik majd a mozgalmat előreviszik. Hiszen nem csak a zsarukkal kell számolnunk: szemben velünk ott sorakoznak a különféle politikai irányzatok – a trockisták (JCR, FER, VO), a maoisták (UJCML, CPML), a Cohn-Bendit-féle anarchisták – összes hazugságai. (...) Az erőszak már befogta a politikai csoportok főnököcskéinek pofáját; triviális lenne, ha csak a burzsoá egyetemet kívánnánk megváltoztatni, amikor az egész társadalmat kell eltörölni.

Éljen a Cenkguren!

Éljen a Vandalista Közbiztonsági Bizottság!²³⁶

Éljenek a Veszettek!

Éljen a Szituacionista Internacionálé!

Éljen a társadalmi forradalom!

Veszettek, Párizs, 1968. május 6.”

A franciaországi harcok élénk nemzetközi visszhangot keltettek. Persze a média már akkor elkezdte kialakítani a „diáklázadás” happeninges mítoszát, elfeledkezve arról, hogy az elégedetlenség a társadalom minden rétegére kiterjedt, hogy Dél-Franciaországban a

²³⁵ Idézi René Viénet, 126.

²³⁶ A Szituacionista Internacionálé bordeaux-i szervezete.

munkások valóságos fegyveres gerillaháborút indítottak a rendőrség ellen, hogy a hadseregben több lázadó katonát kivégeztek... A szituacionisták saját hírcsatornáin azonban gyorsan működésbe léptek. A következő levelet a londoni Radikális Diákszövetség írta a francia diákoknak és munkásoknak:

„Mi is érezzük a rendőrbunkók ütését és a könnygáz bűzét; nem ismeretlen előttünk úgynevezett vezéreink árulása sem. Ezeknek a tapasztalatoknak az összessége bebizonyította számunkra a szolidaritás szükségességét az elnyomás elleni élő harccal az egész társadalomban csakúgy, mint az egyetemeken... De ti, elvtársak, tovább vittétek ezt a harcot: az egyetem osztálytermészetének megkérdőjelezésétől a munkásokkal együtt folytatott harc felé, amelynek célja a teljes kapitalizmus térdre kényszerítése. Elvtársaitokkal a gyárakban, a kikötőkben, az irodákban elpusztítottátok a kapitalista Európa stabilitásának mítoszát, és így remegtettétek meg a rezsimet és a burzsoáziát. Az európai tőzsdéken reszketnek a kapitalisták, a professzorok és az idős gerontokraták kétségbeesve igyekeznek magyarázatot találni a tömegek akcióira... Elvtársak, ti újjáélesztettétek 1871 és 1917 hagyományait, és új erőt adtatok a nemzetközi szocializmusnak.”

A Columbia Egyetem (USA) sztrájkbizottsága a következő nyilatkozatot tette közzé június elején:

„Több mint két hete tizenkét millió francia munkás és diák lépett általános sztrájkba ugyanazok ellen a viszonyok ellen, amelyek minket itt Amerikában is sújtanak. A szakszervezeti bürokraták – beleértve a „kommunista” CGT vezetését is – azon igyekeznek, hogy visszafogják a mozgalmat, és kompromisszumot érjenek el a munkaadókkal és a gaulle-ista kormánnyal. Ám a munkások elhatározták, hogy fenntartják a sztrájkot addig, amíg minden követelésüket nem teljesítik. Ha győzünk Franciaországban, akkor ez új életet lehel a nemzetközi mozgalomba, amely máris jelentkezik Németországban, Spanyolországban, Olaszországban, Japánban és még itt, az Egyesült Államokban is. Amikor mi itt megkezdjük harcunkat, akkor ezáltal segítjük a győzelem feltételeinek megteremtését Franciaországban és mindenütt a világon. Az ő harcuk a mi harcunk. A francia munkások és diákok ránk várnak, hogy itt, Amerikában reagáljunk arra a hatal-

mas lépésre, amelyet ők már megtettek egy új társadalomért folytatott harcunkban.”²³⁷

Az optimista várakozások azonban túlzónak bizonyultak. A hagyományos szakszervezetek, pártok stb. végül – átmeneti megingás után – mégis képesek voltak kezelni a helyzetet. A szakszervezetek elértek némi soványka eredményt (grenelle-i egyezmények), és a pártok is profitáltak a felfordulásból (nemzetgyűlési választások). A „tárgan értelmezett proletariátus” pedig – kevés kivétellel – a szakszervezetek vezetésével, vörös lobogókkal, az Internacionálét énekelve masírozott vissza a munkahelyekre. A „forradalom avantgárdja”, a különféle radikális csoportok azt vették észre (már amennyiben hajlandóak voltak ezt tudomásul venni), hogy magukra maradtak.

Az elszalasztott forradalom – 1968 után

Ez lett hát a franciaországi események kifutása. A lázadási hullámot leverték – erővel és tárgyalással, rendőrséggel és szakszervezeti aktivistákkal, a jobboldali és a baloldali pártokkal. A gaulle-izmus megerősödve került ki a konfrontációból. Ugyanakkor a világ más részein még tovább folytak a harcok, így az Egyesült Államokban és Olaszországban is, ahol a Szituacionista Internacionálénak csoportjai voltak. A francia szituacionisták elkeseredve keresték a vereség okait, és visszavonultak az elméleti munkába. Ugyanakkor az Internacionálé továbbra is a franciák, mindenekelőtt Debord vezetése alatt állt. A különféle frakciók bomlása már 1969-ben megindult. Távozott Khajati és Vanegeim is, akárcsak a teljes angliai szekció, amely *Situationist Times* néven működött tovább (mind a mai napig). Az amerikai szekcióban is beindultak a tisztogatások. Kizárták Fredy Perlmant, Debord angol fordítóját is; Perlman a következő levéllel fordult az Internacionálé amerikai vezetőihez, akik megerősítést kértek a párizsi központtól:

²³⁷ A dokumentumokat idézi René Viénet: i. m. 118.

„Kedves aparátcsikok!

Legutóbbi leveleitek talán többet értek volna, ha az elsőnek a másolatát és a másodiknak az eredetijét nem külditek el a Szituacionista Internacionálé egy funkcionáriusának, tagfelvételi kérelmek mellékleteként. Érveléseitek logikájának rosszat tett, hogy pusztán a szituacionista doktrínához való ortodoxiátok kifejezésére szolgált. Sokkal őszintébbnek hatott volna »szakításotok Fredy Perlmannel és a *Black and Reddel*«, ha nem egy olyan Egyház papjainak jóindulatát akartátok volna kivívni vele, amely híveitől elembertelenítő vallomásokot követel hűségük bizonyítékaként.

Még rosszabb szájízt ad, hogy éppen akkor törleszkedtek a Szituacionista Internacionáléhoz, amikor az a nagy tisztogatások korszakát éli (Khajati, Chasse, Elwell, Vanegeim stb.). No igen, sokan csatlakoztak a Kommunista Párthoz éppen a sztálini tisztogatások idejében... Persze elnézést, hiszen azon a rózsaszín szemüvegen át nézve, amit mostanság viseltek, én nyilvánvalóan nem tudom, mit beszélek. Én az összes többi bürokratikus szervezetről beszélek, véletlenül sem a Szituacionista Internacionáléről. Hiszen ennek a bürokráciái nem is bürokraták. A tisztogatásai egyáltalán nem is tisztogatások. Az ideológiája nem ideológia: gyakorlata; kinek is? ja, megvan: gyakorlata a proletariátus antibürokratikus gyakorlata. Ez a gyakorlat igazolja a mocskolódásokat, sértéseket, vallomásokat, tisztogatásokat, amelyek szükségesek a Koherencia koherensen tartásához. Ez a Szervezet egyedülálló: ellentétben a sztálinista pártokkal, a Második, Harmadik és Negyedik Internacionáléval, a Szituacionista Internacionálé maga a világ forradalmi mozgalma, ezért egyesek nem is tagfelvételt fordulnak hozzá, hanem »autonóm pozitív létezésért a nemzetközi forradalmi mozgalom keretei között« (leveletek Verlaannek).”²³⁸

A Szituacionista Internacionálé végül a hetvenes évek elején feloszlott. Az utolsó időkben már mindössze két tagja volt, Debord és Sanguinetti. De a szervezetből kiszakadó számtalan irányzat to-

²³⁸ Idézi Luther Blisset: *Guy Debord Is Really Dead*. Sabotage Editions, London, 1995. 40.

vábbra is nagy hatást fejtett ki a radikális mozgalmakra. Inspirálóan hatottak az antietatista kommunistákra, akik folyóirataikban (mindenekelőtt a Jacques Camatte által szerkesztett neobordigista *Invariance*-ban) igyekeztek feldolgozni a munkásmozgalom 1968-as tapasztalatait. Komoly hatásuk volt ugyanakkor a kultúrára is – habár ők maguk a kultúra megsemmisítését tűzték ki célul –, az avantgárd művészetekre, a posztmodern irodalomra és a punkmozgalomra. Így elveszett az az egységesség, amelyet a szituacionisták a legfontosabbnak tartottak. Újra szétvált ideológia és művészet, harc és kultúra: az örökösök vitték, amire szükségük volt, és az örökséget pillanatok alatt széthordták. A néhány maradék ortodox szituacionista veterán, leginkább Debord, elkeseredett és egyre inkább kiüresedő utóvédharcokat folytatott. Debord – akit ellenfelei végül már csak *Guy The Bore*-nak (az unalmas fickó) neveztek – a szituacionista elmélet egyetlen avatott értelmezőjének tekintette magát. 1994-ben öngyilkos lett. Ő és társai nem vették észre, hogy maga a szituacionizmus is látványnyá vált, ingyenc és sznob fogyasztók szellemi eledelévé. Politikai ereje odalett, és odakerült a polcra a többi, talaját vesztett, egykor forradalmi irányzat: a szürrealizmus, a dada, a futurizmus stb. mellé. Hatása azonban mindegyiknél nagyobb és fontosabb volt. Szituacionizmusként megszűnt létezni, de az általa felvetett kérdések és az általa adott megoldási javaslatok ma is igen elgondolkodtatóak. Képi megoldásai, sokkoló, az ellentétek hatására építő megfogalmazásai pedig a mindennapi kultúra részeivé váltak, és ma az irodalom, a film vagy – *horribile dictu!* – a reklámpar („a kapitalizmus költészete”, ahogy maguk a szituacionisták nevezték) produktumaiból köszönnek viszsza. A szituacionizmus – megszűnve, eltorzulva, ha úgy tetszik, mint „a tiszta szellem bomlási folyamata” (Marx) – máig is hat.

Míg az egyetemeken a PCF ifjúsági szervezetei igen hamar elvesztették minden befolyásukat, és az irányítás a „baloldali radikálisok” kezébe került, addig az üzemekben erősebben érződött a párt, és mindenekelőtt a CGT-szakszervezetek hatása. Azonban azokon a helyeken, ahol komolyabb gyárfoglalások történtek (Renault, Sud-Aviation stb.), jól látható, hogy a szakszervezeteknek sokkal kisebb volt a hatása, és a kezdeményezés igen gyakran a szakszervezeten kívüli,

fiatal munkások kezébe ment át. Az akcióbizottságok megszervezték az összeköttetést az egyetemekkel (Diák–Munkás–Paraszt Összekötő Bizottságok – CLEOP), és igen gyakran erőszakosan fordultak szembe mind a rendőrséggel, mind a szakszervezeti funkcionáriusokkal. Ezek az akcióbizottságok lényegüket ösztönösen egyfajta munkástanácsai formában találták meg, és ezt tovább erősítették az egyetemekről érkező agitátorok vagy az oda látogató munkások tapasztalatai:

„A passzív sztrájk túlhaladott. Az üzemet saját erőnkől és saját magunk számára kell működésbe hoznunk, s nem szabad arra várunk, hogy erre mások adjanak nekünk parancsot. Ebből a célból igazgatási tanácsokat kell létrehozni, amelyeknek a tagjait az egész személyzet választja meg.”²³⁹ Ezekben a bizottságokban szintén érezhető volt a radikálisok hatása, elsősorban a trockistáké.²⁴⁰

A francia baloldal stratégiai között így homlokegyenesen különböző felfogásokat találunk: a hagyományos baloldalnak a rendszer konzerválására szolgáló igyekezetétől a trockisták és maoisták „népi államán” keresztül egészen a Veszettek „élvezeti társadalmáig”. Az eredmények a PCF–CGT és a szociáldemokrata pártok hozzáállását igazolták, de ezek az eredmények igen lesújtóak voltak. Nem hogy a rendszer nem változott meg, de a gaulle-izmus megerősödve került ki a küzdelemből, amiért a felelősséget a PCF azonnal a radikálisokra

²³⁹ Az Assurances Générales De France (Állami Biztosítótársaság) akcióbizottságának 1968. május 20-i röplapja. Idézi Daniel és Gabriel Cohn-Bendit: i. m. 106.

²⁴⁰ Nem kísérlem meg itt a különféle trockista csoportok elemzését. Ez még egy gyakorló trockista számára is szinte lehetetlen feladat lenne. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a trockista irányzatok jelennek meg a forradalmi csoportok számára a „második számú közellenségként” (a PCF után), talán éppen a sztálinistákéhoz hasonló szervezeti koncepciójuk és a Szovjetunió „kritikus támogatása” (az „elfajult munkásállam-koncepció”) miatt. „Uram, add meg az Ötödik Internacionálét, mert a Negyedik éppen olyan, mint a Harmadik volt!” – hirdették a Sorbonne falai. (Németországi változata: „Uram, add meg az Ötödik Birodalmat, mert ez a Negyedik éppen olyan, mint a Harmadik volt!”...) Egy akkoriban közzsájon forgó vicc szerint „Egy trockista az militáns, kettő már csoport, három trockista internacionálé, de négy – az már szakítás...”

hárította. Ebben volt ugyan némi igazság – sok embert elriasztottak az égő kocsik és a barikádok²⁴¹ –, de ennél sokkal nagyobb szerepe volt a PCF–CGT visszafogó politikájának. A különféle, tömegesen felbukkanó *ad hoc* szerveződések ugyanis többnyire nem léptek túl az azonnali követeléseken, és az általános politikai tárgyalásokat továbbra is átengedték a hagyományos pártoknak és szakszervezeteknek. A sztrájkhullám és az utcai harcok elcsitultával az üzemi bizottságok és csoportok többnyire maguk is felbomlottak. A kevés kivétel közé tartozott a május elején létrejött Inter-Entreprise Comité (kb. Vállalatközi Bizottság), amely a Censier-cégnél alakult. A bizottságot különböző párizsi és Párizs környéki üzemek munkásai, többnyire fiatal, szervezetlen munkások alkották, valamint a CLEOP néhány egyetemista képviselője a párizsi bölcsészkarról. AZ IEC feladatául elsődlegesen a PCF és a CGT „sztrájkellenes” tevékenységét igyekezett ellensúlyozni, és koordinálni a különféle üzemek sztrájkolóit. A „májusi események” kifulladásá után is tovább működött (bár természetesen sokkal kisebb részvétellel), afféle munkásvitakörre alakult át, ahol a résztvevők igyekeztek levonni a tavaszi harcok tanulságait, és kidolgozni a jövőendő forradalmi helyzetekre érvényes taktikát és stratégiát.

A „68”-as mozgalom mindenképpen megtermékenyítően hatott a baloldali gondolkodásra. A lázadási hullám kifulladásával a hetvenes évek elejétől megindult az események értékelése és a tanulságok levonása. Kikristályosodtak azok az álláspontok, amelyeken át az „új baloldal” egyes csoportjai, pl. a szituacionisták utódai képesek lettek a kapitalizmus új jelenségeinek komplett forradalmi bírálataira. Más csoportok veszítettek jelentőségükből, feloszlottak vagy a perifériára kerültek, mint pl. a maoisták. A csatlódottak közül sokan a terrorizmushoz sodródtak, mások – pl. Cohn-Bendit – zökkenőmentesen illeszkedtek be a korábban oly nagy hangon támadott burzsoáz társadalomba. A baloldali radikalizmus örökségét az új viszonyokhoz iga-

²⁴¹ Jellemző Ernest Mandel, az ismert belga trockista esete. Egy barikádra felmászva könnyes szemmel kiáltott fel: „Ez a forradalom! Gyönyörű!”, de a következő pillanatban megdöbbenve látta, amint a tüntetők felgyújtják a kocsiját...

zító „68-asság” beépült a gondolkodásba: sem az örökség, sem pedig a gondolkodás nem lehetett többé olyan, mint korábban: „Röviden, amit most *posztmodernnek* neveznek, az a 68-as attitűd, gondolkodásmód és képzelet hosszú távú felszívódásának eredménye a modern világban. Igaz, ha valami felszívódik, az eltűnik, de megváltoztatja annak a dolognak a textúráját, amelybe felszívódik. Ez a textúra a modernitás. 68 behatolása otthagya nyomait a modernitáson, amelybe felszívódott.”²⁴²

²⁴² Heller Ágnes: 1968 – prelúdium a posztmodernhez. *Magyar Lettre Internationale*, 1998. 30. sz.

Epilógus. Az utóvédharcoktól a „posztmodern” radikalizmusig

Az 1968 körül tetőző, de tulajdonképpen az 1970-es évek elejére is áthúzódó „új forradalmi fellendülés” nem igazolta a hozzá fűzött chiliasztikus reményeket. A kapitalizmus igen rugalmasnak bizonyult: mint azt már Debord is megjósolta, a társadalom olyan mértékben képes volt magába integrálni és elüzetiesíteni a „lázadás” legkülönbözőbb formáit, hogy egész iparág jött létre az ilyesféle igények kielégítésére. A társadalom „megváltásának” univerzalisztikus igénye – a baloldali radikalizmusok egyik legfontosabb alapelve – egyre inkább marginalizálódott. Nem tagadták többé, nem támadták, ennél sokkal rosszabb történt vele: elavultnak, idejétmúltnak tekintették. A hagyományos baloldali radikális irányzatok megmaradt képviselőinek azzal kellett szembesülniük, hogy míg elődeik valamiféle „szellemi avantgárdnak” tekinthették magukat, addig ők a kialakuló új radikális miliőben afféle merev, megcsontosodott ortodoxoknak tunktek, hovatovább kótyagos konzervatívokként kezelték őket.

A baloldali radikalizmus klasszikus képviselői – az olaszországi neobordigista csoportok (az egykori PCInt bomlástermékei), vagy a tanácskommunisták maradékai (a két Paul Mattick, apa és fia, vagy a veterán Cajo Brendel vezette csoportosulások) – valóban képtelenek voltak az új kihívásokra bármiféle adekvát választ adni: régi téziseiket ismételtették, és „proletárdiktatúrát” követeltek egy olyan világban, ahol már szinte senki sem tekintette magát „proletárnak”, vagy éppen a „munkás-önigazgatást” propagálták olyan területeken, ahol a munkások reggelenként azt remélték, hogy a tükörből egy „alkalma-

zott", „kisvállalkozó” vagy éppen „polgár” arca tekint vissza rájuk. Mindez nem csupán terminológiai probléma volt: olyan strukturális változások következtek be (egy, tulajdonképpen már az 1940-es évek vége óta tartó folyamat során), amelyek valóban irrelevánssá tették az „osztályharc” régi formáinak jó részét.

Mindazonáltal a baloldali radikálisok jól látták, hogy az „osztályok” igenis megmaradtak, és a kapitalizmus fejlődése egyben a „kapitalista katasztrófa” eszkalációját is hozta. Olyan problémák jelentek meg – a környezet robbanásszerűen növekvő pusztítása, a háborúk mindennapossá válása, az emberek fokozódó elidegenedése és atomizálódása, a média onnipotenciája, a fogyasztás apoteózisa –, amelyek immár nem csupán azzal fenyegették az emberiséget, hogy a kapitalista kizsákmányolás fennmarad (vagyis a világforradalom legrosszabb esetben elnapolódik), hanem a közvetlen fizikai kipusztulás rémképét is előrevetítették. Az alaphangot már a hidegháborús korszak „kölcsonös elrettentésén” alapuló politikája megadta: az atomháború fenyegetésével már értelmetlen lett volna – a század első felének hagyományait követve – a munkások általános sztrájkját szembeszegezni. A természeti környezet pusztítására sem tűnt elégséges válasznak a „termelés önigazgatása” vagy éppen „szocializálása”. Míg a baloldali radikalizmus korábban, a marxi hagyományoknak megfelelően többé-kevésbé modernizációs ideológia volt (hiszen a forradalmat a fejlett kapitalizmus talaján látta csupán megvalósíthatónak), addig az 1970-es évekre ez a „fejlődés” erősen megkérdőjeleződött.

Nem igazolódtak a baloldali radikális várakozások a „harmadik világ” tekintetében sem. Az a forradalmi potenciál, amelyet az 1945 utáni „modern” radikálisok a periféria mozgalmaiba beleálmodtak, hamar kifulladt: a megszűnő gyarmatok helyén a centrumnak kiszolgáltatott, szegény és zavaros államalakulatok jöttek létre; a kialakuló tömegmozgalmak viszont túlságosan direkték voltak, követeléseiket – föld, munka, „demokrácia” stb. – a baloldali radikálisok legalábbis reformizmusnak látták, de egyre általánosabbá váltak azok a vélemények, hogy a „harmadik világ” egyszerűen „nem elég érett” a forradalomra, nincsen megfelelő proletariátus, a munkásrétegek

legfeljebb az ágyútöltelék szerepét játszhatják el a hazai burzsoázia és a nemzetközi tőke közötti harcban. Míg az újbaldali hagyományokból táplálkozó csoportok és ideológiák általában állást foglaltak ezekben a kérdésekben, és támogatták az „elnyomottak” érdekeit (olyan karizmatikus politikusokat mitizálva, mint Arafat, Khomeini, Mao, Castro vagy éppen Walêsa), addig a baloldali radikalizmus ortodox örökösei fenntartották az anarchista kommunista Camillo Berneri 1934-ben megfogalmazott jelszavát: „Sem Kelet, sem Nyugat”. A dilemma azonban végül feldolgozhatatlannak bizonyult: ha feltételezzük, hogy nyugaton már nem létezik a (harci szubjektumként felfogott) proletariátus, a periférián pedig még nem jött létre, illetve a periféria alárendelt szerepe miatt ki sem alakulhat, akkor hova vezethet a régi „proletárforradalmi” politika?

Azok a csoportok, amelyek nem voltak képesek feladni univerzalizmusukat, az 1990-es évek elejétől látszólag kedvezőbb helyzetbe kerültek: feloszlottak, de legalábbis túlnyomórészt hitelüket veszítették hagyományos ellenfeleik, az – ekkor már jórészt csupán verbálisan – bolsevik eredetű szervezetek, a kommunista pártok és a hasonló csoportok. Ez a hitelvesztés azonban őket is magával rántotta: a baloldali radikalizmus legkülönbébb aspektusait immár más, partikulárisabb problémákra összpontosító csoportok vitték tovább.

Ezt a megrázkódtatást az anarchizmushoz ideológiailag is jobban kötődő szervezetek vészelték át a leginkább. Az anarchizmus mindig integráns gondolatrendszer volt, és az élet minden területén igyekezett a hierarchikus viszonyokat megingatni. Sokkal alkalmasabb és vonzóbb *életmód-alternatívát* volt képes felkínálni, mint a baloldali radikalizmus kommunista inspirációjú vonulata. Alkalmas volt egyrészt egy jól működő *szubkultúra* ideológiájának és infrastruktúrájának megteremtésére, másrészt pedig sikeresen alkalmazta a „Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan!” jelszavát. Az egykori német anarcho-szindikalista FAUD örökebe lépő (nyugat)német Szabad Munkásunión (Freie Arbeiter/Innen Union – FAU) például sikeresen életet lehelt az egykori anarcho-szindikalista munkásinternacionáléba, sőt, a kelet-európai országok újonnan alakult anarchista csoportcskaival

is sikeresen felvette a kapcsolatot az 1990-es évek elején-közepén.²⁴³ A FAU és a szindikalista internacionálé más csoportjai (így a spanyol CNT, a tízezres létszámával akár „tömegszervezetnek” is tekinthető svéd SAC, az egykori önmaga árnyékaként létező IWW stb.) azonban már sokkal inkább az „életmód-anarchizmus” képviselői, mintsem a hagyományos „forradalmi szindikalizmus” követői.

Az anarchizmus hagyományai időnként mégis képesek voltak – némileg *ad hoc* jelleggel ugyan – valamiféle spontán tömegreakciót kiváltani. Ilyen volt például az angol „fejadó” (*poll tax*) bevezetése elleni tiltakozási hullám 1990–1991 folyamán. Ennek kapcsán két szervezet neve is reflektorfénybe került, amelyek jól illusztrálják a „forradalmi anarchizmus” új formáit: az egyik a helyi cselekvésre alapozó, spontán akciókat szorgalmazó Osztályháború Föderáció (Class War Federation – CWF), a másik a centralizáltabb szervezeti formát létrehozó, hagyományosabb Anarchista Kommunista Föderáció (Anarchist Communist Federation – ACF).

A *Class War* kezdetben csupán egy volt a számtalan kis helyi anarchista lapocskák közül. Első száma 1983-ban jelent meg Swansea-ben; szerkesztői korábban *The Alarm* (Riadó) címen adtak ki egy, jórészt a helyi önkormányzat visszaéléseit firtató lapot. A CW első számai a helyi anarcho-punk millióknak szóltak, bár az újság már ekkor viselte büszke alcímét: *Britannia legféltelenebb fanzinja*. A CW szerkesztői azonban nem vallották az anarcho-punk mozgalom pacifizmusát: az erőszakot az osztályharc elengedhetetlen eszközének tekintették. Az 1984–1985-ös nagy bányászsztrájk idején az újság országszerte ismertté vált a bányászok melletti harcos kiállása miatt. A lap körül kialakuló csoport ekkor már több száz aktivistát számlált, akik rendszeresen részt vettek az anarchista akciókban: az „Üsd a gazdagokat!”-menetekben (amelyeket valamilyen elit rendezvény, pl. az ep-somi derbi vagy a henley-i regatta megzavarására szerveztek), vagy az „Utca visszafoglalása” akciókon, a szimbolikus politizálás e gesz-

²⁴³ A FAU által szervezett éves kelet-nyugati anarchista konferenciákat többnyire nyugati pénzen, de kelet-európai országokban rendezték: Ukrajnában, Prágában, sőt, 1995-ben Füzesgyarmaton.

tionista gyökerű rendezvényein. A lap körül csoportosuló aktivisták eldöntötték, hogy országos szövetséget szerveznek. Indokaik jól illusztrálják a radikális baloldal egy lehetséges útját:

„A bányászsztrájk végével egyszer s mindenkorra kiborult a brit baloldal bilije. Tragikusan képtelennek bizonyultak arra, hogy alkalmazkodjanak a változó politikai klímához és a háború óta eltelt időszak legerősebb tory kormányzatának kihívásaihoz. A Munkáspárt jobbra tolódott, a Kommunista Párt és a Forradalmi Munkáspárt jelentéktelenné fakult. Az osztálykonfliktus hagyományos terei szinte teljesen eltűntek (pl. a munkahelyek). A harc új színtere az utca lett, saját városaink közösségei, mint például a tradicionális munkáskerületek yuppizálódása elleni küzdelemben. És itt került a *Class War* az arcvonal élére...”²⁴⁴

1990-ben a Trafalgar-téren a *poll tax* ellen tüntetők összecsaptak a rendőrséggel: olyan utcai harcok bontakoztak ki, amilyenekre a 20. századi Angliában még nem volt példa. Míg a baloldali szervezetek azonnal elhatárolódtak az utcákon „randalírozó csőcseléktől”, addig a CW szóvivője egy tévéinterjúban egyenesen a „munkásosztály hőseinek” titulálta a tüntetők több ezres „kemény magját”. A CW ügyében interpellációk hangzottak el a parlamentben, és a média nemzetközi figyelmének köszönhetően maga a Föderáció is nemzetközivé lett: 1991-ben CW-csoportok alakultak Los Angelesben (és alaposan kivették a részüket az ottani lázadásokból), valamint több nyugat-európai országban is. Bár a Föderáció 1991-es manchesteri kongresszusán szorosabbra húzták a szervezeti kötelekeket, a spontaneista jelleg megmaradt. Ennek tudható be, hogy a kilencvenes évek második felére, a nagy tiltakozási hullám elcsitulásával a CW lassan szét-esett, majd 1998-ban feloszlott. Az ezredforduló nagy antiglobalizációs megmozdulásaiban sem tűnt fel újra a CW halálfejes zászlaja, de a Blair-kormány iraki politikája elleni nagygyűléseken ismét ott volt transzparensük. Meglehet, a CW további története még tartogat meglepetéseket.

²⁴⁴ *This is Class War. An Introduction to the Class War Federation*. AK Distribution, Stirling, 1991. 5.

Az ACF szintén a *poll tax*-lázas idején erősödött meg. Sokkal hagyományosabb szervezetről van szó, amely az 1980-as években vált ki az angol anarchista föderációból. Rövid programja – amelyet havilapja, az *Organise! For Class Struggle Anarchism* (Szervezzedj! Az osztályharcos anarchizmusért) minden száma leközöl – jól illusztrálja a klasszikus baloldali radikális elképzelések és az új ideológiai prioritások egy másik lehetséges szintézisét:

„Célok és alapelvek

1. Az Anarchista-Kommunista Föderáció a forradalmi osztályharcos anarchisták szervezete. Minden uralom megszüntetéséért harcolunk, célunk a világméretű osztály nélküli társadalom: az anarchista kommunizmus.

2. A kapitalizmus alapja a munkásosztály kizsákmányolása az uralkodó osztály által. De az egyenlőtlenség és a kizsákmányolás a munkásosztályon belül is megjelenik: a faji, nemi, szexuális, egészség- és képességbeli különbségek, vagy akár az életkor különbözősége miatt. Ez esetekben a munkásosztály egy része nyomja el a másikat, ami – mint az osztályegység hiánya – kizárólag az uralkodó osztálynak kedvez.

Az elnyomott rétegek erejét autonóm akcióik adják, amelyekkel a fennálló gazdasági és társadalmi hatalmi elrendeződéseket támadják. Célunk eléréséhez le kell mondanunk arról, hogy egymás felett akár egyéni, akár politikai síkon hatalmat gyakoroljunk.

3. Úgy gondoljuk, hogy a rasszizmus vagy a szexizmus elleni harc semmivel sem kevésbé fontos, mint az osztályharc egyéb vonatkozásai. Nem érhetjük el az anarchista kommunizmust, amíg ezek létező dolgok. A színes bőrűeknek vagy a nőknek időnként szükségük van független szervezetekre, hogy harcuk – amelyet egyszerre kell folytatniuk az osztálytársadalmi és a munkásosztályon belüli elnyomás ellen – valóban hatásos lehessen. De mindenképpen munkásosztálybeli nőkként vagy színes bőrűekként kell harcolniuk, hiszen az osztályközi szervezetek célja éppen az osztálykülönbségek elpalástolása. A teljes felszabadítást ezekben az esetekben is csak a kapitalizmus rendszerének megdöntése hozhatja el.

4. Szemben állunk a nemzeti felszabadító mozgalmak ideológiájával, amelyek azt hirdetik, hogy bizonyos nemzetekhez tartozó kizsákmányolóknak és kizsákmányoltaknak közös érdekeik vannak az »idegen befolyással« szemben. Természetesen támogatjuk a munkásosztály harcát a rasszizmus, a népiirtás, a politikai és gazdasági kolonializmus ellen. Elutasítjuk azonban bármiféle új uralkodó osztály létrehozásának gondolatát. Elvetjük a nacionalizmus minden formáját, mint olyan ideológiát, amelynek célja nem más, mint a világ munkásosztályának megosztása. A munkásosztálynak nincs hazája, a nemzeti határokat el kell söpörni. ...

5. A kapitalizmus nemcsak az emberek óriási többségének kizsákmányolásával, hanem háborúival és környezetszennyezésével is sújtja a világot.

6. A kapitalizmust csakis az osztályok közötti konfliktusokból kisarjadó forradalom útján lehet elpusztítani. ... Mivel az uralkodó osztály a fegyverek erejével is ragaszkodik hatalmához, a forradalom éppen annyira az erőszak ideje is lesz, mint a felszabadulásé.

7. A szakszervezetek alaptermészetüknél fogva teljességgel alkalmatlanok arra, hogy a társadalom forradalmi átalakulását szolgálják. Mint a kapitalizmus működésének elfogadott részei, nem alkalmasak annak eltörlésére. A szakszervezetek megosztják a munkásokat (alkalmazottakra és munkanélküliekre, szakmák, képzettség stb. szerint). Még a szindikalista szervezetek is magukon viselik a szakszervezetiség általános jegyeit. ... Az uralkodó osztály engesztelhetetlen ellenségünk, és miközben azért harcolunk, hogy reformokat csikarjunk ki tőle, észre kell vennünk, hogy holnap ezeket a reformokat újra visszavonhatja. Célunk ezért magának a bérabszolgaságnak a megszüntetése. A szakszervezeti munka ezt soha nem érheti el. Ennek ellenére nem célunk, hogy a dolgozókat lebeszéljük a szakszervezetekről, ameddig nem kapcsolódnak erősebben a forradalmi eseményekhez. A szakszervezetek közös kiindulási pontot jelenthetnek számos munkás számára. Az egyszerű tagság kezdeményezései erősíthetnek minket az anarchista kommunizmusért vívott csatában. A legfontosabb, hogy kollektív módon szervezzük meg erőnket, arra

készítette a kizsákmányoltakat, hogy saját maguk gyakoroljanak irányítást harcuk felett.

8. A valódi felszabadulás csakis a kizsákmányolt osztály széles körű forradalmi aktivitásának eredményeként valósulhat meg. Az anarchista kommunista társadalom nemcsak az egyenlők közötti együttműködést jelenti, hanem az aktív részvételt is ennek a társadalomnak a kialakításában a forradalom alatt és után. A felforgatás és a harc időszakában a kizsákmányoltaknak meg kell teremteniük saját forradalmi szervezeteiket, amelyek az összes résztvevő ellenőrzése alatt állnak. Ezek az autonóm szervezetek kívül kell hogy álljanak a burzsoá politika keretein, és alkalmasak lesznek arra, hogy a résztvevők fontos tapasztalatokat szerezhessenek a forradalmi aktivitásról.

9. Anarchistaként az élet minden területén próbálkozunk a forradalmi viszonyulások fejlesztésével. Úgy gondoljuk, hogy egy erős anarchista szervezet segíthet minket céljaink elérésében. Ellentétben az úgynevezett »szocialistákkal« és »kommunistákkal«, mi nem kívánunk hatalmi pozíciókat érvényesíteni szervezetünkben.

Tudjuk, hogy a forradalom csakis a kizsákmányolt osztály műve lehet. De a forradalom előkészítésében nagy szükség van az anarchista kommunista utat járó szervezetek munkájára.

Föderatív alapokon szerveződő anarchista kommunistákként veszünk részt a harcban.

Elutasítjuk a szektasságot, és egy egyesült forradalmi anarchista mozgalomért dolgozunk.

Mások egészen más irányba indultak el. Hiszen „irány” immár volt elég. A hagyományos politikai formák, sőt, a hagyományos baloldali radikalizmus, a „militancia” eszközeinek elvetése jellemezte azt a „posztmodern kommunizmust”, amely az 1970-es évek elején jelentkezett. Első és legjellemzőbb képviselője az egykori bordigista Jacques Camatte lett, aki az *Invariance* (Állandóság) szerkesztőjeként már addig is komoly munkát végzett az ideológia terén. Míg azonban korábban – mint a folyóirat címe is jelzi – a forradalmi program állandóságát, a marxi értékelések változtathatatlanságát vallotta (akár csak maga Bordiga), 1973-ban alaposan megváltoztatta nézeteit. Akkor írott, *A domesztikáció ellen* című írása a későbbi „posztmoderne”

alapdokumentuma lett. Ez az írás egyaránt tekinthető a hagyományos baloldali radikalizmustól való búcsúnak és az új perspektívákat kijelölő kísérletnek is.

Itt végződik hát a baloldali radikalizmus történetébe tett kirándulásunk: számos kitérő és keresztút után tulajdonképpen visszajutottunk a kiindulóponttra. A 21. század kezdetén lényegében semmi sem oldódott meg azon problémákból, amelyek meghaladására a baloldali radikalizmus a 20. század elején létrejött. Kudarctörténet lenne hát a baloldali radikalizmus? Utópia, mint sokan gondolták róla, vagy éppen lumpenproletárok hőzöngése, kispolgári értelmiségiek ultraradikális frázispufogatása? Mindebben van némi igazság: ez is, az is felbukkant a hosszú út során. Mégis: számos olyan szempont fogalmazódott meg ezekben a körökben, amelyek ma is – amikor a baloldali radikalizmus tulajdonképpen oly mértékben felszívódott a legkülönbébb mozgalmak kavalkádjában, hogy szinte megszűntnek tekinthető – állandóan és világszerte napirenden vannak.

A baloldali kommunizmus pusztán ideológia maradt, olyan irányzat, amely többnyire képtelen volt gyakorlati válaszokat adni a történelem által felvetett problémákra. Történelmi hatása azonban több annál, hogy pusztán egyfajta eszmetörténeti kuriózumot vagy a „kommunizmus marxista lelkiismeretét” lássuk benne. Nem „gyermekbetegség” volt, hanem korának, egy lázas, olykor-olykor forradalmi érának a szülötte; amit nyújtott, az nem a kapitalizmus vagy éppen a bolsevizmus „alternatívája” volt, hanem önálló világszemlélet. Nélküle lehetetlen megértenünk azt a mozgalmat, amely – akár hogyan is értékeljük – mindenképpen a 20. század egyik fontos történelmi jelensége marad, és nem kizárható, hogy még századunkban is szolgál meglepetésekkel.

A baloldali radikalizmust temetni mindenképpen korai lenne; elég ha az antiglobalizációs mozgalomra vagy éppen a háborúellenes kampányokra gondolunk. De ez már egy másik történet, vagy talán csupán egy következő fejezet, amely napjainkban is íródik.

Függelék

Herman Gorter: Nyílt levél Lenin elvtárshoz (1920) (Részletek)

Kedves Lenin Elvtárs!

Eloolvastam a kommunista mozgalmon belüli radikalizmusról írt brosúráját. Nagy élvezetemet leltem benne, mint egyébként összes eddigi írásában. Ezért igen hálás vagyok Önnek, és ezzel kétségtelenül számos más elvtárs ugyanígy van. Mennyi tünete, mennyi kórokozója kényszerült menekülésre annak a gyermekbetegségnek, melynek kétséget kizáróan magam is áldozatul estem, és hány fog még nyomorultul elpusztulni az Ön soraitól! Az ön észrevételei arról, hogy hány elmét zavart meg a forradalom, szintén helytállóak. Ernek tudatában vagyok. A forradalom nagyon hirtelen érkezett, és bizonyos értelemben egyáltalán nem úgy, ahogy elképzeltük. Az Ön szavai újabb, jelentős ösztönzést jelentenek számomra, hogy a taktika minden formájáról való véleményemet, még a forradalomban is, a valóságos helyzetre, az éppen aktuális osztálypozíciókra alapozzam, ahogy azok gazdaságilag és politikailag kifejeződnek.

Brosúrájának elolvasása után úgy véltem, hogy Önnek teljesen igaza van.

De miután sokat töprengtem azon, hogy feladjam-e „balos” álláspontomat és a cikkírást a KAPD és az angliai ellenzék számára, meg kellett változtatnom ezt a véleményemet.

Ez ellentmondásosnak tűnhet, ám annak köszönhető, hogy az Ön írása éppen kiindulópontjában hibás. Véleményem szerint az Ön ítélete, mind az oroszországi és a nyugat-európai forradalom közti analógia tekintetében, mind a nyugat-európai forradalom feltételeit – vagyis lényegében az osztályviszonyokat – tekintve téves. Ez vezeti Önt arra, hogy hibásnak minősítse azt az álláspontot, amelyet a Baloldal, az ellenzék elfoglal.

Az Ön írása tehát helyesnek TŰNHET, amennyiben a kiindulópontját is annak tételezzük fel. Ha azonban (ahogy látszik) ez a kiindulópont téves, akkor az egész broszúra alapvetően rossz. Mivel a lényeg hibás, így a részletek is azok, amelyekből az Ön Baloldal elleni támadásai felépülnek, különösen Németország és Anglia esetében. Ezért úgy gondoltam, hogy habár nem mindenben értek egyet a Baloldallal – ezt annak vezetői is jól tudják –, a legjobb válasz az Ön broszúrájára, ha a Baloldalt védelmembe veszem. Ez nemcsak azt teszi lehetővé számomra, hogy bemutassam a Baloldal eredetét (az okot, amely kitermelte), és rámutassak értékeire és fontosságára a jelen helyzetben, és különösen itt, Nyugat-Európában, hanem arra is, amely éppen ennyire lényeges, hogy szembeszálljak a nyugat-európai forradalom helytelen oroszországi értékelésével.

Mindkét szempont egyaránt fontos, mivel a nyugat-európai forradalom taktikája ezeken múlik, éppen úgy, mint az oroszországié.

Mindezt szerettem volna a moszkvai konferencián kifejtetni, amelyen azonban sajnos végül nem állt módomban részt venni.

KÉT CÁFOLAT

Mindenekelőtt két olyan érvet kell megcáfolnom, amelyek alkalmasak arra, hogy félrevezessék az olvasók és az elvtársak ítéletét. Ön dühösen gúnyolódik a németországi harcra azokon a gyerekesen ostoba vitáin, hogy „a vezetők vagy a tömegek diktatúrája” jöjjön-e létre, „felülről, vagy alulról” vezetve stb.... Egyetértünk Önnel, ezek egyáltalán nem lehetnének kérdések. De semmiképpen sem értünk egyet az Ön gúnyolódásával. Hiszen

éppen az a probléma, hogy Nyugat-Európában ezek még igenis kérdések. Itt még számos országban élnek és virulnak a II. Internacionálé-féle vezetők; mi még keressük a megfelelő vezetést, azt, amely nem akar a tömegek felett uralkodni, és nem árulja el őket; és amíg nem találunk rá, addig igenis alulról akarjuk irányítani az összes dolgunkat, maguknak a tömegeknek a diktatúráján keresztül. Ha felfogadok egy hegyivezetőt, aki a szakadékba vezet engem, akkor jobban járok, ha megpróbálok nélküle boldogulni. Majd abbahagyjuk a keresést, ha megtaláltuk a megfelelő vezetést. A tömeg és a vezetés egy test kell hogy legyen. Ezt, és nem más ért a fenti kifejezéseken a németországi és angliai Baloldal és mi magunk is.

És ugyanez vonatkozik az Ön második észrevételére is, hogy a vezér egy oszthatatlan egészt kell hogy alkosson az osztállyal és a tömeggel. Lényegében egyetértünk Önnel. De a kérdés éppen ezeknek a vezéreknek a megtalálása és kinevelése. És ez csak a tömegek feladata lehet, a politikai pártoké és a szakszervezeteké, és ez kemény belső harcokat is jelent. Ugyanez áll a vasfegyelemre és az erős centralizációra. Természetesen ezekre szükségünk van, de csak akkor, ha már megvannak hozzá a megfelelő vezetők. Ennek a fontos harcnak, amely most leginkább Németországban és Angliában folyik – abban a két országban, ahol a kommunizmus legközelebb áll a megvalósuláshoz –, igen káros lehet az Ön gúnyolódása. Az Ön gúnyos hozzáállása a III. Internacionálé opportunistáit erősíti. Ön szabályosan biztatja őket.

Ez egyike azoknak a módszereknek, amelyek értelmében a Spartacus-szövetség, a BSP (British Socialist Party – Angol Szocialista Párt – K. P.) és más kommunista pártok bizonyos elemei ráerőltetik azt a véleményüket a munkásokra, hogy a tömegek és a vezetés viszonyát érintő kérdések abszurdak, „ostobák és gyerekesek”. Ezzel a frázissal kikerülik, hogy őket, a vezéreket kritika érje. És éppen ez a céljuk. A vasfegyelem és centralizáció zászlaját lobogtatva próbálják meg szétzúzni az ellenzéket. És ezt az opportunizmust éppen Ön szítja.

Nincs erre szükség, elvtárs. Mi egyelőre még csak a dolgok kezdetén tartunk itt, Nyugat-Európában. És inkább a harcosokat kellene bátorítani, mint a főnököket.

Ezeket itt csak mellékesen érintettem. Ebben az írásban még hosszabban szándékozom kifejtetni véleményemet az említett kérdések-

ról. Mélyebb oka van, hogy nem értek egyet az Ön brosrájával. Ez a következő:

A KÜLÖNBSÉG OROSZORSZÁG ÉS NYUGAT-EURÓPA KÖZÖTT

Az Ön könyveivel, brosráival és cikkeivel mindannyian lelkesen egyetértettünk, de volt egy pont, ahol az összes nyugat-európai marxista, pontosabb értelmezést keresve, gyanakodva kapta fel a fejét; és mivel ezt az értelmezést nem találtuk meg, így komoly fenntartásokkal tudtuk csak elfogadni az Ön álláspontját. Nevezetesen arról az állításról van szó, amelyet Ön a munkásság és a szegényparasztság viszonyáról kifejt. Ez gyakran, igen gyakran visszatér. És Ön minden alkalommal úgy emlegeti ezt a két réteget, mint amelyek forradalmi szektorok – mindenütt a világon. És, ahogy én olvastam, sehol sincs egy nyílt, világos utalás arra az alapvető különbségre, amely ebben a kérdésben Oroszország (és néhány más kelet-európai állam) és Nyugat-Európa (mondjuk Németország, Franciaország, Anglia, Belgium, Hollandia, Svájc és a skandináv országok, és talán még Olaszország) között fennáll. És íme az a pont, amelyen véleményem szerint az Ön és a nyugati úgynevezett Baloldal közötti alapvető véleménykülönbség leginkább alapul, a szakszervezetekkel és a parlamentarizmussal kapcsolatban követendő taktikáról.

Természetesen Ön ezzel a különbséggel éppen úgy tisztában van, akárcsak én magam. Csupán, amennyire ez írásaiból megítélhető, elfelejtette levonni belőle a nyugat-európai taktikára vonatkozó tanulságokat. Ezeket a tanulságokat Ön egyszerűen figyelmen kívül hagyta, és ebből következik, hogy a nyugat-európai taktikát illető ítélete téves.

Mindez igen veszélyes, mivel az összes nyugat-európai kommunista párt, még a marxisták is, gondolkodás nélkül szajkózzák az Ön elképzeléseit. Ha csak a kommunista sajtóra, az újságokra, brosrákra, na meg a tömeggyűlések szónoklataira figyelünk, akkor lassan már úgy tűnik, mintha Nyugat-Európa egy óriási parasztlázadás küszöbén állna! Sehol sem utalnak az oroszországi helyzet másságára, és így tévesen ítélik meg a kérdést; még maguk a proletárok is. Mivel

Önt Oroszországban egy erős szegényparaszti osztály segítette a győzelemben, ezért úgy állítja be a dolgot, mintha egy ilyen erőre mi is számíthatnánk itt, Nyugat-Európában. Ön megpróbálja elhitetni velünk, hogy ez az út vezet a győzelmünkhöz. Ennek érdekében ahhoz a taktikához folyamodik, hogy egyszerűen elhallgatja a fennálló különbségeket.

A SZEGÉNYPARASZTSÁG MINT DÖNTŐ TÉNYEZŐ

Az Ön beállítása téves. Óriási a különbség Oroszország és Nyugat-Európa között. Általánosságban úgy fogalmazhatunk, hogy a szegényparasztság forradalmi potenciálja úgy csökken, ahogy keletről nyugat felé haladunk. Ázsia néhány területén, Kínában és Indiában egy forradalom esetén ez az osztály lenne az abszolút főszereplő; Oroszországban szerepe igen fontos, és valóban egyike a fő tényezőnek; Lengyelországban és néhány más dél-kelet- és közép-európai országban még bír bizonyos fontossággal a forradalom szempontjából, de ha nyugatabbra tekintünk, akkor azt látjuk, hogy viszonyulása a forradalomhoz egyre ellenségesebb.

Oroszországban egy hét-nyolcmillió ipari proletariátus él. Ugyanakkor a szegényparasztság számát mintegy 25 millióra becsülik. (Elnézését kérem az esetleges számbeli tévedésekért; emlékezetből vagyok kénytelen idézni, mivel gyorsan el kell készülnöm ezzel a levéllel.) Amikor Kerenszkij elmulasztotta, hogy ezt a parasztságot földhöz juttassa, Ön tudatában volt annak, hogy a szegényparasztság, amint erre ráébred, végre támogatni fogja a bolsevikokat. A nyugat-európai helyzet nem ilyen, és nem is válik ilyenné; az általam felsorolt országokban nem léteznek ezek a feltételek.

A szegényparasztság itt egészen más körülmények között él, mint Oroszországban. Bár ezek a körülmények gyakran borzalmasak, annyira mégsem megdöbbentőek, mint az ottaniak voltak. Farmereként, tulajdonosokként a szegényparasztok is birtokolnak egy-egy darabka földet. A kiváló szállítási feltételek gyakran elérhetővé teszik számukra a piacot. A legrosszabb esetben is képesek saját élelmiszer-szükségeik nagy részének kielégítésére. Az elmúlt évtizedben még

bizonyos fejlődést is érzékelhettek: a háború alatt, és most, utána is, jó árat kaptak terményeikért. Nélkülözhetetlenné váltak, hiszen az élelmiszerimport lehetőségei igen korlátozottak. Ez ismét biztosította a magas felvásárlási árakat. A kapitalizmus támogatja őket, fenntartja állapotukat, ameddig önmagát is képes fenntartani. Az Ön országában a szegényparasztság helyzete sokkal rosszabb volt. Ott ezért a szegényparasztság forradalmi politikai programmal rendelkezett, és forradalmi, politikai pártba szerveződött: a szociálforradalmárok pártjába. Itt ennek nyoma sincs. Arról nem is beszélve, hogy Oroszországban hatalmas felosztható területek voltak: nagybirtokok, szántók, állami földek, az egyház birtokai. De mit ajánlhatnak fel a nyugat-európai kommunisták a szegényparasztságnak a csatlakozásért cserébe?

(Herman Gorter: *An Open Letter to Comrade Lenin* – 1920. Wildcat, London, 1989.)

A baloldali kommunisták kiáltványa Európa proletárjaihoz (1945. június)

Idestova öt éve már, hogy Európában imperialista háború dühöng, nyomort, mészárlásokat és pusztulást hozva magával.

Az orosz, francia és olasz frontokon munkások és parasztok tízmilliói öldöklük egymást az anyagi és vérgőzös kapitalizmus sajátos érdekeiért, amely kapitalizmus csak két törvényt ismer el: profit és felhalmozás.

A háború öt éve alatt, és különösen ebben az utolsó évében – az összes nép felszabadításának évében, ahogy nektek mondták – számos hamis program és illúzió foszlott semmivé, lerántván a maszkot, amely mögé a kapitalizmus gyűlöletes arca rejtőzött.

Minden országban mozgósítottak benneteket, különféle ideológiák nevében, amelyeknek azonban mind azonos célja és eredménye

volt: a vágóhídra hajtani benneteket, egymás ellen, nyomorgót a nyomorgó ellen, munkást a munkás ellen küldeni.

A fasizmus, a nemzetiszocializmus „életteret” követel kizsákmányolt tömegeinek, ám csupán azért, hogy leplezhessék vad vágyukat azon mély válságtól való megszabadulásra, amely létalapjukat ássa alá.

Az angol-amerikai-orosz tömb – úgy látszott – meg akart benneteket szabadítani a fasizmus rémétől, hogy visszaadja szabadságokat, jogaitokat. Ám mindez csak csalétekként szolgált, hogy részt vegyetek a háborúban, amelynek célja a fasizmus, a nagy imperialista versenytárs elpusztítása volt, amely – miután annak viszonyai létrehozták – addigra létezési és uralmi formaként alkalmatlanná vált a kapitalizmus számára. Az Atlanti Szerződés, az Új Európa terve csupán a maszk, amely mögé a konfliktus valódi lényegét rejtik: a banditák háborúját annak összes rettenetes pusztításával és vérontásával, amelynek valamennyi borzasztó következménye a munkásosztályt sújtja.

Munkások!

Azt mondják nektek, azt próbálják elhitetni veletek, hogy ez a háború más, mint a többi. Hazudnak nektek! Ameddig vannak kizsákmányolók és kizsákmányoltak, a kapitalizmus háború, és a háború kapitalizmus.

Az 1917-es forradalom a proletariátus forradalma volt. Fényesen megmutatta a proletariátus politikai képességét, hogy magát uralkodó osztállyá alakítva előrelépjen a kommunista társadalom megszervezése felé. Ez volt a dolgozó tömegek válasza az 1914-1918-as háborúra.

De az orosz állam vezetői az azóta eltelt évek során elvetették ennek a forradalomnak az alapelveit, kommunista pártjaitokat nacionalista pártokká sorvasztották, feloszlatták a Kommunista Internacionálét és segítették a nemzetközi kapitalizmust, hogy benneteket a vágóhídra hurcoljon.

Ha Oroszországban hűek maradtak volna a forradalom és az internacionalizmus programjához, ha folyamatosan sürgették volna a proletár tömegeket, hogy erejüket egyesítve szálljanak szembe a kapitalizmussal, ha nem kértek volna részt a Népszövetségnek nevezett álarcosbálban, akkor az imperializmus nem lett volna képes kirobantani a háborút.

Azáltal, hogy részt vett az imperialista háborúban egy csomó kapitalista hatalommal együtt, az orosz állam elárulta a munkásokat és a nemzetközi proletariátust.

Németország munkásai!

Burzsoáitok számítottak rátok, hogy kitartásokkal és termelőerőtökkel domináns helyet vívtok ki imperializmusuk számára Európa iparában és mezőgazdaságában. Miután Németországot laktanyává változtatták, és benneteket arra kényszerítettek, hogy négy éven keresztül nyaktörő iramban építsétek a háború motorját, szétdobtak benneteket Európa összes országába, hogy elvigyétek oda a – minden imperialista konfliktusra jellemző – rombolást és pusztulást.

Imperializmusotok terve megbukott a nemzetközi kapitalizmus fejlődésének törvényein, amely 1900 óta kivet magából mindenfajta nacionalista imperializmust.

Az a válság, amely ma megrázza a világot és benne Európát, a kapitalista társadalom megoldhatatlan, halálos válsága.

Csakis a proletariátus az, amely kommunista forradalmával megszüntetheti a dolgozó tömegek és a munkások nyomorának okait.

Munkások és katonák!

Burzsoáziátok végzetét ma az imperialista verseny keretei határozzák meg. De a nemzetközi kapitalizmus nem létezhet háború nélkül, hiszen ez az utolsó esélye a túlélésre.

Forradalmi hagyományaitok szilárdan gyökereznek a múlt osztályharcaiban. 1918-ban, olyan proletárvezetőkkel, mint Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg, és 1923-ban (a Kommunista Interna-

cionáléban terjedő opportunizmus ellenére) belevestétek forradalmi akaratotokat és erőitöket a történelembe.

Hitler nemzetiszocializmusa és a III. Internacionálé opportunizmusa elhitették veletek, hogy harcok összefügg a versailles-i szerződés elleni harccal. Ám ez a hamis harc csupán hozzáláncolt benneteket kapitalizmusotok programjához, amelyet a bosszú szelleme és a következő háborúra való felkészülés határozott meg.

Munkásokként érdekeitek csakis Európa és az egész világ kizsákmányoltjaihoz fűznek benneteket.

Kulcspozícióban vagytok a mészárlás befejezésének szempontjából. Az olaszországi proletariátus példáját követve nektek is fel kell vennetek a harcot a haditermelés ellen, el kell utasítanotok a munkástevéreitek elleni harcot. Lázadásotok az osztályharc csatakiáltása kell hogy legyen. Sztrájkokra és felkelésekre van szükség. Akárcsak 1918-ban, ma is azon múlik a proletárforradalom, hogy mennyire vagytok képesek elszakítani a benneteket a német imperializmushoz kötő láncokat.

Német munkás!

A pusztítás motorjait építették veled. Minden csavar egy-egy frontra küldött német munkást jelentett.

Bármi is a nemzetiséged, egy vagy a kizsákmányoltak közül.

Egyetlen ellenséged a német és a nemzetközi kapitalizmus; elvtársaid a német munkások és az egész világ munkásai.

Magaddal hordod országod és az egész világ osztályharcos hagyományait és tapasztalatait. Nem vagy „idegen”!

Szükségeid, érdekeid azonosak német elvtársaidéval. A gyárbeli, termelésbeli osztályharcban részt vállalva hatásosan léphetsz fel az imperialista háború ellen.

Francia munkások!

Az 1936-os sztrájkok idején az összes párt igyekezett rávenni benneteket arra, hogy elfordulva valódi osztályérdekeitektől, a háborúra

való felkészülést támogassátok. „A fellendülés kora”, amelyet a Népfrent demagógjai festettek elétek, valójában a francia kapitalizmus mély válsága volt.

Azok a röpké eredmények, amelyeket életszínvonalatok javításában elértetek, nem a gazdaság fellendülésének, hanem a hadiipar beindulásának eredményei voltak.

Franciaország elfoglalását az összes érte felelős erő – a baloldaltól a jobboldalig – arra használta fel, hogy belétek verje a bosszúvágyat és a gyűlöletet a német és olasz munkások ellen, akik éppen annyira nem voltak felelősek ezért a háborúért, mint ti, és hozzátok hasonlóan szenvedték meg a kapitalista államok mészárlásait.

A Petain-Laval-kormány egy Nemzeti Forradalomról papolt nektek. Ez a legközönségesebb hazugság; a legreakciósabb módszer arra, hogy zúgolódás nélkül viseljétek a katonai vereség súlyát – a kapitalizmus nagyobb dicsőségére.

Az Algíri Bizottság azzal kecsegtet benneteket, hogy lehetséges a visszatérés a háború előtti virágzáshoz és fellendüléshez. Akármi is álljon a leendő kormány zászlaján, Franciaország és a többi európai ország proletariátusa fog súlyos jóvátételt fizetni az angol-amerikai-orosz tömbnek a két hadsereg által okozott pusztításokért.

Francia munkások!

Túl sokan hitték el közületek, hogy az angol, amerikai vagy orosz hadsereg a jólétet hivatott elhozni számotokra.

Azok az áskálódások és ellentétek, amelyek máris felütötték a fejüket a rablók „szentháromságán” belül a meghódított területek felosztásának kérdésében, előrevetítik, hogy milyen kemény körülmények közé kényszerítik a jövőben a proletariátust, amennyiben az nem lép az osztályharc útjára.

Túl sokan váltak közületek a kapitalizmus segédeivé azáltal, hogy részt vettek a partizánháborúban, a nacionalizmus legextrémebb változatában.

A ti ellenségeitek nem a német, az angol vagy az amerikai katonák, hanem az a kapitalizmus, amely őket a háborúba küldte – ölni

és meghalni. A saját kapitalizmusotok az ellenségeitek, vezesse akár Laval, akár de Gaulle. Szabadságotok nem uralkodó osztályotok küldetéséhez és hagyományaihoz kötnek benneteket, hanem proletár-osztályként való függetlenségeitekhez.

A párizsi kommün gyermekei vagytok, és csak ennek alapelveihez való ragaszkodásotok segítségével szakíthatjátok szét a bilincseket, amelyek a kapitalista uralom idejétmúlt gépezetéhez – 1789 hagyományaihoz és a polgári forradalomhoz – kötnek benneteket.

Oroszország munkásai!

1917-ben a bolsevik párttal és Leninnel megdöntötték a kapitalista rezsimeket és megalapították az első szovjetköztársaságot. Lenyűgöző osztályakciók megnyitotta a döntő harc történelmi korszakát a két társadalom, a régi, burzsoá társadalom – amely arra ítéltetett, hogy összeroppanjon saját ellentmondásainak súlya alatt – és az új, a proletariátus – amely önmagát uralkodó osztállyá téve az osztály nélküli társadalom, a kommunizmus hordozója – között.

Ez a korszak ugyanakkor az imperialista háború korszaka is volt. Proletárok milliói pusztultak el a kapitalizmus csatamezőin. Döntő harcok példája lelkesítette a dolgozó tömegeket, akik véget akartak vetni az értelmetlen mészárlásoknak. A háborúval szemben a ti forradalmatok lett a világ kizsákmányoltjainak programjává, harci lobogójává. A gazdasági válság – amelyet a háború csak súlyosbított – által rágott kapitalizmus megremegett az Európát beszáguló kommunizmussal szemben.

A fehérkék és a nemzetközi kapitalizmus halálos ölelése ellenére, amely éhínséggel próbált legyűrni benneteket, szétvertétek az ellenforradalmat – és ezt az európai és nemzetközi proletariátus hősiess küzdelmének köszönhetétek, amely, az osztályharc útjára lépve, megakadályozta, hogy a burzsoá koalíció intervenciók harca eredményes legyen.

A tanulság döntő fontosságú: a továbbiakban az osztályharc nemzetközi téren fejlődik tovább, a proletariátus létrehozza kommunista pártját és Internacionáléját a kommunista forradalom által megerősí-

tett program mentén. A burzsoázia minden igyekezete arra irányul, hogy letörje a munkásmozgalmat, és eltorzítsa forradalmatokat és hatalmatokat.

A mostani imperialista háború nem a proletariátus oldalán, hanem vele szemben talált benneteket. Szövetségeseitek már nem a proletárok voltak, hanem a burzsoázia. Többé nem az 1917-es szovjet-alkotmányt védelmeztétek, hanem a „szocialista” hazát. Nem Lenin és elvtársai vezettek benneteket, hanem éppen olyan csizmás-kitüntetéses tábornokok, mint bármely más kapitalista országban – a vérszomjas militarizmus szimbólumai, a proletariátus hóhérai.

Azt mondják nektek, hogy Oroszországban nincs kapitalizmus, de benneteket is éppen úgy kizsákmányolnak, mint az összes többi proletárt, és munkaerőtök eltűnik a háború és a nemzetközi tőke feneketlen páncélszekrényeiben. Szabadságotok annyiban áll, hogy megdögölhettek az imperializmus túlélésének érdekében. Osztálypártotok eltűnt, szovjetjeiteket feloszlatták, szakszervezeteitek laktanak, a világproletariátussal való kapcsolataitokat betiltották.

Elvtársak, Oroszország munkásai!

Számotokra, mint mindenki más számára, a kapitalizmus romokat és nyomort jelent. Európa proletártömegei, akárcsak ti 1917-ben, csak a megfelelő pillanatra várnak, hogy felkelésre használják a háború által kitermelt kedvező feltételeket. Akárcsak ti, azok ellen vonulnak, akik felelősek ezért a szörnyű bűnért, legyenek azok akár fasiszták, demokraták vagy oroszok. Akárcsak ti, ők is a kapitalizmust, az elnyomásnak ezt a vérgőzös rendszerét akarják eltörölni a Föld színéről.

Zászlajuk 1917 zászlaja lesz.

Programjuk a ti programotok lesz, az egyetlen, amely képes az elnyomók legyőzésére: a kommunista forradalom programja.

Államotok szövetségre lépett a kapitalista ellenforradalom erőivel. Szolidaritást kell vállalnotok, fraternizálnotok kell elvtársaitokkal a harcban, testvéreitekkel; velük együtt kell harcolnotok azért,

hogy megteremtsétek a kommunista világforradalom győzelmének feltételeit Oroszországban csakúgy, mint az összes többi országban.

Angol és amerikai katonák!

Imperializmusotok olyan terveket dédelget, hogy a világ valamennyi népét gyarmatosítja és szolgaságba dönti, hogy így menekülhessen meg az összes társadalmat sújtó válság halálos szorításából.

Már a háborút megelőzően, a gyarmati uralom és a burzsoázia gazdagodása ellenére ti a munkanélküliséggel és a nyomorral kellett hogy szembenézzetek; millióknak nem jutott munkahely. Sztrájkjaitokkal és jogos követeléseitekkel a burzsoázia nem habozott az elnyomás legbarbárabb eszközét, a gázt használni.

Németország, Franciaország, Olaszország, Spanyolország munkásainak megvan a maguk elszámolnivalója burzsoáziájukkal, amely, akárcsak a tietek, felelős a mézárslásokért.

Titeket arra szemeltek ki, hogy a csendőr szerepét játsszátok; a lázadó proletárok ellen fognak benneteket vezényelni.

Meg kell tagadnotok a tűzparancsot, fraternizálnotok kell az európai munkásokkal és katonákkal.

Az ő harcaik a ti osztályotok harca.

Európa munkásai!

Körös körül ellenségeitek állnak. Az összes párt, az összes program megbukott a háború próbáján; mindegyik a ti szenvedésekre alapozott, arra szövetkeztek, hogy megakadályozzák a kapitalista társadalom bukását.

A pénz szolgálatában álló összes gazember, Hitlertől Churchillig, Lavaltól Petainig, Sztálintól Rooseveltig, Mussolinitől Bonomiig a burzsoa állam szövetségesei a rend, munka, fegyelem, haza fenntartásában – rabszolgaságotok örökkévaló fenntartásában.

Az orosz állam vezetőinek árulása ellenére a jelenlegi helyzet meg erősítette Marx és Lenin téziseinek és előrejelzéseinek helyességét.

Soha nem volt ilyen világosan látható, ilyen alapvető a kizsákmányolók és kizsákmányoltak között húzódó osztályszakadék.

Soha nem volt ennyire sürgető véget vetni a vér és a szenvedés társadalmának.

A mészárlások a frontokon, a levegőből hulló halál csapásai, öt év megszorításai, éhínségei világosan mutatják ezt a szükségszerűséget.

A háború kiterjedt az egész kontinensre; a kapitalizmus pedig képtelen véget vetni neki.

Egyik vagy másik kapitalista tábor támogatása nem fogja megrövidíteni a háborút.

Ma az olasz proletariátus az, amelyik felemelte a harci lobogót, a háború elleni lázadás zászlaját.

Akárcsak Lenin számára 1917-ben, ma sincs más alternatíva, más lehetőség, mint az imperialista háború átfordítása polgárháborúba.

Amíg a kapitalizmus létezik, addig nem lesz kenyér, nem lesz béke, nem lesz szabadság a proletariátus számára.

Kommunista munkások!

Rengeteg a párt – túl sok is van belőlük. És mindegyik, beleértve a trockista csoportokat is, ellenforradalmivá vált.

Egyetlen párt hiányzik: a proletariátus politikai osztálypártja.

Csakis a Kommunista Baloldal maradt a proletariátus oldalán, hűen a marxizmus programjához, a kommunista forradalomhoz. Csak ez a forradalom képes visszaadni a proletariátus szervezettségét, a harcához, győzelméhez szükséges fegyvereket: az új kommunista pártot, az új internacionálét.

Mindenfajta opportunizmus ellen, az osztályharcot érintő bármiféle kompromisszum ellen a Frakció felhív téged, hogy segítsd a proletariátust, hogy kiszabaduljon a kapitalizmus támogatásának bűvköréből. A kapitalizmus egyesült erejével szemben fel kell építenünk a proletárosztály legyőzhetetlen erejét.

Munkások és katonák a világ minden táján!

Egyedül ti vagytok képesek véget vetni ennek a történelemben példátlan mészárlásnak.

Munkások! A világ minden országában állítsátok meg a termelést, amely osztálytestvéreitek, asszonyaitok, gyermekeitek lemészárlását szolgálja!

Katonák! Ne lőjetek, fordítsátok el a fegyvereket! Fraternizálással törjétek meg a kapitalizmus rátok erőltetett határait! Egyesüljetek a nemzetközi osztályfrontban!

Éljen a kizsákmányoltak testvérisége!

Le az imperialista háborúval!

Éljen a kommunista világforradalom!

(Manifesto. Communist Left to the proletarians of Europe. In: ICC: *The Italian Communist Left 1926–45*. 184–190. old.)

Guy Debord: A proletariátus mint alany és reprezentáció (1967)

(A látvány társadalma. IV. fejezet. Részletek)

77.

Amikor a proletariátus akcióin keresztül kifejezi magát, ezáltal demonstrálja, hogy a történelmi gondolkozás korántsem halott; a *konklúziók* tagadása ugyanakkor a módszer megerősítése is.

81.

Marx teóriáját a tudományos gondolkodáshoz a társadalmat irányító erők racionális megértése köti. De Marx teóriája *túllép* a tudományon, éppen annyira olvasztja magába, amennyire meg is haladja. Marx a *harcot* akarja megérteni, és nem a *törvényeket*. „Egyetlen tudományt ismerünk el: a történelem tudományát” – áll a *Német ideológiában*.

84.

Marx gondolkodását tudományos-determinisztikus oldala tette sebezhetővé az „ideologizáció” felől; a folyamat már Marx életében megkezdődött, és később jelentősen eluralkodott abban a szellemi örökségben, amit a munkásmozgalomra hagyott. Következésképpen a történelem alanya még kevesebb figyelmet kapott, és egyre inkább a közgazdaság, a *par excellence* történettudomány lett az, amely garantálta önnön eljövendő tagadásának szükségességét. Így végső soron a *forradalmi gyakorlatot* – ennek a tagadásnak egyetlen valóságos hordozóját – sikerült egyre inkább kiszorítani az elmélet látómezejéből. A legfontosabb a gazdasági fejlődés türelmes tanulmányozása vált; hegeli nyugalommal kellett fogadni az ezen fejlődés által kitermelt szenvedéseket, amelyek továbbra is „minden jó kezdeményezés temetői” maradtak. Hirtelen világossá vált, hogy most a „forradalom tudománya” szerint „a tudatosság mindig lemarad”, és ezért a hangsúlyt az oktatásra helyezték. „A történelem bebizonyította, hogy tévedtünk, akárcsak azok, akik hozzánk hasonlóan gondolkodtak. Egyértelművé vált, hogy a gazdaság nem volt még elég fejlett a kontinensen” – írta Engels 1895-ben. Marx egész életében fenntartotta elmélete egységesítő szemléletét, de az elmélet kijelentései a domináns gondolkodás talajára átkerülve a különféle tudományok, és mindenekelőtt a legalapvetőbb burzsoá tudomány, a politikai gazdaságtan kritikájának konkrét formáját öltötték. Ebben a megcsonkított formában, amelyet később meghatározónak fogadtak el, Marx elmélete „marxizmussá” változott.

88.

Az a két osztály, amely megfelel Marx teóriájának, az a két letisztult osztály, amelyet A *tőke* teljes analitikus apparátusa bemutatni hivatott, a burzsoázia és a proletariátus; egyben ez a két osztály az, amelyik a történelem során forradalmi szerepet tölt be, habár teljesen eltérő körülmények között. A burzsoá forradalom *fait accompli*; a proletárforradalom olyan projekt, amely, bár a megelőző forradalom alapjaira épül, attól minőségileg különbözik. Ha tagadjuk a burzsoázia történelmi szerepének *eredetiségét*, akkor ezáltal elkendőzzük a proletár

projekt konkrét eredetiségét is, amely semmit sem érhet el, ha nem saját zászlaja alatt fejlődik, és nem kerül tisztába „saját céljainak hatalmasságával”. A burzsoázia azért került hatalomra, mert a fejlődő gazdaság osztálya volt. A proletariátus nem válhat hatalommá, csak ha a *tudatosság osztályává válik*. A termelőerők növekedése önmagában nem garantálhatja ezt a hatalmat, még közvetve, az általa egyre nagyobb mértékben termelt megfosztottság hatására sem, és nem járhat ilyen eredménnyel az Állam jakobinus típusú meghódítása sem. Semmiféle, részleges célok elérését preferáló *ideológia* nem használható a proletariátus számára, hiszen valósága semmi esetre sem valamiféle részleges valóság.

90.

A tudás és a cselekvés összeolvadása magában a harcban kell hogy realizálódjék, éspedig úgy, hogy mindkettő kölcsönösen egymásban leli megvalósulásának lehetőségét. A proletárosztály a forradalmi harc szervezeteként válik cselekvővé, a társadalomnak a *forradalom pillanatában* való megszervezése által: ekkor kell létezniük a *tudatosság gyakorlati feltételeinek*, amely feltételek között a praxis elmélete gyakorlati elméletté válva erősíti meg önmagát. A forradalmi elmélet azonban éppen ennek a központi kérdésnek, a szervezet kérdésének nem szentelt elég figyelmet a munkásmozgalom kialakulásának időszakában, pedig ennek az elméletnek még megvolt a történelmi gondolkodásból fakadó *egységes* karaktere (amelyet helyesen egy *egységes gyakorlat* kidolgozására használt fel). Sőt, éppen itt leljük az elmélet következtetlenségét, amely lehetővé tette, hogy a burzsoá forradalomtól kölcsönzött etatista és hierarchikus módszerek épüljenek bele. Azok a szerveződési formák, amelyek később a munkásmozgalom ezen elméleti *hiányosságán* alapulva kialakultak, az egységes elmélet érvényesülésének gátjaivá váltak, és az elméletet számtalan részleges és specializált területre tördelték szét. Így ideológiailag elidegenedve az elmélet képtelenné vált arra, hogy akár csak felismerje az egységes történelmi gondolkodást, sőt, minden alkalommal hátba támadta, amikor az a munkások spontán harcaiban érvényre jutott; szerepe arra korlátozódott, hogy elnyomja ezt a tudatosságot és még

az emlékezetét is igyekezzon kiirtani. Pedig a harcnak éppen ezek a történelmi formái képezik azt a gyakorlati keretet, amelyben az elmélet valósággá válhat. Ezek az elmélet tényleges előfeltételei, amelyek azonban nem kaptak elméleti kifejezést. A szovjetek, példának okáért, nem elméleti felfedezések voltak, vagy még korábbra tekintve, a legmagasabb szintű *elméleti* igazság, amelyet a Nemzetközi Munkásszövetség kifejezett, saját *gyakorlati* létezése volt.

92.

Az a gyakorlat, ahogy az anarchisták a proletárforradalom célját a *közvetlen jelenben* szemlélték, egyaránt erőssége és gyengesége is a valódi anarchista harcnak (a *kollektivista* anarchizmusról beszélünk; az anarchizmus individualista válfajának követeléseit nevezhetjük). A kollektivista anarchizmus a modern osztályharc történelmi szemléletének csak a *végpontjával* törődik, amelyet haladéktalanul el kíván érni; ez az abszolút követelése tükröződik a módszer szisztematikus lenézésében is. A kollektivista anarchizmus a modern osztályharcok történelmi felfogásának csak a *végző konklúzióját* hajlandó látni, és ezen konklúzió azonnali elérésének követelése a módszer lenézését eredményezi. Így a *politikai harccal* kapcsolatos kritikája az absztrakció talaján marad, míg a gazdasági harc, amely mellett elkötelezi magát, csupán egy mindent eldöntő megoldás illúziójának eszközeként jelenik meg, amely egy csapásra – egy általános sztrájkjal vagy felkeléssel – mindent a helyére tesz. Az anarchisták *egy ideált kívánnak megvalósítani*. Az anarchizmus az Államnak és az osztályoknak – vagyis az elkülönült ideológiák társadalmi előfeltételeinek – még *ideologikus* tagadása. A *tiszta szabadság ideológiája* ez, amely mindent egyenlővé téve elutasítja bármiféle történelmi rossz feltételezését. Ez az álláspont, amely egyetlen követeléssé kovácsolja a részleges követeléseket, adja meg az anarchizmusnak a lehetőséget, hogy az élet teljességéből kiindulva utasíthassa el a fennálló körülményeket, és ne legyen tekintettel semmiféle piederstálra helyezett kritikai szempontra. Másrésztől azonban éppen az a tény, hogy a követelések fúzióját valamiféle abszolútumnak tekintik, az egyéni szélsőek következtében és még a megvalósulás előtt inkoherenssé teszik az anarchizmust – ez könnyen belátható. (...)

93.

Az anarchisták, akiket a munkásmozgalom többi részétől világosan megkülönböztet az ideológiák iránti szenvedélyük, saját soraikban is reprodukálják a feladatok specializációját, ezáltal teret engednek az anarchista ideológiák propagandistáinak és védelmezőinek bármiféle anarchista szervezet keretein belüli tevékenykedésre; ezeknek a specialistáknak a közepszerűségét csak még inkább megerősíti az a tény, hogy állandóan egy halom örökérvényű igazság ismételtetésére szorítkoznak. Az egyhangú döntéshozatal ideologikus tisztelete a *„szabadság specialistáinak”* kontrollálatlan hatalomgyakorlását terjesztette el magának a szervezetnek a keretein belül; ugyanakkor a forradalmi anarchizmus hasonló egyhangúságot vár el a felszabadított tömegektől, és ezt hasonló módszerekkel kívánja elérni. Az a tény, hogy nem hajlandóak különbséget tenni a folyamatban lévő harcok kisebbségben lévő csoportjainak és az új társadalom szabad egyéneinek eltérő helyzete között, állandó szétválasztáshoz vezet az anarchisták soraiban a közös döntés meghozásának pillanatában – elég, ha csak a megszámlálhatatlan spanyolországi anarchista felkelésre gondolunk, amelyeket helyi szinten fékeztek meg és pusztítottak el.

94.

A valódi anarchizmus többé-kevésbé nyíltan a forradalom állandó közelségének illúziójába ringatja magát, amely forradalom – mivel azt azonnal teljesen véghezviszik – igazolni fogja az anarchista ideológiát és az ebből az ideológiából származó gyakorlati szervezetet. Az anarchizmus 1936-ban valóban társadalmi forradalomhoz vezetett, és megvalósította a proletárhatalom eddigi legkifejlettebb modelljét. Fontos azonban rámutatnunk, hogy az általános felkelésre egy katonai puccs adta meg a jelet. Továbbá, mivel a forradalom nem jutott el a végkifejletig az első néhány nap során (a nemzetközi proletármozgalom már vereséget szenvedett, miközben Franco erős külföldi támogatást élvezett, és a fél országra kiterjesztette az uralmát, valamint a köztársasági táborban még mindig léteztek különféle burzsoá erők és erősen állampárti munkáspártok), a szervezett anarchista mozgalom nemcsak arra volt képtelen, hogy kiszélesítse a forradalom által

elért fél-eredményeket, hanem még hatásos védelmükre is képtelennek bizonyult. A mozgalom vezetői miniszteri posztokat kaptak a kormányban – a burzsoá Állam foglyaivá váltak, amely csak a polgárháború elvesztése árán volt képes szétzúzni a forradalmat.

95.

A II. Internacionálé „ortodox marxizmusa” volt a szocialista forradalom tudományos ideológiája, és ez az ideológia azt állította, hogy minden igazsága az objektív gazdasági folyamatokban gyökerezik, valamint abban, hogy a munkásosztály – a szervezet oktató tevékenységének következtében – fokozatosan felismeri a gazdasági folyamatokból következő szükségszerűségeket. Ez az ideológia exhumálta az utópikus szocialisták pedagógiába vetett hitét, amelyet a történelem *kontemplatív* felidézésével egészítettek ki. Ez a hozzáállás annyira eltávolodott a teljes történelem hegeli dimenziójától, hogy az még az utópisták (különösen Fourier) kritikájában is meglévő totalitásának statikus imázsát is elveszítette. Ez a fajta tudományos orientáció alig képes többre, mint felidézni a szimmetrikus etikai alternatívákat; ebből az ostobaságból származik Hilferding sötét megfigyelése, miszerint a szocializmus szükségességének felismerése „nem ad segítséget ahhoz, hogy milyen gyakorlati álláspontot fogadjunk el. Hiszen a szükségszerűség felismerése csupán az első lépés, ám egészen mást jelent ezen szükségszerűség szolgálatába állítani magunkat”. (*Finanzkapital*) Azok, akik nem voltak képesek felismerni, hogy Marx és a forradalmi proletariátus számára a történelem egységes felfogása *nem több és nem kevesebb, mint maga az alkalmazandó gyakorlati hozzáállás*, minduntalan áldozatai lettek az általuk választott gyakorlatból következő gyengeségeknek.

96.

A szociáldemokrata szervezet ideológiája a *tanítók* kezébe helyezte a szervezetet, akiknek a munkásosztály nevelése volt a feladata, és az alkalmazott szerveződési forma tökéletes összhangban állt az efféle passzív tanulással. A második Internacionálé szocialistái elég konkrétan részt vettek a politikai és gazdasági küzdelmekben, de részvé-

telük mélységesen *kritikátlan* volt. Leplezetlenül *reformista gyakorlatot* folytattak a *forradalom illúziójának* nevében. Elkerülhetetlen volt, hogy a forradalomnak ez az ideológiája maguknak a képviselőinek a sikerre feneklett meg. A parlamenti képviselők és újságírók elkülönülése a mozgalomban felbátorította a mozgalomnak a burzsoá értelmiség köréből toborzott követőit arra, hogy ők is burzsoá életvitelt folytassanak. A szakszervezeti bürokrácia még az ipari küzdelmekből érkező, munkásszármazású tagokat is a munkaerő pusztá brókereivé változtatta, akik úgy adták-vették a munkaerőt, mint bármiféle más árucikket: az igazságos áron. Még ha ezeknek az embereknek a tevékenysége megőrzött volna is bármiféle forradalmi aspektust, a kapitalizmus gazdasági téren teljességgel képtelen lett volna elfogadni ezt a reformizmust, amelyet azonban politikai téren tökéletesen tolerálni tudott a szociáldemokraták törvényes agitációjának alakjában. A szociáldemokraták „tudománya” tanúskodik az ilyen paradox jelenségek elkerülhetetlenségéről; a történelem azonban folytonosan megcáfolja ezt a „tudományt”.

97.

Bernstein – a politikai ideológiáktól leginkább távol álló szociáldemokrata, aki a leggátlástalanabban alkalmazta a burzsoá tudomány módszertanát – volt annyira becsületes, hogy felhívja a figyelmet erre az ellentmondásra; az angol munkások mozgalmának reformizmusa, amely mindenféle forradalmi ideológia nélkül állt, szintén bizonyíték erre, ezt azonban csak a történelmi fejlődés maga tudja minden kétséget kizáróan bebizonyítani. Bernstein, aki más területeken mindenféle illúziók rabja maradt, elutasította azt a felfogást, hogy amikor valami csoda hatására bekövetkezik a kapitalizmus válsága, az majd cselekvésre kényszeríti a szocialistákat, akik hajlamosak mindenféle forradalmi köntösbe burkolózni az ilyenfajta legitimáló események hiányában. Az első világháború következtében mély társadalmi fordulatok sorozata vette kezdetét, amely, bár széles körben emelte az öntudatot, kétszer is bebizonyította, hogy a szociáldemokrata hierarchia képtelen volt forradalmi módon nevelni a német munkásokat, és képtelennek mutatkozott *teoretikusokká változtatni őket*: először,

amikor a párt túlnyomó többsége támogatta az imperialista háborút, másodszor pedig akkor, amikor vert csata után a párt szétzúzta a spartakista forradalmárokat. Ebert, az egykori munkás még hitt a bűnben – kijelentette, hogy annyira gyűlöli a forradalmat, „mint a bűnét”. Ő volt az új *szocialista image* előfutára is – ez az image hamarosan a proletariátus halálos ellenségeként lépett fel Oroszországban és másutt –, pontosan azzal, hogy megfogalmazta: „A szocializmus a kemény munkát jelenti.”

98.

Marxista gondolkodóként Lenin csupán elvű és következetes kautskysta volt, aki alkalmazta az „ortodox marxizmus” *forradalmi ideológiáját* az oroszországi viszonyokra – amely viszonyok nem tették lehetővé a II. Internacionáléra jellemző reformista gyakorlat alkalmazását. A „hivatásos forradalmárokká” vált értelmiségiek által irányított földalatti párt feladata volt a proletariátus *kívülről* való irányítása. Ennek következtében megjelent egy valódi *szakma*, amelynek képviselői kellőképpen fegyelmezettek voltak ahhoz, hogy ne kezdjenek tárgyalásokba a kapitalista társadalom semmiféle egyéb hivatásos rétegével (a cári politikai rendszer képtelen is lett volna ilyesféle – fejlett burzsoá hatalmat feltételező – nyitottságra). Következésképpen a fenti szakma szakterületévé a *totális társadalmi irányítás* vált.

99.

A háború és a nemzetközi szociáldemokrácia szétesése a háború miatt elősegítette a bolsevikok autoriter ideológiai radikalizmusának világméretű elterjedését. A tények véresen rácafoztak a munkásmozgalom demokratikus illúzióira, és az egész világ Oroszországgá változott; a bolsevizmus, amely a válságperiódus első forradalmi kitörésénél bábáskodott, saját hierarchikus és ideologikus modelljét ajánlotta fel a világ proletárjainak, azt, hogy „beszéljenek oroszul” az uralkodó osztállyal. Lenin soha nem azért bírálta a II. Internacionálé marxizmusát, mert az forradalmi *ideológia*, hanem pusztán azért, mert megszűnt annak lenni.

100.

Ugyanabban a történelmi pillanatban, amikor a bolsevizmus *önmagáért* diadalmaskodott Oroszországban és a szociáldemokrácia győzelmes harcot folytatott a *régi világért*, lépett színre a dolgok új, a modern látvány uralmának lényegében megtestesülő elve: ekkor került a *munkásosztály reprezentációja* radikális ellentétbe a tulajdonképpeni munkásosztállyal.

101.

„Minden előző forradalomban – írta Rosa Luxemburg a *Die Rote Fahne* 1918. december 21-i számában – a harcolók nyílt sisakkal léptek a küzdőtérré: osztály osztály ellen, program program ellen. (...) a mai forradalomban a régi rend gyarmati csapatai nem az uralkodó osztályok saját cégerei és címerei alatt lépnek a küzdőtérré, hanem egy »szociáldemokrata párt« zászlaja alatt. (...) Ha a forradalom sarkalatos kérdése nyíltan és becsületesen úgy hangzana, hogy *kapitalizmus vagy szocializmus*, akkor ma a proletariátus nagy tömegében a kételkedés, az ingadozás lehetetlen volna.” (Glavina Zsuzsa fordítása) Így, néhány nappal pusztulása előtt, a német proletariátuson belüli radikális áramlat felfedezte a korábbi fejlődés (amelyben fontos részt kapott a munkásosztály reprezentációja) eredményeképpen létrejött új körülményeket: a fennálló rend védelmét szolgáló látvány-szerveződést, a megjelenések társadalmi hatalmát, amelyben többé nincs helye „nyíltan és becsületesen” feltett „sarkalatos kérdéseknek”. Ekkorra a proletariátus forradalmi reprezentációja az általános társadalmi hamisítás fő faktorává és legfontosabb eredményévé vált.

102.

A proletariátus bolsevik típusú szerveződése Oroszország elmaradottságában gyökerezik, valamint abban, hogy a fejlett országok munkásmozgalma feladta a forradalmi harcot. Ugyanez az orosz elmaradottság eleve tartalmazta az összes feltételét annak az ellenforradalmi fordulatnak, amit a fenti szerveződési forma már a kezdetektől fogva öntudatlanul magában hordozott. Az európai munkásmozgalom tömegeinek ismételt megtorpanásai az 1918–1920-as időszak

*Hic Rhodus, hic salta*ja előtt – amelyek egyébként a munkásmozgalom radikális kisebbségének erőszakos elpusztítását eredményezték – szerencsésen betetőzték a bolsevizmus fejlődését, és lehetővé tették, hogy ez az álságos eredmény az egyetlen lehetséges proletáralternatíva szerepében tetszelegjen az egész világ előtt. A bolsevik párt a reprezentáció feletti állami monopóliumok megteremtésének és a munkáshatalom védelmének szükségességével igazolta magát, és így módon azzá tette a pártot, ami az valójában volt, vagyis a proletariátus kisajátítóinak pártjává, amely teljes mértékben felváltotta a kisajátítás korábbi formáit.

103.

Az orosz szociáldemokrácia különféle áramlatai ekkor már húsz éve folytattak végeláthatatlan vitákat arról, hogy milyen körülmények között haladható meg a cárizmus: hangsúlyozták többek között a burzsoázia gyengeségét, a paraszti többség fontosságát és a centralizált militáns proletár kisebbség döntő szerepét. Ám amikor a kérdésre a valóság adott választ, akkor ez egy olyan faktornak volt köszönhető, amelyet egyik teoretikus sem látott előre hipotéziseiben: a forradalmi bürokráciának, amely önmagát a proletariátus élére helyezve megragadta az államhatalmat és új osztályuralmat erőltetett a társadalomra. Egy tisztán burzsoá forradalom nem lett volna lehetséges; a „munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának” semmi értelme nem volt. A szovjetek proletárhatalma képtelen volt megvédeni magát a kisparaszti birtokosok osztályával, a belföldi és nemzetközi fehérreakcióval és nem utolsósorban saját külsővé-idegenné vált reprezentációjával szemben, amely az államot, a gazdaságot, a kifejezés lehetőségeit és (már régóta) a gondolkodást is teljes mértékben uraló munkáspárt képében jelent meg. Trockij és Parvus permanens forradalom-konceptiója – amelyet 1917 áprilisában Lenin is elfogadott – volt az egyetlen teória, amely alkalmazhatónak bizonyult azokra az országokra nézve, ahol a burzsoázia társadalmilag még viszonylagosan fejletlen volt; ám ez a teória csak azután bizonyult használhatónak, miután az előre nem látott faktor, a bürokrácia osztályhatalma megvalósult. A bolsevik vezetőségen belüli számtalan vita során Lenin

volt a legelszántabb védelmezője a diktatórikus hatalom koncentrációjának e legfelsőbb ideológiai reprezentáció kezeiben. Leninnek igaza volt, hiszen ellenfeleivel szemben ő csupán az abszolút kisebbségi hatalom korábbi döntéseinek logikus következményeit ismerte el: a demokráciát, amelytől a parasztokat állami szinten megfosztották, el kellett venni a munkásoktól is, de ebből következőleg a kommunista szakszervezeti vezetőkötől, az egész párttól, sőt, még a párthierarchia csúcsán állóktól is. A X. kongresszuson, amely fegyveresen leverte és a rágalmak mocskába fojtotta a kronstadti szovjetet, Lenin így támadta meg a „Munkásellenzékbe” tömörülő balos bürokratákat (ugyan-ezt a logikát alkalmazta később Sztálin a világ megfellebbezhetetlen felosztására): „Vagy itt, velünk – vagy szemben velünk, fegyverrel a kézben, de nem ellenzékként. Elegünk van az ellenzékesdiből!”

105.

A szétválasztott koherenciájaként a forradalmi ideológia, amelynek voluntarisztikus csúcsát a leninizmus képviseli, egy vele szemben ellenséges valóság igazgatását kísérelte meg; a sztálinizmusban ez az ideológia újra rálelt saját inkohérens lényegére. Az ideológia többé nem fegyver volt, hanem önmagában a cél. De egy hazugság, amelyet tilos megkérdőjelezni, az örület egy formájává változik. A valóság és a cél egyaránt feloldódik a totalitárius ideológiában, amely kinyilatkoztatja, hogy amit állít, az kétségtelenül úgy van. Bár mindez csupán a látvány egy helyi primitivizmusa volt, de mégis alapvető fontosságú szerepet játszott a látvány világméretű fejlődésében. Az ebben az összefüggésben materializálódó ideológia nem alakította át gazdaságilag a világot, ahogy ezt a kapitalizmus tette, létrehozva az árúbőség állapotát, csupán a világ felfogását alakította át rendőrségi eszközökkel.

106.

Az ideológus-totalitárius osztály hatalma egy fejtetőre állított világ hatalma: minél erősebb ez az osztály, annál vehemensebben tagadja saját létét, és ereje mindenekelőtt nemlétének igazolását szolgálja. Szerénysége azonban csak eddig terjed, hiszen felfogása szerint hiva-

talos nemlétezése ugyanakkor egyben a történelmi fejlődés *non plus ultrája* is, a csálhatatlan vezéreknek köszönhetően. Mindenütt jelenvalóságában a bürokrácia a tudatos érzékelés számára *felfoghatatlan osztállyá* válik; ennek eredményeképpen a teljes társadalmi élet kifürkészhetetlen és elmebeteg lesz. Az abszolút hazugság társadalmi formációja ebből az alapvető ellentmondásból ered.

107.

A sztálinizmus a terror uralmát jelentette magán a bürokratikus osztályon *belül*. A terrort, amelyre a bürokrácia hatalmát alapozta, magával az osztállyal szemben is alkalmazni kellett, hiszen ennek az osztálynak nem volt birtokos osztályként semmiféle olyan legitim bázisa vagy jogi garanciája, amelyet tagjaira egyénileg kiterjeszthetett volna. Saját tulajdonos voltát el kellett rejtienie, hiszen a bürokrácia csak a hamis tudat segítségével vált birtokossá. A hamis tudat abszolút hatalmát csupán az abszolút terror képes fenntartani, amelyben végül valamennyi valódi motiváció feloldódik. Egy hatalmon lévő bürokratikus osztály tagjai csupán kollektív módon érvényesíthetik a társadalom feletti tulajdonjogukat, bajtársakként egy alapvető hazugságban. El kell játszaniuk, hogy ők a proletariátus, amely egy szocialista társadalmat irányít; olyan színészek ők, akik betű szerinti hűséggel tartoznak felmondani az ideológiai hamisítás szövegét. De effektív részvételüket ebben a csalimesében valóságosnak kell látniuk. Egyetlen bürokrata sem érvelhet saját joga mellett az egyéni hatalomhoz, hiszen ha szocialista forradalmárnak vallja magát, akkor éppen a bürokraták ellenségeként kellene megjelennie, míg bürokratának egyszerűen nem vallhatja magát, azon egyszerű oknál fogva, hogy a bürokrácia hivatalos valósága szerint a bürokrácia nem létezik. Így minden bürokrata teljes mértékben az ideológia központosított garanciáitól függ, amely elismeri a „szocialista hatalomból” való kollektív részvételt *mindazon bürokraták számára, akiket nem likvidál*. Csoportként a bürokraták úgymond együtt hozzák meg a döntéseket, de osztályuk kohézióját csakis terrorisztikus hatalmuknak egy személyben való koncentrálásával biztosíthatják. Ebben a személyben összpontosul a *hatalomra emelt* hazugság egyetlen gyakorlati

igazsága, amely hatalom örökkévalóan fenntartja magának a döntés minden lehetőségét. Így dönthette el Sztálin megfellebbezhetetlen ítélete, hogy éppen ki a bürokrata – és ezáltal birtokos; egyetlen szava elég volt arra, hogy elválassza a hatalmon lévő „proletárokat” a „japánok vagy a *Wall Street* zsoldjában álló árulóktól”. Az atomizált bürokrata saját jogi státusának részleges lényegét Sztálinban láthatta teljes egészévé válni. Sztálin a legfőbb szuverén a világon, aki magát a tudatosság abszolútumának látja, akinél nincs fényesebb szellem. „A világ ura teljesen tisztában van saját szerepével – vagyis azzal, hogy ő a hatékonyság univerzális hatalma – a pusztítás hatalmában, amelyet vonakodó alattvalóival szemben érvényesít.” Ő a hatalom, amely kijelöli az uralkodás szféráját, de éppen így ő „a hatalom, amely megsemmisíti ezt a szférát”.

108.

Amikor az ideológia – az abszolút hatalom birtokában – önmaga válik abszolúttá, vagyis amikor részleges tudásból totalitárius hamisítássá alakul, akkor mindez olyan mértékben lerombolja a valódi történelmi gondolkodást, hogy maga a történelem szűnik meg létezni, még a legempirikusabb tudás szintjén is. A totalitárius bürokrácia társadalmá az örökös jelenben él; a múlt csupán a rendőrsége számára elérhető terület. A „trónról igazgatott emlékezet” már Napóleon által is alkalmazott módszere teljes kifejlődését végül a múlt folyamatos manipulálásában érte el, nem csupán az értelmezések, de a tények területén is. Azonban az ár, amit a történelmi valóság alóli felszabadulásért fizetni kellett, éppen annak a racionális viszonyulásnak az elvesztése, amely alapvető a kapitalizmus mint *történeti társadalom* működéséhez. Láthatjuk, hogy milyen eredményekre jutott Oroszország egy megkerült ideológia tudományos alkalmazásával – elég, ha csupán a Liszenko-féle elképzelések kudarcára gondolunk. Az iparosodott társadalmat irányító totalitárius bürokrácia belső ellentmondásai – nevezetesen, hogy kénytelen elvetni azt a racionalitást, amelyre múlhatatlan szüksége van – egyben rámutatnak fő hiányosságára a normális kapitalista fejlődéssel szemben. Ahogy képtelen kapitalista módon megoldani a mezőgazdaság problémáját, úgy az

ipari termelés területén is lemarad a kapitalizmussal szemben, mivel a felülről diktált termelési tervek az irreális elvárásokban és az általánossá vált hamisításban gyökereznek.

109.

A két világháború közötti forradalmi munkásmozgalom szétverésének dicsőségén a sztálinista bürokrácia azzal a fasiszta totalitarianizmussal osztozott, amely szervezeti felépítésének példáját az először Oroszországban kipróbált totalitáriánus párttól vette át. A fasizmus a burzsoá gazdaság *in extremis* önvédelmi próbálkozása egyrészt a válság, másrészt a proletár felforgatás veszélyeivel szemben; a kapitalista társadalom *szükségállapota*, amely lehetővé tette, hogy a társadalom túlélje a reá leselkedő veszélyeket egy különlegesen nagy racionalizálás-dózis segítségével, az állami beavatkozás fokozásának segítségével. Ám ezt a racionalizálást saját eszközeinek mértéktelen irracionalizmusa alaposan megterhelte. Bár a fasizmus úgy jelent meg a színen, mint a burzsoá rend – addigra már konzervatívva vált – nagy jelképeinek (család, magántulajdon, morális rend, nemzet) védelmezője, és képes volt a válságtól rettegő és a forradalmi szocializmus impotenciájából kiábrándult kispolgári rétegek és munkanélküliek egyesítésére, maga mégsem volt alapvetően ideologikus. A fasizmus annak mutatta magát, ami valójában volt – agresszív módon exhumált egy *mítoszt*, amely részvételt követelt az archaikus álértékek – faj, vér, vezér – közösségében. A fasizmus a *fejlett technológiájú archaizmus* kultusza. Ez a megbüdösödött mítoszpótlék azonban új életre kel a kondicionálás és illúzióteremtés legmodernebb eszközeinek látvány-összefüggésében. Így a fasizmus a modern látvány kialakulásának egy összetevője, sőt, a régi munkásmozgalom szétverőjeként a mai társadalom egyik forrásaként jelenik meg. Bebizonyosodott azonban, hogy a fasizmus a kapitalista rend fenntartásának *legköltségesebb formája*, így át kellett adnia helyét ugyanezen rend racionálisabb és erőteljesebb formáinak – a színpalak mögé húzódva kell figyelnie a főszereplők: a kapitalista államok jutalomjátékát.

110.

Amikor az oroszországi bürokrácia megszabadult a burzsoá tulajdon utolsó csökevényeitől – amelyek még akadályozták a gazdaság fölötti hegemoniáját –, amikor ezt a tulajdont saját szolgálatába állította, és amikor elérte, hogy kívülről nagyhatalomként kelljen számolni országával, akkor jött el a pillanat, hogy nyugodtan akarta élvezni ezt a hatalmat, és le kívánta nyenesni azokat az önkényes elemeket, amelyekből született. Ennek érdekében megbélyegezte a sztálinizmust, annak létrejöttétől kezdve. Ám maga ez a megbélyegzés is sztálinista maradt, önkényes, kifejtetlen és folyamatosan kiigazított, hiszen *az alapokat képező ideológiai hamisításról soha nem ejtett szót*. Ezért a bürokrácia soha nem képes magát kulturálisan vagy politikailag felszabadítani, hiszen osztályként való léte éppen ideológiai monopóliumán alapul, amely – legyen bármilyen kényelmetlen is – egyedüli jogcíme a tulajdonra. Az ideológia minden kétséget kizáróan elveszítette önmaga alátámasztásának kezdeti pozitív lendületét, ám a megmaradt szintelen trivialitás is elegendő még arra, hogy elnyomjon bármiféle lehetséges versenytársat, és a teljes gondolkodást a markában tartsa. Így a bürokráciát felbonthatatlan kötelék fűzi egy olyan ideológiához, amelyben már senki sem hisz. Ami korábban rémületet keltett, most csak gúnyt érdemel, de még ez a gúny is eltűnne, ha a terror, amit nevetségessé tesz, nem leselkedne még úton-útfélen. Abban a pillanatban, amikor a bürokrácia érzékeltetni akarja saját felsőbbrendűségét a kapitalizmus területén, a kapitalizmus *szegény rokonának* kénytelen vallani magát. Miként valóságos története rácáfol jogi státusára, és durván fenntartott tudatlansága ellentmond tudományos önhittségének, úgy hiúsul meg az az igyekezete, hogy az árúbőség termelésének területén a burzsoázia riválisa lehessen. Ennek oka abban keresendő, hogy az ilyesfajta bőségnek megvan a *saját implicit ideológiája*, amely általában magában foglalja a választás szabadságát a számtalan látványtermészetű hamis alternatíva között – ez természetesen álszabadság, de olyan, amely teljességgel összeférhetetlen a bürokrácia ideológiájával.

A leninista délibábnak ma már nemigen van hatása, ha a különféle trockista irányzatokat nem számítjuk. A trockisták – figyelmen kívül hagyva, hogy hová vezetett ez a gyakorlatban – a proletariátus célját még ma is egy hierarchikus ideológiai szervezet létrehozásában látják. A szakadék, amely a trockizmust a fennálló társadalom forradalmi kritikájától elválasztja, együtt jár azzal a tiszteletteljes távolsággal, amelyet a trockisták a gyakorlatban olyan álláspontokkal szemben tartanak fenn, amelyek már akkor is hamisak voltak, amikor annak idején a valódi harcok során felhasználták őket. 1927-ig Trockij alapvetően lojális maradt a csúcsbürokráciához, hiszen arra számított, hogy ellenőrzése alá vonhatja, és ráveheti, hogy valódi bolsevik külpolitikát folytasson. (Mint köztudott, lojalitása odáig terjedt, hogy Lenin híres „végrendeletének” elrejtése érdekében megtagadta az azt külföldön publikáló Max Eastmant, korábbi tanítványát.) Trockij kiindulópontja hibás volt; amint a bürokrácia osztálya – tevékenységének eredményeit látva – rádöbbsent saját ellenforradalmi valóságára belföldön, ennek megfelelően kellett kifelé is cselekednie, és így a nemzetközi szintén is ellenforradalmi szerepet játszania, természetesen a forradalom nevében – röviden, *úgy kellett viselkednie, mint otthon*. Ugyanez a következetlenség határozta meg Trockij későbbi harcait a IV. Internacionálé felállításáért. Miután egyszer, a második orosz forradalom idején a bolsevik szervezeti forma élharcosává lett, Trockij egész további életében képtelen volt meglátni, hogy a bürokrácia hatalma egy elkülönült osztály hatalma. Mikor Lukács 1923-ban úgy jellemezte ezt a szervezeti formát, mint a régen keresett kapcsolatot elmélet és gyakorlat között, amelynek köszönhetően a proletárok nem csupán „nézői” a saját szervezetükben zajló eseményeknek, hanem tudatosan befolyásolhatják és megélhetik ezeket az eseményeket, akkor a bolsevik párt erényeként leírt mindent, ami a bolsevik párt a *valóságban sohasem volt*. Nem tekintve most elméleti munkáinak mélységét, Lukács egy olyan hatalom ideológusaként beszélt, amely a legdurvább módon kívül áll a proletármozgalmon; elhitte és elhitette, hogy ő teljes személyiségeivel részese ennek a hatalomnak, hogy azt *sajátjának tekinti*. És mikor a későbbiek során lát-

hatóvá vált, hogy a kérdéses hatalom miként tagadja meg és pusztítja el saját szolgálóit, Lukács, önmegtagadásainak végtelen sorában karikaturisztikus élességgel tárta fel, hogy mivel is azonosult valójában: önmaga és mindazon dolgok *ellentétével*, amelyekért korábban a *Történelem és osztálytudat* oldalain érvelt. Lukács illusztrálja a legjobban annak a törvénynek az érvényességét, amely századunk gondolkodóinak létét meghatározza: amit *tisztelnek*, az saját *hitvány* valóságuk precíz mértéke. Nem állíthatjuk azt, hogy maga Lenin ilyen illúziókat bátorított volna saját tevékenységét illetően, hiszen éppen ő jelentette ki, hogy „egy politikai párt nem vizsgálhatja meg egyenként a tagjait, hogy filozófiai nézeteik egybecsengenek-e a párt programjával”. A Lukács által felvázolt képzeletbeli portré valódi modellje egy olyan párt, amely csak egyetlen részleges, de szabatosan meghatározott kérdésben, az államhatalom meghódításában mutatott koherenciát.

A mai trockizmus neoleninista illúziói minden tekintetben ellentmondanak a modern kapitalista társadalom valóságának, legyen az burzsoá vagy bürokratikus típusú. Így nem meglepő, hogy leginkább a formálisan független „fejletlen” országokban találunk befogadásra, ahol a helyi uralkodó osztályok az állam és a bürokratikus szocializmus néhány variánsát tudatosan leegyszerűsítve a *gazdasági fejlődés ideológiájaként* találják. Ezeknek az osztályoknak a hibrid természetét többé-kevésbé közvetlenül a burzsoá-bürokratikus spektrumon elfoglalt helyzetükhöz kötődik. A két kapitalista pólus között ingadozó manővereik, akárcsak az általuk kötött ideológiai kompromisszumok (mindenekelőtt az iszlámmal), heterogén társadalmi bázisuknak felelnek meg, és elősegítik, hogy az ideologikus szocializmusnak ezek az utolsó felvonásai rendőri hatékonyságuk kivételével már minden lényeges jellemzőjüket elveszítsék. A bürokrácia kiemelkedhet abból is, hogy közös nevezőre hozza a nacionalista harcot az agrárius parasztlázadással; az ilyen esetekben a sztálinista iparosítási modellt olyan országokra kell alkalmazni, amelyek – mint például Kína – még az 1917-es Oroszországnál is fejletlenebbek. A nemzet iparosításának feladatát elvállaló bürokrácia kiemelkedhet a kispolgárság-

ból is, katonai puccs segítségével, mint például Egyiptom esetében. Más helyeken, köztük Algériában, a függetlenségi háború kezdetén a bürokrácia úgy jelent meg, mint a harcokkal szemben kompromisszumok árán is stabilitásra törekvő félállami autoritás, amely a gyenge nemzeti burzsoáziával lépett szövetségre. Végezetül azokon a volt fekete-afrikai gyarmatokon, amelyek még ma is nyíltan az amerikai vagy az európai burzsoáziához kötődnek, az *államhatalom megragadásának* folyamatában egy saját burzsoázia jött létre (általában a hagyományos törzsi előkelőkből és főnökökből). Ezek az országok, amelyekben a gazdaság valódi irányítója még mindig a külföldi imperializmus, elérték egy olyan szintet, ahol a *komprádor burzsoázia* a bennszülött termékekért cserébe egy bennszülött államot kap, amely független az ország lakóitól, de nem független az imperialista hatalmaktól. Az eredmény egy mesterséges burzsoázia, amely képtelen a tőke felhalmozására, és csupán *eltékozolja* jövedelmeit – a helyi munkából kisajtolt értéktöbblet ráeső részét csakúgy, mint az őt támogató államoktól és monopóliumoktól befolyó szubvenciókat. És mivel az effajta burzsoázia nyilvánvalóan képtelen megfelelően ellátni egy burzsoázia normális gazdasági funkcióit, ezért bizton számíthat rá, hogy egy-egy, a helyi viszonyoknak megfelelően módosult bürokrácia felkelésével kell számolnia, amely örömmel venné át az irányítást. Ám az iparosítás alapvető programjának sikere, amelyet a bürokrácia elér, magában hordozza annak történelmi bukását is: a tőke felhalmozásával a proletariátus akkumulálódása is együtt jár, vagyis a bürokrácia önmaga tagadását termeli egy olyan országban, ahol addig ez a tagadás nem is létezett.

114.

Ennek a komplex, borzalmas fejlődésnek a során, amely az osztályharc korszakát új körülmények közé lökte, az iparosodott országok proletariátusa elvesztette képességét saját autonómiájának érvényesítésére. Az utolsó számvetésben pedig *illúzióival* is szakított. De nem vesztette el létezését. A proletariátust nem pusztították el, sőt, jelenléte sem csökkenthető tovább, hiszen a modern kapitalizmus egyre fokozódó elidegenedésének folyamatában a munkások tömegei, akik

minden hatalmat elvesztettek saját életük felhasználása fölött, *amint erre ráébrednek*, szükségszerűen mint proletariátust fogják meghatározni önmagukat – a mai társadalom aktív tagadásaként. Ez a proletariátus objektíve megerősödik a parasztság progresszív eltűnése által, de ilyen hatással van rá a gyárrendszer logikájának kiterjedése is a „szolgáltatás” jelentős szektoraira és az értelmiségi foglalkozásokra. Mindazonáltal *szubjektíve* ez a proletariátus igen messzire került bármiféle gyakorlati osztálytudattól, és ez nemcsak a fehérgallérosokra igaz, de a bérmunkásokra is, akik ma még csak a hagyományos politika impotenciáját és ködösítéseit ismerik. Ám amikor a proletariátus ráébred, hogy saját külsővé-idegenné vált ereje segíti a kapitalizmus folyamatos újraerősödését, nem pusztán az elidegenedett munka, hanem a proletariátus saját felszabadítására létrehozott szakszervezetek, pártok és állami intézmények formájában is, akkor azt is kénytelen felismerni saját konkrét történelmi tapasztalataiból, hogy ő képezi az osztályt, amely totálisan szembehelyezkedik minden formájú külsővé-idegenné válással, mindenféle specializált hatalommal. A proletariátus a forradalom hordozója, *amely előtt semmi nem maradhat külső-idegen*; amely megerősíti a jelennek a múlt fölötti permanens dominanciáját, és a szétválasztás univerzális kritikáját követeli. A proletariátus akciójának rá kell találnia az e feladat megoldásához adekvát formára. Sem a nyomor mértékének enyhítése, sem egy illuzórikus, hierarchikus betagozódás nem hozhat tartós gyógyulást a proletariátus elégedetlenségére. Hiszen a proletariátus nem ismerhet valóban magára valamely elszenvedett részleges rosszban, sőt, *egy részleges rossz* – vagy egy egész rakás rossz dolog – *kijavításában sem*, csupán annak a behatárolatlan rossznak a kijavításában, amelynek folyamatos hatása alatt létezik – és ez az élettől való megfosztatásának univerzálisrossza.

115.

Sokasodnak azok a jelek, amelyek a tagadás egy új, növekvő tendenciájára utalnak a gazdaságilag leginkább fejlett országokban. A látvány rendszere ezekre a jelekre értetlenséggel reagál, illetve megpróbálja megghamisítani őket; mindazonáltal világosan látható, hogy egy

új korszak küszöbén állunk. A munkásosztály első felforgató antikapitalista támadásainak bukása után most *a kapitalista bőség bukásának* tanúi lehetünk. Látjuk a nyugati munkások szakszervezet-ellenes harcát, amelyet legfőképpen a szakszervezetek igyekeznek leverni; ugyanakkor a fiatalok körében terjednek azok a lázadó áramlatok, amelyek még amorf és puhatolódzó formában, de jól láthatóan elvetik a hagyományos politika összes specializált szféráját, akár csak a művészetet vagy a hétköznapiak unalmát. Íme ugyanazon dolog két aspektusa, amelyek egy új, *kriminalizált*, spontán harci hullám megjelenését illusztrálják, és amelyek az osztálytársadalom elleni második proletár támadás előjelei. Amikor ennek a még mozdulatlan hadseregnek a harcosai újra megjelennek a megváltozott, ám alapvetően mégis ugyanolyan csatamezőn, akkor ez alkalommal egy új Ludd tábornok fogja vezetni őket, és céljuk *az engedélyezett fogyasztás gépezetének szétzúzása lesz*.

116.

A „régén keresett politikai forma, amely lehetővé teszi a munka gazdasági felszabadítását”, századunkban a forradalmi munkástanácsok formájában jelent meg, amelyek egyesítik magukban a döntés és a végrehajtás minden funkcióját, és egymással a bázisnak felelős, bármikor visszahívható megbízottak útján teremtenek kapcsolatot. Eddig még az ilyen tanácsok csupán rövid ideig léteztek, hiszen működésük azonnal rájuk uszította az osztálytársadalmat védelmező különféle erőket, amelyek között nem utolsósorban kell megemlítenünk a hamis tudatot magukon a tanácsokon belül. Mint Pannekoek helyesen megjegyezte, a munkástanácsok hatalma melletti döntés inkább „problémákat vet fel”, mint megoldásokat hoz. Mégis éppen ez a hatalom az, ahol a proletárforradalom problémái rátalálhatnak valódi megoldásukra. Itt egyesülnek újra a történelmi tudatosság objektív feltételei. Itt valósul meg a közvetlen *aktív* kommunikáció, itt végződik a specializáció, a hierarchia és a szétválasztás, és a létező feltételek „az egység feltételeivé” transzformálódnak. A proletariátus harca itt emelkedhet ki a rákényszerített kontemplatív szerepből; tudatossága immár egyenlő a gyakorlati

szervezettel, amelyet magából kitermelt, és elválaszthatatlan a történelem koherens meghódításától.

117.

A munkástanácsok hatalmában – a hatalomban, amely a világ összes hatalmát felváltani hivatott – a proletármozgalom önmaga termékévé válik; a termék maga a termelő, amely célként jelenik meg önmaga számára. Csak ezen a módon tagadható az életet tagadó látvány.

118.

A munkástanácsok megjelenése századunk első negyedében a proletármozgalom valóságának csúcspontja volt, ám ez a valóság hamar feledésbe ment, vagy csupán egy kiforgatott verzióját tudatosították. Eltűnt annak a mozgalomnak a maradványaival együtt, amelyet a kor teljes történelmi apparátusa tagadni és lerombolni igyekezett. A proletár kritika jelenlegi új pillanatában a munkástanácsokat úgy értelmezzük, mint egy lerombolt mozgalom kizárólagosan épen maradt elemeit: a történelmi tudatosság, amely tudja, hogy ez az egyetlen forma, amelyben léte érvényre juthat, többé nem a lehanyagolt mozgalom perifériájaként tekint a munkástanácsokra, hanem a felívelő mozgalom központjaként.

120.

A forradalmi szervezet a gyakorlat elméletének olyan koherens kifejeződése, amely oda-vissza ható kapcsolatban áll a gyakorlati harcokkal, és így a gyakorlati elmélet irányába fejlődik. Gyakorlata a harcokon belüli kommunikáció és koherencia erősítését jelenti. Abban a forradalmi pillanatban, amikor a társadalmi szétválasztás felbomlik, ez a szervezet is megszűnik elkülönült szervezetként létezni.

121.

A forradalmi szervezet nem lehet kevesebb, mint a társadalom egységes kritikája – olyan kritika, amely nem köt kompromisszumot a világ semmiféle elkülönült hatalmával, és amely globálisan szegül szembe az elidegenedett társadalmi lét valamennyi aspektusával.

A forradalmi szervezetnek az osztálytársadalom ellen folytatott harcban a fegyverek maguknak a szemben állóknak a *lényegéből* fakadnak: a forradalmi szervezet nem reprodukálhatja saját testén belül az uralmon lévő társadalom által elfogadott megosztások és hierarchiák rendszereit. Folyamatosan harcolnia kell saját torzulása ellen a látvány uralma alatt. Az egyetlen dolog, ami korlátozza az egyéni részvételt a forradalmi szervezet totális demokráciájában, az a fenti kritika felismerése és önelsajátítása minden egyes tag számára; ez olyan koherencia, amely egyrészt a kritikai elmélet saját szülőtte, másrésztől abból a kapcsolatból ered, amely ezen elmélet és a gyakorlati aktivitás között van.

122.

A minden szinten folyamatosan növekvő kapitalista elidegenedés egyre nehezebbé teszi a munkások számára saját nyomorúságuk felismerését és megnevezését. Következésképpen olyan helyzetbe hozza őket, ahol a következő az alternatíva: *vagy totálisan utasítják el a nyomorúságukat, vagy nem csinálnak semmit.* A forradalmi szervezetnek ebből meg kell értenie, hogy többé *nem harcolhat elidegenedett formában az elidegenedés ellen.*

123.

A proletárforradalom legfontosabb előfeltétele, hogy – először a történelemben – a tömegek az elméletet az emberi gyakorlat megértéseként azonosítsák és éljék meg közvetlenül. A forradalom megköveteli, hogy a munkások dialektikusokká váljanak, és saját gondolataikat vessék bele a gyakorlatba; ezáltal sokkal többet vár *képzetlen* harcosaitól, mint a burzsoá forradalom várt azoktól a jól képzett emberektől, akiket irányító funkciókba helyezett (a burzsoá osztály egy szegmensének részleges ideológiai tudatossága a társadalom egy kulcsfontosságú *szeletében*, nevezetesen a gazdaságban gyökerezett, ahol ez az osztály már addig is hatalmon volt). Így az a fejlődési folyamat, amelynek során az osztálytársadalom a nem-élet látványszervezetévé válik, lesz az, amely arra kényszeríti a forradalmat, hogy *láthatóvá* tegye, ami már addig is *meghatározó* volt.

124.

A forradalmi elmélet mára mindenfajta forradalmi ideológia esküdt ellensége lett – és ezt tudja is magáról.

Jacques Camatte: A domesztikáció ellen (1973)

(Részletek)

Manapság kétségtelenül a kapitalista társadalom történetének legkritikusabb időszakát éljük. Mindazon jelenségek, amelyeket általában véve a „válság” jeleinek tartunk, ma állandó állapotként jelennek meg, még ha mindez magát a termelést – bizonyos országoktól eltekintve – egyáltalán nem is érinti. Körülöttünk darabjaira hullanak a társadalmi kapcsolatok és a hagyományos tudatállapotok, miközben a társadalom különféle faktorai azáltal biztosítják túlélésüket, hogy az őket ellenző mozgalmakat önmagukba olvasztják (elég itt a katolikus egyházra utalnunk, amely már számon sem képes tartani a sokféle „modernizálási törekvést”, amelyet a történelem során pállott keblére ölelt...). Sokan azt remélik, hogy az egyre erőszakosabban és vérszomjasabban dühöngő kapitalizmus előbb-utóbb rákényszeríti majd az embereket, hogy fegyvereiket felemelve szembeszálljanak szörnyűségeivel; ám ma éppen akadálytalan garázdálkodását láthatjuk világszerte. Amit ma láthatunk, amellet a náci „barbarizmusa” ténylegesen tetovának és elavultnak tűnik. Mintha minden feltétel adott lenne: forradalomnak kell következnie. De mire véljük akkor ezt a visszafogottságot? Mi akadályozza meg az embereket abban, hogy mindezt a válságot és katasztrófát – a kapitalizmus legutóbbi mutációjának eredményeit – a kapitalizmus végső katasztrófájává fordítsák át?

Mindebben az emberi lények domesztikálásának hatását kell látnunk, amely akkor/azáltal válik lehetővé, amikor/ahogyan a tőke önmagát emberi közösséggé transzformálja. Ez a folyamat az emberi létezés egységének szétrepesztésével és lerombolásával veszi kezdetét,

hogy aztán ezt a totalitást a tőke saját égisze alatt, saját természetének megfelelően újra- és átszervezhesse; az emberek kapitalista lényekké válnak, és végeredményben maga a tőke is antropomorfizálódik. Az emberek passzivitását domesztikálásuk mellett egy másik, ahhoz szorosan kötődő jelenség is segített elmélyíteni: a kapitalizmus lényegében „megmenekült”. A gazdasági folyamatok kicsúsztak az ellenőrzés alól, és az irányító pozíciókban terpeszkedők kénytelenek szembenézni saját tehetetlenségükkel – hiszen tényleg semmit sem tehetnek. Ha globális szinten nézzük, akkor világos, hogy miként volt képes a kapitalizmus „megmenekülni” a monetáris válságtól,²⁴⁵ a túlnépesedéstől, a környezetszennyezéstől vagy a természeti erőforrások kimerülésének problémáitól. Az emberiség domesztikálása és a tőke megmenekülése az a két koncepció, amely segít megérteni azoknak a mentalitását és aktivitását, akik – magukat forradalmároknak tartva – úgy hiszik, hogy tevékenységükkel képesek lesznek siettetni egy forradalom kitörését: ezek az emberek valójában olyan szerepeket játszanak el, amelyeket a régi világ írt meg számukra. A forradalom újra és újra kisiklik kezeik közül, és minden egyes felfordulást kívülállóként szemlélnék, amit be kell cserkészniük és a hátára pattanniuk ahhoz, hogy magukat „forradalmárnak” tekinthessék.

A tőke már jó ideje egyszerűen keresztüllépett az emberi lényeken, akik nem voltak többé képesek irányítani. Ezért menekülnek sokan a múltba, a miszticizmus, a zen, a jóga és a tantrák ködös divatjaiba. Mások az ősi mítoszok felé fordulnak, hogy így tagadják meg a tudomány és a technológia totális, mindent átható uralmát. Mindez több-

²⁴⁵ Amikor monetáris válságról beszélünk, akkor nem csak az arany árának meghatározására vagy szerepének újraértékelésére gondolunk; a lényeges pont nem egyszerűen egy új általános egyenérték (végső soron egy új standard) meghatározása vagy a különféle nemzeti valuták egymáshoz való viszonyának kölcsönös rögzítése (valutakosár) – még csak nem is arról van szó, hogy a „Kelet” gazdaságait a pénzpiacba (a tőke mint totalitás – Marx) integráljuk. A monetáris válság magáról a tőkéről szól, ahogy annak totalitása – ezúttal a pénzformában – megjelenik, vagy még konkrétabban magának a pénzformának a meghaladásáról – hasonlóan ahhoz, ahogy a tőke korábban már túllépett a szigorúan vett áruformán is. (Camatte lábjegyzete)

nyire valamiféle kábítószer használatával is kiegészül, gyors utazást kínálva egy illuzórikus világba, amely annyira különbözik mindennapi valóságunk rettenetétől – hiszen az még annál a „lélektelen világnál” is rosszabb, amelyről Marx ír *A hegeli jogfilozófia kritikájában*. Ugyanakkor mások azt hangsúlyozzák, hogy csakis a tudománytól és a technikától várhatunk választ problémáinkra – így sok feminista a genetikai reprodukciótól (klónozás) és a lombikbébiktől várja a nők felszabadítását.²⁴⁶ Mások abban hisznek, hogy megoldhatnák az erőszak problémáit, ha valamiféle gyógyszert találnának az agresszivitás csillapítására stb. Az efféle emberek mind egyetértenek abban, hogy bármiféle probléma feltételezi a saját külön kis tudományos megoldását. Ezért alapvetően passzivitásba merevednek, hiszen úgy látják, hogy az emberi lények egyszerűen tárgyak, amelyeket valamilyen módon manipulálni kell. Arra is teljességgel képtelenek, hogy új alapokra helyezték az emberi kapcsolatrendszereket (ebben osztoznak a tudományt *en bloc* elutasítókkal); képtelenek meglátni, hogy a tudományos megoldás – kapitalista megoldás, hiszen elpusztítja az emberek emberi tartalmát, és megnyitja az utat a totálisan ellenőrzött társadalom felé.²⁴⁷

²⁴⁶ Mindez csupán kihangsúlyozza azt az abszurd tudományos mesét, miszerint a női szervezet biológiailag alsóbbrendű lenne. A tudomány úgy tesz, mintha valamiféle hibát fedezett volna fel a női szervezetben, és büszkén leszögezi, hogy képes e hiba kijavítására is. Ám ha többé nincs szükség sem férfiakra (klónozás), sem nőkre (hiszen az embrió vagy akár a teljes petefészket retortákban modellezhetjük), akkor joggal tehetjük fel a kérdést, hogy mi szükség van egyáltalán az emberi fajra? Nem válik-e elavulttá? Az efféle gondolkodás mindent valamiféle öncsonkítással igyekszik megoldani. Milyen egyszerűen vehetjük majd fel a harcot a fájdalom minden válfaja ellen, ha egyszerűen elpusztítjuk érzékszerveinket!... A tudomány és a technológia egyszerűen képtelen megoldani a társadalmi és az emberi problémákat. Csupán arra képesek, hogy alkalmazásuk során egyre inkább kiküszöböljék az embert mint olyat. (Camatte lábjegyzete)

²⁴⁷ Az eredeti francia, akárcsak az angol fordítás, a magyarban nehezen viszaadható szavakkal operál. Az angolban használt *people* (emberek) korántsem ugyanazt jelenti, mint a *men* (emberek) vagy a *humans* (emberek)... Ahol az előbbi kettő áll – vagyis az emberekről mint konkrét (kapitalista) entitásokról beszél a szerző – ott egyszerűen az „emberek” fordítást alkalmazom. Ahol viszont *human*

És most nézzük azokat az embereket, akik úgy gondolják, hogy „tenniük kell valamit”: nekik rá kell döbbsenniük mostanság, hogy teljesen félreértették a helyzetet, és ezt csupán még nyilvánvalóbbá tette az a mód, ahogy igyekeztek tévedésüket eltitkolni. A többiek – a „csendes többség” – abban hisznek, hogy hiábavaló lenne bármit is csinálni, hiszen egész egyszerűen semmi perspektívát nem látnak. Hallgatásuk nem egyszerű belenyugvás, hanem annak eredménye, hogy képtelenek beleavatkozni a dolgok folyásába. Ezt bizonyítja az is, hogy amint megmozdulnak, az nem valamiért, hanem mindig valami ellen történik. Részleges passzivitásuk így negatív.

Fontos rámutatnunk, hogy a fentebb leírt két tábor – az aktivisták és a csendes többség – nem írhatóak le a jobb- és baloldal hagyományos kategóriáival: ez a régi politikai dichotómia itt már teljesen érvényét veszítette. Persze fontos közelebbről megvizsgálni azt a zűrzavart, amit a régi és új perspektívák összekeveredése okoz, mondjuk a tudományhoz való hozzáállás területén: míg a múltban a baloldal volt a tudomány legelszántabb védelmezője, addig ma éppen az újbaloldal az, amely a leghevesebben elutasítja azt (főként Amerikában). Persze a jobb-bal kettősség tovább él a régi vágású csoportosulásokban, a jobb- és baloldali pártokban és a múlt egyéb botrányos relikviáiban, ám a köztük lévő ellentét már teljesen lényegtelenre simult: így vagy úgy (és nem többé vagy kevésbé!), de mindnyájan a kapitalizmust védelmezik. Közülük egyébiránt éppen a különféle kommunista pártok a legaktívabbak, amelyek éppen azon tudományos formák és racionális struktúrák támogatásával védelmezik a tőkét, amelyekre fennmaradása érdekében maga a tőke is támaszkodik.

vagy *human being* (egyaránt: emberi lény és emberi létező) áll – az általános és a kapitalizmus viszonyai által kölcsönösen és antagonisztikusan tagadott „emberi lényeg” hangsúlyozásaként –, ott kénytelen vagyok némileg ködös, némileg „nietzschei” (ám csupán annak hangzó) körülírásokat használni: „emberi ember”, az „ember emberi lényege” stb. Ez tehát minden esetben az osztálytársadalmat tagadó, alapvető és összemberi lényegre kíván utalni – egy kapitalista terminológiába ragadt „nyelvújított” nyelv elégtelen és félrevezető eszközeivel.

A baloldal és a jobboldal valamennyi mozgalmá gyakorlatilag egyforma, lévén mindnyájan részei annak az általános mozgalomnak, amely az emberi lényeg elpusztítására tör. Hogy az emberek az elavult stratégiai formák foglyai maradnak-e, vagy éppen lelkesen alávetik magukat a technológia lendületének – mindez a végeredményen jöttányit sem változtat. A jobb- és baloldal kettőssége történetileg a tizenkilencedik század elején izmosodott meg, amikor a kapitalista termelési mód teljes mértékben eluralkodott a termelési folyamaton és ezáltal valódi társadalmi erővé fejlődött. Ezáltal sokan – mint például Carlyle – szembetalálták magukat a kapitalizmus védelmezőivel,²⁴⁸ ám a továbblépés Marxra maradt: ő megerősítette,

²⁴⁸ Az emberek tőke elleni harcát mindig az osztály szűk szempontjaiból vizsgálták. Ha valaki valóban a kapitalizmus ellenségeként akart megjelenni, akkor tevékenyen azonosítania kellett magát a proletariátussal. Ha ezt nem tette meg, akkor romantikusnak, kispolgárnak stb.... bélyegezték. Ám az osztályszempontú érvelés már önmagában azt eredményezi, hogy bármely egyedi osztályt az osztályanalízis szűk keretei közé kell kényszerítenünk. Ez különösen azért válik fontossá, mivel a munkásosztály küldetéseként minden osztály megszüntetését látjuk. Ám így megkerüljük azt a kérdést, hogy miként rombolja le ez az osztály önmagát, hiszen ez az osztályszempontú elemzés megakadályozza, hogy levonjuk a tanulságokat olyan emberek tragikus intellektuális tévedéseiből, akik anélkül helyezkedtek szembe a tőkével (mint pl. Bergson), hogy egyáltalán tudatában lettek volna ellenségük kilétének. Ma, amikor az egész osztályszempontú megközelítés talaját veszítette, talán nem érdektelen egy pillantást vetni a jobboldali mozgalmak gondolkodására. A jobboldal olyan tőke elleni mozgalom, amely a múltat igyekszik mindenáron újra megvalósítani. Így az osztályellenetek elsímítását, a kapitalista individualizmus kilengéseinek megbabolázását, a spekuláció visszaszorítását stb. az olyan szervezetek, mint az *Action Française*, a monarchia visszatérésétől várják (mint ezt maguk is leírják, lásd a *Les Dossiers de l'Action Française* kapitalizmusról szóló fejezetét).

Úgy tűnik, bármilyen mozgalom vagy áramlat, amely a tőkével helyezkedik szembe, szükségszerűen az embert kell hogy kiindulópontjává tegye. Ez különféle formákban jelenik meg, ám megbízhatóan tartós és meglepően egységes alapot jelent a világ bármely részén. Így, miközben a Volksgemeinschaft visszaállítására (és bevezetésére) törekszenek, maguk a náci is egy ilyesféle közösség után vágyakoznak (erre utal az *Urmensch*, az „őseredeti ember” ideológiai absztrakciója is). Úgy vélem, hogy a náciizmus jelenségét teljes mértékben félreértették

hogy szükséges lesz a termelőerők (köztük a tudomány és a technika) további fejlődése, és egyben rámutatott, hogy mindez milyen negatív hatást gyakorol majd az emberekre a közbeeső időszakban. Ám ő úgy gondolta, hogy mindez a fejlődés eléri az ellentmondások azon szintjét, ahol a termelőerők további fejlődése már nem lehetséges a kapitalista termelési mód lerombolása nélkül. Ezt követően maguk az emberek uralják majd saját termelőerőiket, és az elidegenedés talaját vesztí. Mindez azt feltételezi, hogy a tőke nem képes autonómmá válni és megmenekülni saját társadalmi és gazdasági bázisának kényszereitől: az értéktörvénytől, a tőke és a munkaerő cseréjétől, a szigorú egyenértéktől (arany) stb.

A tőke egyszerűen bekebelezte saját társadalmi alapjait, és így autonómmá válva lehetővé vált megmenekülése. Hirtelen nekirugaszkodása az elmúlt néhány évtizedben máris halálos veszélybe sodorta az emberi fajt, sőt, a természet egészét. Még a pengeelméjű szakértők és a tompaagyú herék is kénytelenek tudomásul venni a velünk szemben tornyosuló veszélyeket. Egy bizonyos szinten még ők is kényte-

mindazok, akik számára csupán a totalitarianizmus démonikus kifejeződését jelentette. Ám Németországban a náci újraélesztették azokat a régi álláspontokat, amelyeket korábban a német szociológusok, köztük Tönnies és Max Weber fogalmaztak meg. Erre igyekezett választ adni a frankfurti iskola, nevezetesen Adorno, aki – mivel semmit sem értett meg a náciizmusból mint jelenségből – menthetetlenül belegabalyodott a „demokrácia” steril és üres koncepciójába. A fentiek mindnyájan képtelenek voltak felfogni amit Marx meglátott, midőn leszögezte a közösség reformjának szükségességét – ám ez a reform csupán a teljes emberi lényeg totális átfordításával elégedhet meg.

A problémák láthatóak mindenki számára; komoly problémák és sürgős megoldást kívánnak. Az emberek különb- s különbféle politikai szemszögekből igyekeznek úrrá lenni rajtuk. Mégsem maguk a problémák jelölik ki, hogy mi forradalmi, illetve ellenforradalmi, hanem éppen a megoldásukra adott kísérletek – vagyis pusztán az, hogy közülük melyik bizonyulhat hatásosnak, és milyen mértékben? Ám itt ismét a kövületek és múmiák területére tévedünk: a jobb- és baloldali zombik mindegyike görcsösen ragaszkodik önnön kis ideológiai teritóriumához; és bárki, aki belép valamely ilyen rezervátumba, automatikusan az azt uraló banda hatáskörébe kerül. Így igazolódik feltevésünk: maga a tárgy, ami meghatározó, míg az alany passzívnak mutatkozik. (Camatte lábjegyzete)

lenek azokhoz csatlakozni, akik apokaliptikus szavakkal festik le a jövőt. Az apokalipszis divatossá vált, hiszen világunk – amelyben az emberi lények, minden gyengeségük és mellőzöttségük dacára, valamiképpen mindig az elsődleges viszonyulási pontot jelentették – a végéhez közeledik. Ám miután értesültünk Isten haláláról, ma egyre többet hallhatunk az emberi lény pusztulásáról. Isten és Ember egyaránt behódolt a Tudomány előtt, amely egyszerre istene és szolgája a tőkének: a mai világ számára a tudomány azon mechanizmusok alkalmazásának kulcsát jelenti – pontosabban: ezt állítja magáról –, amelyek képesek az emberi lényeket és a természeti környezetet teljes mértékben a tőkés termelés igájába törni...

(Jacques Camatte: *Against Domestication*. Falling Sky Books, Ontario, 1981. 1–4.)

Névmutató

- Aldred, Guy 17, 37, 49
 Alekszandrovna, Vera 157
 Amin, Samir 38
 Anderle Ádám 200
 Appel, Jan 102, 104, 105, 112, 118, 121, 145
 Arafat, Jasszer 269
 Arriaga, Camillo 198
 Arsinov, Pjotr 17, 24, 37, 171–182, 190, 191
 Aurich, Paul 142, 147, 151, 153, 157, 181
- Baez, Joan 204
 Bakunyin, Mihail 24, 37, 41, 173, 247
 Balabanova, Angelika 172
 Barker, Colin 229
 Barrot, Jean ld. Dauvé, Giles
 Bartha Eszter 34
 Bazac, Ana 38
 Bebel, August 67
 Béládi László 134
 Berkman, Alexander 78, 170, 172, 190, 205
 Berneri, Camillo 185, 269
 Bernstein, Eduard 11, 64, 70, 85
 Birchall, Ian 229
 Bird, Steart 196, 204
 Bíró Zoltán, Sz. 169
 Blisset, Luther 262
 Bogdanov, Alekszandr 80, 148
 Bohr, Niels 10
 Bordiga, Amadeo 28, 48-50, 88, 104, 147, 162, 163, 211–219, 220, 246, 274
- Borsányi György 182
 Bourrinet, Philippe 89, 158
 Bozóki András 147
 Brandler, Heinrich 110
 Brendel, Cajo 267
 Brousse, Paul 63
 Bubnov, Andrej 140
 Buharin, Nyikolaj 22, 107, 110, 117, 137, 140, 152, 163, 206
- Camatte, Jacques 11, 17, 145, 154, 189, 225, 226, 263, 274
 Cardan, Paul ld. Castoriadis, Cornelius
 Castoriadis, Cornelius 55, 221–226
 Castro, Fidel 269
 Che Guevara, Ernesto 17, 242, 243
 Chomsky, Noam 21
 Ciliga, Ante 57, 157, 159–169, 172
 Cohn-Bendit, Daniel 10, 16, 60, 228, 229, 234, 258, 265
 Cohn-Bendit, Gabriel 60, 234
 Cornelissen, Christian 86
 Cowen, Issac 193
 Crispian, Arthur 98
 Curtis, David A. 212
 Czolgosz, Leon 193
- Damron, Mark 194
 Daniels, R. W. 156
 Darwin, Charles 90

Dauvé, Giles 85
De Leon, Daniel 74, 195, 204
Debord, Guy 56, 57, 60, 159, 235, 246, 247, 250–252, 261–264
Debray, Régis 242, 243
Debs, Eugene V. 193
Dethmann, Adolf 107
Deutscher, Isaac 141, 144
Díaz, Porfirio 197, 201
Dibenko, Pavel 145
Dietzgen, Eugen 80
Dietzgen, Joseph 24, 71–75, 79, 81, 82
Dos Passos, John 196
Durruti, Buenaventura 183
Dutschke, Rudi 118, 228

Engels, Friedrich 63, 70, 71, 73, 79, 135
Estes, George 193

Faure, Sébastien 184
Fekete Piroska 175, 181
Ferenc József, osztrák császár 160
Fernández-Armesto, Felipe 8, 32
Fischer, Adolph 74
Fischer, Ruth 104, 157, 163, 168, 215
Flores Magon, Enrique 198, 199
Flores Magon, Jesus 198
Flores Magon, Ricardo 24, 197–204
Foster, William Z. 29, 210
Fukuyama, Francis 7

Gaulle, Charles, de 224, 232, 237, 241
Georgakas, Dan 196, 204
Gerő Ernő 185
Gide, André 158
Godard, Jean Luc 249
Goes, Frank van der 71
Goldman, Emma 78, 170, 172, 205, 206
Goldstein, Arthur 107
Gombin, Richard 229
Gorman, David 74
Gorter, Herman 11, 17, 26, 27, 37, 38, 51, 71, 75, 79–81, 88, 89, 107, 109, 112, 113, 119, 121, 122, 145

Gorz, André 235
Gramsci, Antonio 212, 215
Grossman, Henry 128
Guerrero, Praxedis 200
Guesde, Jules 63
Guillaume, Pierre 225
Gurley Flynn, Elisabeth 29, 204, 210

Gyenyikin, Anton 35, 176–179
Gyenyiszov-Beluszov, Pelegaja 164

Haenisch, Konrad 91
Hagerty, Thomas 193
Hall, William 193
Hargis, Michael 197
Harper, Cliff 251
Harper, John Id. Pannekoek, Anton
Harris, Evelyn 193
Harsányi Iván 183
Haywood, William 29, 196, 210
Heller Ágnes 266
Heller, Mihail 157
Hempel, Max Id. Appel, Jan
Hilferding, Rudolf 98
Hill, Joseph 196, 204
Hobsbawm, Eric 131
Hölz, Max 41, 110, 111, 131

Jennitz János 64, 65, 74
Jogiches, Leo 48
Johnson, Lyndon B. 232
Jones, Bob 48
Jorn, Asger 244, 245
Józsa Antal 182
Jung, Franz 104, 105, 111

Kamenyev, Lev 163
Kassák Lajos 47
Kautsky, Karl 70, 79, 81, 86, 90
Kende Tamás 16, 34
Kerner, Otto 232
Kerr, Charles H. 81
Keynes, John M. 123
Khayati, Mustapha 248, 249, 261

Khomeini, Ruhollah 269
Kirov, Szergej 164
Klugmann, J. 48
Knief, Johann 93
Kollontaj, Alekszandra 117, 140–143, 153
Konrád György 156
Korsch, Karl 37, 38, 52, 81, 215
Krausz Tamás 34, 38, 134, 141
Krebs, Frank J. 193
Kresztyinszkij, Nyikolaj 157
Kropotkin, Pjotr 70, 75, 198, 203
Kubanyin, M. 181
Kuckuck, Peter 97
Kun Béla 45, 161, 164, 180, 182
Kun Miklós 182

Lafargue, Paul 63
Landauer, Gustav 69
Lane, Joseph 37
Lanti, Eugeno 22
Lauffenberg, Heinrich 103, 104
Lefort, Claude 222–225
Legien, Karl 98
Lehning, Arthur 181
Lenin, Vlagyimir Iljics 19, 20, 23, 27, 28, 35–40, 43, 44, 47, 51, 79, 81, 85, 88, 95, 105, 107, 109, 112, 117, 118, 126, 132, 134, 138, 141–143, 152, 154, 159, 161, 170, 216
Levi, Paul 48, 96, 98, 107, 111, 122
Liebknecht, Karl 26, 43, 44, 48, 75, 93–96
Liebknecht, Wilhelm 67, 70
Linden, Marcel van der 212
London, Jack 196
Lubbe, Marinus van der 131
Lukács György 45, 156
Lunacsarszkij, Anatolij 80
Luxemburg, Rosa 48, 71, 85, 86, 90, 93–96, 128, 137, 154, 253

Madero, Francisco 199–201, 203
Mahajszkij (Volszkij) 156, 223
Mahno, Nyesztor 17, 24, 35, 170–182
Maitan, Livio 245

Malatesta, Errico 162, 182, 185, 198
Malet, Michel 181
Mandel, Ernest 60, 265
Mao Ce-tung 17, 269
Marcuse, Herbert 60, 228, 242, 243
Marcy, Mary 208
Marty, André 236
Marwick, Arthur 231
Marx, Karl 7, 8, 11, 13, 24, 32, 37, 63, 66, 70, 71, 73, 79, 80, 82, 88, 135, 246, 247, 251
Maslow, Arkagyij 157, 168, 215
Masson, Henri 22
Mattick, Paul 17, 56, 267
Mauvais, Léon 236
Mawdsley, Ewan 20
McDermott, John 231, 233
McKinley, William 193
Mehring, Franz 79
Merges, August 105–107
Mészáros István 38
Mett, Ida 145
Miklós, Il., orosz cár 151
Milei György 110, 182
Milosevics, Szlobodan 160
Mitterrand, François 253
Mjasznyikov, Gavril 42, 142, 147, 148, 150–158, 168, 172, 223
Mojszejev, P. 154
Molotov, Vjacseszlav 153
Most, Johann 24, 75–79
Mothé, Daniel 224
Munck, Thomas 20

Nagy Lajos 159
Nettlau, Max 190
Nieuwenhuis, Ferdinand 63–70, 75
Noske, Gustav 93

Nyekrics, Alekszandr 157

Orwell, George 183
Oszinszkij, Valerian 23, 134, 140

Palij, Michael 181
Pankhurst, Sylvia 49, 95
Pannekoek, Anton 16, 17, 19, 26, 37, 46, 51,
 55, 71, 80, 82, 83, 86–91, 112, 126–130,
 132
Parsons, Albert 77, 78
Pavelić, Ante 168
Paz, Abel 183
Pelt, Wim 86
Perlman, Fredy 261
Petljura, Szemjon 176
Pető Andrea 65
Pfemfert, Franz 47, 103
Phillips, Bruce 204
Pieck, Wilhelm 98
Pjatakov, Georgij 22, 124, 137
Plättner, Karl 110, 131
Plehanov, Georgij 72, 79, 81, 134
Pompidou, Georges 253
Poole, David 200, 203
Preobrazsenszkij, Jevgenyij 23, 124, 137, 140

Radek, Karl 23, 50, 98, 103, 106, 112, 113, 117
Ravachol (François Koëningstein) 78
Reclus, Elisée 70
Reed, John 203, 204
Reichenbach, Bernard 117, 118
Richards, Vernon 251
Riddle, John 93
Riesel, René 257, 258
Rivera, Librado 198, 199
Rizzi, Bruno 57
Roche, Karl 24, 121
Rochet, Waldeck 229, 253
Rocker, Rudolf 121
Roland-Holst, Henriette 71, 80, 81, 86, 88
Romanov, Mihail nagyherceg 150
Roux, Jacques 254
Rudzutak, Jan 143

Rühle, Otto 17, 26, 31, 44, 47, 49, 51, 75, 79,
 92–94, 97, 98, 103, 105–107, 120, 121,
 126–128, 147, 172, 182

Sachs, Hans 145
Sándor II., orosz cár 76
Sarabia, Juan 199, 200
Sartre, Jean-Paul 60
Schlageter, Leo 103
Schwab, Michael 76, 77
Semlyén István 236, 242
Serge, Victor 145
Severing, Carl 109
Shaffer, Deborah 196, 204
Sherman, Charles O. 193
Simon, Henry 225
Sinclair, Upton 196
Sinkó Ervin 181
Skirda, Alexander 181
Slansky, Rudolf 162
Szljapnyikov, Alekszandr 140, 141, 153
Smith, Clarence 193
Spies, August 77
St. John, Vincent 194, 195, 196
Stampfer, Friedrich 98
Sukenick, Ronald 253
Sükkösd Miklós 147

Szabó Ervin 10, 75
Szabó Magdolna 156
Szapronov, Tyimofej 140
Szedov, Lev 168
Székely Gábor 36, 103, 110, 213
Szelényi Iván 156
Szmimov, Vlagyimir 166
Szolc, Aron 152
Sztálin, Joszip 35, 57, 134, 138, 164, 165
Sztinasz, Szpiresz 221
Szvák Gyula 134

Thalheimer, August 98
Tito, Joszip Broz 164, 168
Togliatti, Palmiro 50, 212, 215
Trautmann, William E. 193
Trockij, Lev 23, 24, 28, 36, 110, 112, 117, 119,
 134, 135, 140, 141, 147, 148, 154, 163, 164,
 168, 172, 174, 215
Troelstra, Pieter 88, 89
Tudjman, Franjo 160
Twain, Mark 196

Unabomber (Theodore Kaczynski) 59

Vadász Sándor 242
Vanegeim, Raoul 250, 251, 261
Varga Jenő 124–126, 130
Viénet, René 57, 233, 252
Villa, Francisco Pancho 204

Villareal, Antonio 199, 200
Volin (Eihenbaum) 174, 175, 180, 184
Vollmar, George Heinrich von 68, 69

Walesa, Lech 269
Weber, Max 240
Weiland, Arthur 132
Wernon, G. D. 145, 148
Wickers, Tom 232
Wijnkoop, David 88
Woddis, Jack 243
Wolffheim, Fritz 103, 104

Zapata, Emiliano 203
Zetkin, Clara 110, 153
Zinovjev, Grigorij 50, 107, 110, 117, 151, 162,
 163, 206

X17531

es viták a Kommunista Internacionáléban... mil-
is vadsztrájkok az Egyesült Államokban... modern
bin Hoodok Németországban – a 20. század első fe-
oen. Barikádok Párizs utcáin... anarchista zavargá-
k Londonban... több százezres demonstrációk a glo-
lizáció és a háborúk ellen – napjainkban. A sokszor
temetett baloldali radikalizmus különféle formái va-
miképpen mindig újraélednek.

mozgalmak közös erőssége (és persze egyben gyen-
sége is) éppen az állandó és *saját logikai rendszeré-
n* következetes rendszerkritika, a kompromisszu-
okra való tudatos és akaratlagos képtelenség. Soha
em folytattak aktualizált *reálpolitikát*; így egyrészt
ha nem is válhattak hatalmi tényezővé a különféle
olitikai konstellációkban, másrészt viszont gyak-
n képesek voltak feltárni az adott társadalom olyan
apvető ellentmondásait, amelyeket más politikai-
méleti irányzatok nem tudtak vagy éppenséggel nem
artak meglátni. Történetük így nem csupán egyfajta
ozgalomtörténet, hanem, egy sajátos szűrőn át szem-
lve, egyben a század *mozgásainak* története.

könyv célja sem elsősorban a fenti irányzatok konk-
t történetének feltérképezése – bár a főbb mozzana-
k ábrázolása természetesen elengedhetetlen –, ha-
em azoknak a reflexióknak a története, elemzése és
köztetése, amelyeket e mozgalmak és teoretikusaik
század eseményeire tettek, vagyis a 20. század ebből
sajátos „alulnézetből”, a problémafelvetések és az
ternatívakeresések perspektívájából tárul fel, talán
fajta értelmezésekre is lehetőséget adva.

ISBN 963 9350 82 6

9 789639 350823

900 Ft

Konok „...a kommunizmus gyermekbetegsége”?

NAPVILÁG KIADÓ
BUDAPEST

KONOK PÉTER

„... a kommunizmus
gyermekbetegsége”?

Baloldali
radikalizmusok
a 20. században

XXIII.

POLITIKATÖRTÉNETI FÜZETEK